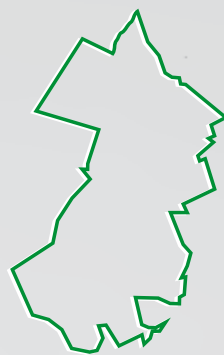


Tadeusz Wiśniewski



PRADZIEJE

GMINY KURÓW



Tadeusz Wiśniewski

PRADZIEJE GMINY KURÓW

Wydawca: **Gmina Kurów**

Projekt okładki: Tadeusz Wiśniewski

Fot. okładka: T. Wiśniewski; Badania wykopaliskowe – Klementowice

Skład i łamanie: Paweł Abramiuk

Druk i oprawa:

Zakład Poligraficzny „WISŁA”

tel. 81 886 74 44



Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Osi 4
LEADER Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 Europejski
Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich Europa inwestująca w obszary wiejskie

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
1. Archeologia – mity i rzeczywistość	7
1.1. Co to jest archeologia ?	7
1.2. Informacje ukryte w ziemi.....	9
1.3. AZP – „zbieranie informacji” z powierzchni ziemi	10
1.4. W świetle prawa.....	11
1.5. „Poszukiwacze skarbów” – przekleństwo współczesnej nauki	13
2. Pradzieje i Archeologia	15
2.1. Podział pradziejów.....	15
2.2. Kultura archeologiczna.....	16
2.3. Podstawowe pojęcia.....	17
3. Osadnictwo pradziejowe w gminie Kurów i jego tło	25
3.1. Paleolit i mezolit	27
3.2. Neolit i eneolit.....	38
3.3. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza (okres halsztacki i starszy okres przedrzymski).....	53
3.4. Młodszy okres przedrzymski, okres rzymski i okres wędrówek ludów.....	56
3.5. Wczesne średniowiecze.....	59
4. Mieszkańcy gminy Kurów i archeologia	63
5. Zamiast zakończenia	67
Przydatne skróty	68
Kawa na ławę czyli przystępny słowniczek.....	68
Spis miejscowości wspomnianych w tekście (spoza terenu Gminy Kurów)	88
Spis stanowisk archeologicznych na terenie Gminy Kurów.....	92
Przydatne adresy.....	94
Podstawowa literatura	94
Streszczenia.....	101

WSTĘP

W każdym człowieku tkwi głęboka potrzeba poznania swoich korzeni i znalezienia odpowiedzi na pytanie kim jest i skąd pochodzi. W dniu dzisiejszym potrafimy już stosunkowo dokładnie odtworzyć najdawniejsze dzieje ludzkości i prześledzić zmiany jakie zachodziły w konkretnym miejscu na Ziemi od momentu pojawienia się tam człowieka.

Niniejsze opracowanie jest więc próbą przybliżenia mieszkańcom gminy Kurów pradziejów ich regionu. Podobnie jednak jak zabytek archeologiczny wyrwany z ziemi przez rabusia pozbawiony kontekstu odkrycia traci na swoim znaczeniu, tak też przedstawienie najstarszych dziejów terenu gminy Kurów bez zaprezentowania ogólnego tła zmian zachodzących w Europie i na ziemiach polskich jest z góry skazane na niezrozumienie. Dlatego też w przystępny, popularnonaukowy sposób nakreślono tu najważniejsze procesy jakie zachodziły na naszym kontynencie i jakie rzutowały na sytuację na ściśle interesującym nas obszarze.

Niestety program szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych nie przewiduje rzetelnego omówienia prehistorii Europy i ziem polskich, ograniczając się w zasadzie do podania lakonicznych, często już nieaktualnych informacji. Nieco więcej uwagi poświęca się historii starożytnego Egiptu, Grecji i Rzymu nie próbując jednak odpowiedzieć na pytanie co w czasach funkcjonowania tych wielkich cywilizacji działo się na ziemiach polskich. Stąd też żywię nadzieję, że niniejsze opracowanie na poziomie regionalnym pozwoli tę lukę uzupełnić.

Kolejnym celem tej pracy jest zwrócenie uwagi mieszkańców gminy Kurów na znaczenie archeologii w dzisiejszym świecie i uświadomienie jak wiele cennych zabytków kryje się pod powierzchnią ziemi. Każdy z nich, nawet najmniejszy stanowi o dziedzictwie kulturowym naszego społeczeństwa i każdy z nich powinien być traktowany z należyтым pietyzmem i uwagą. Dlatego też tak ważna jest ochrona zabytków archeologicznych, ale też tych znacznie późniejszych powstałych już w czasach historycznych. Są one bowiem często jedynym świadectwem ludzi, którzy odeszli kilkadziesiąt, kilkaset czy nawet kilka lub kilkadziesiąt tysięcy lat temu. Z pozorów nieme przedmioty mogą przemówić do współczesnego człowieka ale tylko pod warunkiem, że dotrważą do dnia dzisiejszego i trafią do rąk archeologów. Stąd też niezwykle potrzebne jest budowanie świadomości społecznej i uczulanie na znaczenie każdego z nas z osobna w procesie ochrony naszego wspólnego dobra narodowego.

Zdając sobie sprawę z hermetyczności archeologii i z faktu, że aby coś poznać trzeba najpierw to zrozumieć, starano się posługiwać prostym językiem, pomijając fachowe i często niezrozumiałe definicje. Nie można jednak w zupełności wyzbyc się czy zastąpić terminologii stosowanej w archeologii, dlatego też zamieszczono przystępny słowniczek najczęściej używanych terminów i określeń.

Na stronę ilustracyjną pracy składają się zdjęcia i ryciny zabytków odkrytych na terenie gminy Kurów. Uzupełniono ją także o ilustracje przedstawiające przedmioty pochodzące z innych regionów Polski, co miało na celu pełniejsze zobrazowanie części opisowej. W obliczu ogromnej ilości kultur archeologicznych znanych zarówno z terenu ziem polskich, jak i z pozostałych obszarów Europy, w tabelach chronologicznych uwzględniono jedynie te, które występowały na terenie gminy Kurów i na obszarach bezpośrednio z nią sąsiadujących. Zabieg ten wynika ze specyfiki tej pracy, będącej popularnonaukowym opracowaniem pradziejów gminy Kurów, a nie szczegółowym i naukowym spojrzeniem na prahistorię całej Polski czy Europy. Dlatego też świadomie pominięto tam kultury, których śladów nie odnaleziono w interesującej nas strefie, niektóre z nich wspominając jedynie w samym tekście.

Życząc przyjemnej lektury mam nadzieję, że choć trochę przybliży ona najdawniejsze dzieje regionu, w którym Państwo żyją i zachęci do dalszego pogłębiania wiedzy na ten temat oraz do współpracy lub chociaż próby zrozumienia działań archeologów.

Tadeusz Wiśniewski

1. Archeologia – mity i rzeczywistość

1.1. Co to jest archeologia ?

Na pytanie z czym kojarzy się archeologia najczęściej pada odpowiedź – z Egiptem i z piramidami. Zwolennicy kina przygodowego dodają zwykle nazwisko bohatera filmowego Indiany Jones'a, a ci nieco młodszy Lary Croft. Tymczasem archeologia to nie tylko dalekie i egzotyczne kraje oraz niebezpieczne przygody z pogranicza fantastyki. Archeologia to próba odtworzenia *prahistorii*¹ każdego zakątka ziemi od momentu pojawienia się na nim człowieka po czasy historyczne. Tym samym więc tereny gminy Kurów nie są tu żadnym wyjątkiem i również kryją wiele tajemnic z odległej przeszłości.

Odtworzenie faktów i sytuacji panującej na terenie ziem polskich kilkadziesiąt czy nawet kilka tysięcy lat temu nie jest rzeczą łatwą. Żyjący ówczesnie ludzie nie mogą zmartwychwstać i przemówić do grzebiącego w ziemi archeologa. Nie mogą wytłumaczyć dlaczego żyli w taki, a nie inny sposób, dlaczego tak, a nie inaczej grzebali swoich zmarłych, w co wierzyli i czego się bali. Mówią więc za nich przedmioty, które po sobie pozostawili i pozostałości ich osad oraz cmentarzysk. Archeologowi nie pozostaje nic innego jak ich mozolne odkrywanie, opisywanie, rysowanie i katalogowanie. Powstają w ten sposób opasłe tomy dokumentacji archeologicznej, a potem *klasyfikacje* poszczególnych kategorii zabytków i liczne prace naukowe.

Zabytki archeologiczne tylko z pozoru są martwe. W rzeczywistości pozwalają nam na poznanie życia i zwyczajów prahistorycznego człowieka. I tak naprawdę, o czym nie można zapominać, dla archeologa najważniejszy jest właśnie człowiek i próba jego zrozumienia. Dążąc do jego poznania archeolog wciąż stawia sobie nowe pytania – dlaczego dany garnek jest tak krzywy?; dlaczego zmarłych wyposażano na życie pozagrobowe w konkretny i często powtarzający się zestaw przedmiotów?; dlaczego zmarłego ułożono na brzuchu? itd, itp.

Odpowiedzi często nie są proste i jednoznaczne. Szukać należy ich jednak w naturze człowieka – niezmiennej od tysięcy lat. Jakże krzywdzące jest często podsyte ironią i negatywnym ładunkiem emocjonalnym określenie – „jaskiniowcy” czy „ludzie z epoki kamienia łupanego”. W rzeczywistości prahistoryczni ludzie byli tacy sami jak my – potrafili myśleć abstrakcyjnie, śmiali się i kochali, płakali i cierpieli, troszczyli się o wygodę swoją i swoich bliskich, chorowali i umierali na podobne lub te same choroby. Byli wśród nich dobrzy, zwyczajni ludzie, ale też zapewne tyrani i mordercy.

1) Kursywą zaznaczono słowa – terminy, których znaczenie zostało wytłumaczone w słowniczku znajdującym się w końcowej części pracy. Zaznaczono w ten sposób tylko pierwsze użycie danego słowa czy terminu.

Za krzywym garnkiem może więc kryć się historia człowieka, któremu podczas jego lepienia omsknęła się ręka – może więc był zmęczony, a może pijany? Za pięknie i misternie wykonanym pierścieniem czy inną biżuterią znaną przy szkielecie kobiety być może kryje się jakaś fascynująca historia miłosna? Niezmiennie najważniejsze pozostaje jednak dostrzeżenie w martwych rzeczach człowieka ze wszystkimi jego zaletami i przywarami oraz zwyczajami i umiejętnościami.



Wykopaliska archeologiczne w Klementowicach w 2009 r. (fot. T. Wiśniewski)

W zasadzie jedyna rzecz, która różni ludzi prahistorycznych od współczesnych to czasy, w których żyli i otaczające ich wówczas warunki, których nie można mechanicznie porównywać do obecnych. Tak jak nie sposób porównywać kanonu kobiecej urody czy mody z okresu baroku, dwudziestolecia międzywojennego i czasów współczesnych. Czyż powiemy o kobiecie noszącej gorset, a nie biustonosz, albo długą suknię, a nie spodnie, że była zacofana? Fakt, że nie знаła tych „wynałzków”, lub też panujące zwyczaje nie pozwalały jej na ich wykorzystywanie, nie świadczy jeszcze o jej ograniczeniu. Nie ujmuje też jej kobiecości i nie świadczy, że nie dbała o swoją urodę i wygodę.

Przytoczyć można cały szereg innych, bardziej współczesnych przykładów. Jeszcze dwadzieścia lat temu tylko nieliczni z nas mieli telefony komórkowe, a przecież nikt nie uważał się wtedy za zacofanego człowieka. Stosunkowo niedawno niewiele osób miało też dostęp do internetu, nie mówiąc już o robieniu za jego pośrednictwem nawet najprostszyc zakupów, czy płacenia rachunków. Fakty te świadczą tylko o tym, że takie po prostu były czasy i okoliczności. Podobnie więc nie można człowieka z okresu neolitu posługującego się kamiennym toporem uznać za ograniczonego i zacofanego. Jak na tamte czasy topór i jego produkcja była wysoko wyspecjalizowaną wytwórczością. Co ciekawe próby współczesnego odtworzenia i wykonania używanych w starożytności przedmiotów bardzo często spełzają na niczym lub napotykają na liczne problemy. Do zrobienia precyzyjnie wykonanej biżuterii imitującej pradziejową często nie wystarczą bowiem zdobycze współczesnej techniki. Potrzebna jest jeszcze ogromna wiedza, skrupulatność, cierpliwość i wyobraźnia, których bardzo często brakuje współczesnym ludziom. Patrząc na to w nieco inny sposób można zadać też pytanie dlaczego z taką ochotą kopiuje się starożytne wzory lub dostosowuje się je do wymagań współczesnego człowieka, skoro żyjących przed wiekami ludzi zwykło się uważać za zacofanych? Skąd w obecnie żyjącym człowieku taki pęd do rekonstrukcji dawnych zwyczajów,

przejawiający się w organizacji coraz liczniejszych festynów archeologicznych lub różnego rodzaju pokazów? Odpowiedzi mogą być bardzo różne – fascynacja, ciekawość, szukanie swoich korzeni – za żadną z nich nie kryje się jednak negatywny ładunek emocjonalny.

Tak więc należy z całą mocą podkreślić, że archeologia to nauka o człowieku bazująca na pozostawionych przez niego przedmiotach, które zwykle nazywać się zabytkami archeologicznymi lub artefaktami.

1.2. Informacje ukryte w ziemi

Archeolog styka się w swojej pracy z dwoma rodzajami zabytków *archeologicznych* – *ruchomymi* i *nieruchomymi*. W najprostszym ujęciu zabytki ruchome to odkopywane lub znajdowane przez niego przedmioty, które można wziąć do ręki i zabrać ze sobą, a po opisaniu i zadokumentowaniu złożyć w magazynie lub w muzealnej gablocie. Tym samym zabytki nieruchome to ślady działalności i życia starożytnego człowieka, których nie sposób przenieść. Są to więc pozostałości *osad* i *cmentarzysk*, czy też *grodziska* i *kurhany*. W tym przypadku archeolog może poczynić obserwacje w jaki sposób zbudowano daną chatę czy *szalas* lub odtworzyć konstrukcję grobu obserwując kształt i układ warstw ziemi *przekształconych* przez człowieka.

Co ciekawe archeolog badając tego typu zabytki, paradoksalnie bezpowrotnie je niszczy. Nie sposób bowiem na powrót w identyczny sposób zasypać dziury pozostałej w miejscu wyeksplorowanej *ziemianki* czy grobu. W przypadku badań kurhanów, grodzisk czy umocnień archeolog jest zobowiązany do rekonstrukcji ich kształtu sprzed momentu rozpoczęcia wykopalisk. Nawet najlepiej usypany na nowo kurhan



Eksploatacja szczątków zwierzęcych podczas wykopalisk w Klementowicach (fot. B. Niezabitowska-Wiśniewska)



Klementowice – w trakcie każdego wykopaliska wykonuje się szczegółową dokumentację rysunkową (fot. T. Wiśniewski)

ogromna ich ilość oraz bardzo często mizerne środki finansowe lub ich brak. Stąd też najczęściej dokonuje się ich weryfikacji i do dalszych dokładnych badań typuje się stanowiska najbardziej zniszczone lub te, gdzie odkryto zabytki o największej randze naukowej.

Mapy z rozmieszczeniem stanowisk archeologicznych odkrytych podczas badań powierzchniowych bardzo często wykorzystywane są również w trakcie planowania różnego rodzaju inwestycji budowlanych.



Archeolodzy w trakcie badań powierzchniowych (AZP) na Płaskowyżu Nałęczowskim – (fot. T. Wiśniewski)

Stąd też bierze się obecność archeologów prowadzących badania archeologiczne w pasach planowanej budowy dróg i autostrad czy gazociągów. W tych przypadkach miejsca, w których kopią archeolodzy wyznaczane są na podstawie wcześniejszych badań powierzchniowych i poprzedzają prace budowlane, ratując tym samym przed zupełnym zniszczeniem stanowiska archeologiczne.

Wizyty archeologa spodziewać może się także zwykły człowiek, który planuje budowę domu, piwnicy, czy nawet zwyczajnej studni lub podłączenia do sieci gazowej, elektrycznej albo kanalizacji. Projekt takiej budowy z reguły przesyłany jest przez Starostwo Powiatowe do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. W przypadku kiedy w obrębie lub w bezpośrednim sąsiedztwie objętej inwestycją działki znajduje się znane z badań powierzchniowych lub wykopaliskowych stanowisko archeologiczne, stwierdza on konieczność przeprowadzenia *nadzoru archeologicznego*. Właściciel działki przed rozpoczęciem prac ziemnych musi wówczas skontaktować się z archeologiem. Jego działania zazwyczaj ograniczają się do obserwacji prowadzonych prac ziemnych, a w razie odkrycia pozostałości pradziejowych obiektów do ich wyeksplorowania i zadokumentowania.

1.4. W świetle prawa

Jednym z pytań najczęściej zadawanych archeologom jest to skąd wiedzą oni gdzie kopać. Bardzo ważnym źródłem informacji są opisane już pokrótce badania AZP, dzięki którym archeolog odkrywa stanowiska archeologiczne, a następnie część z nich kwalifikuje do *badania wykopaliskowych*. W dużej mierze jednak znaczna część odkryć, w tym i tych największych, to przysłowiowy łut szczęścia lub odkrycia przypadkowe. Bardzo często zdarza się, że ktoś kopiąc ogródek czy szambo lub wydobywając piasek czy orząc pole natrafia na zabytki archeologiczne. Wtedy do akcji wkracza archeolog weryfikując i dokumentując odkrycie oraz w razie ko-

nieczności rozpoczynając badania wykopaliskowe. Dlatego też bardzo ważne jest powiadomienie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków lub najbliższe Muzeum czy też Instytut Archeologii w okolicznym uniwersytecie o dokonanym przypadkowo odkryciu.

Niestety mało kto zdaje sobie sprawę z faktu, że wedle obowiązującego prawa wszystko co znajduje się pod ziemią należy do Skarbu Państwa, a nie np. do właściciela danej działki. Przepis ten nakłada więc na każdego z nas obowiązek powiadamiania odpowiednich służb o dokonanych odkryciach. Nie oznacza to od razu, że przybyły na miejsce archeolog bez porozumienia z właścicielem przeprowadzi zakrojone na szeroką skalę prace wykopaliskowe lub że zniszczy mu uprawy itp. Z całą pewnością w fachowy sposób zadokumentuje on nowe znalezisko i ewentualnie rozpocznie, oczywiście w porozumieniu i za zgodą właściciela, dalsze prace archeologiczne.

Ochronę zabytków archeologicznych reguluje „Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami”. Niestety niewiele osób zdaje sobie sprawę z jej istnienia. Stąd też przedstawione zostaną tu fragmenty najważniejszych jej artykułów, które mogą przydać się w codziennym życiu każdemu człowiekowi.

I tak „Kto w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych, odkrył przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem, jest obowiązany:

- wstrzymać wszelkie roboty mogące uszkodzić lub zniszczyć odkryty przedmiot,
- zabezpieczyć, przy użyciu dostępnych środków, ten przedmiot i miejsce jego odkrycia,
- *niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta)*” – Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. Nr 162, poz. 1568, art. 32, pkt.1.

Dalej – *„Kto przypadkowo znalazł przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, jest obowiązany, przy użyciu dostępnych środków, zabezpieczyć ten przedmiot i oznakować miejsce jego znalezienia oraz niezwłocznie zawiadomić o znalezieniu tego przedmiotu właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza,*



Pozostałości czaszki nosorożca włochatego odkryte przypadkowo na Płaskowyżu Nałęczowskim podczas kopania fundamentów budynku (fot. A. Popielewicz)

prezydenta miasta) – Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, art. 33.

I na zachętę – „Osobom, które odkryły bądź przypadkowo znalazły zabytek archeologiczny, przysługuje nagroda, jeżeli dopełniły one obowiązków określonych odpowiednio w art. 32 ust. 1 lub w art. 33 ust. 1” – Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, art. 34. Ust. 1.

1.5. „Poszukiwacze skarbów” – przekleństwo współczesnej nauki

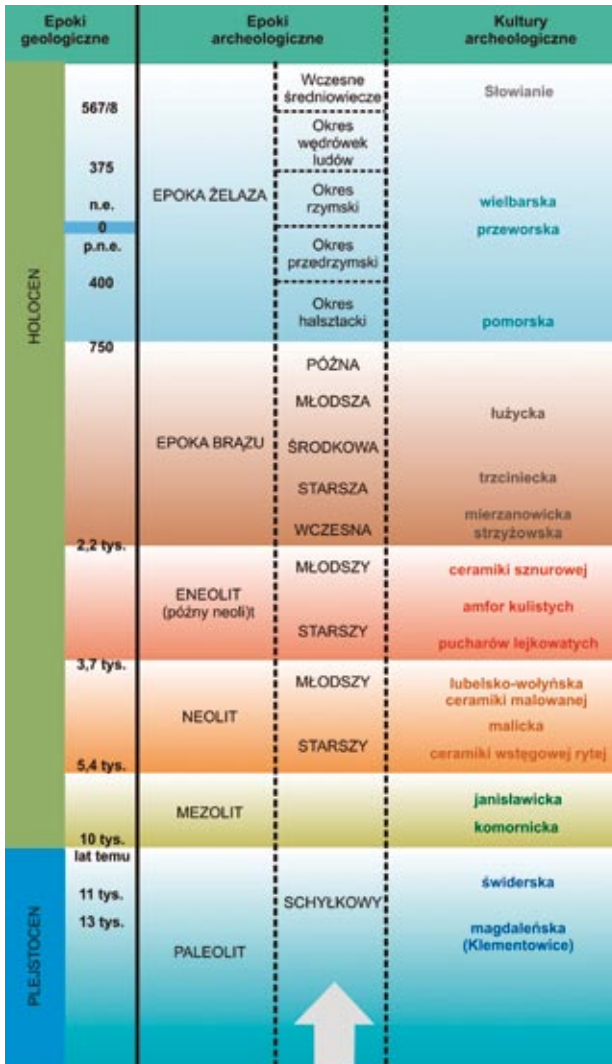
Niestety w ostatnich latach archeolodzy borykają się z problemem nielegalnych poszukiwań zabytków archeologicznych i ich handlem. Z punktu widzenia archeologów plagą dzisiejszych czasów stało się rabowanie stanowisk archeologicznych przez „poszukiwaczy skarbów” posługujących się coraz powszechniejszymi i coraz lepszymi wykrywaczami metali. Tylko znikoma ilość tak pozyskanych zabytków trafia do rąk archeologów. Zdecydowana większość staje się przedmiotem handlu i źródłem dochodów stale powiększającej się grupy rabusiów. Z całą mocą podkreślić należy, że zabytek archeologiczny, nawet najpiękniejszy i nawet ten, który przekazany zostanie archeologowi, ale znaleziony został przy pomocy wykrywacza metalu i „wyrwany z ziemi” w nielegalny i nieprofesjonalny sposób, przedstawia sobą bardzo małą wartość naukową. Oczywiście niekiedy ma on określoną wartość materialną, jednak nieznaną kontekstu i często dokładnego miejsca jego znalezienia, pozbawia go tej najważniejszej - wartości naukowej. Stąd też warto wiedzieć, że:

„Kto niszczy lub uszkadza zabytek, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5 (...) Kto bez pozwolenia lub wbrew warunkom pozwolenia poszukuje ukrytych lub porzuconych zabytków, w tym przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania, podlega karze aresztu, ograniczenia wolności lub grzywny” – Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. Nr 162, poz. 1568, art. 108, art. 109, art. 111, art. 118.

2. Pradzieje i Archeologia

2.1. Podział pradziejów

Niezależnie od części świata *pradzieje* dzielą się na trzy główne epoki – kamienia, brązu i żelaza (tzw. *system trzech epok*). Różnica widoczna jest jedynie w datowaniu poszczególnych z nich na konkretnych obszarach. *Epoka kamienia* dzieli się na trzy części – *paleolit* (starsza epoka kamienia), *mezolit* (środkowa epoka kamienia) i *neolit* (młodsza epoka kamienia). Końcowy odcinek neolitu nazywany jest *eneolitem* i charakteryzuje się pojawieniem wyrobów miedzianych. *Epoka brązu* rozdzielona została na pięć okresów (I–V).



W obrębie *epoki żelaza* wydziela się: *okres halsztacki*, *lateński* (*przedrzymski*), *rzymski*, *wędrówek ludów* i *wczesne średniowiecze*. Jest to tylko ramowy podział pradziejów. Każdy z wymienionych okresów dzieli się na mniejsze jednostki, omówienie których wykracza jednak poza potrzeby tego opracowania i wymagałoby nakreślenia szerokiego tła kulturowego oraz rozlicznych wyjaśnień.

Chronologia wymienionych okresów na ziemiach polskich przedstawia się następująco:

EPOKA KAMIENIA

– **paleolit** – około 500–400 tysięcy lat temu–10 tysięcy lat temu

Schemat podziału pradziejów ziem polskich z uwzględnieniem kultur archeologicznych obecnych na terenie gminy Kurów i na obszarach bezpośrednio z nią sąsiadujących (oprac. T. Wiśniewski na podstawie P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski 1998)

- **mezolit** – 10 tysięcy lat temu–5400/5200 lat przed Chr., a na niektórych obszarach do 3700-3500 lat przed Chr.
- **neolit** – 5400–2200 lat przed Chr. (w tym eneolit – 3700/3500–2200 lat przed Chr.)

EPOKA BRĄZU – 2200/2100–połowa VIII w. przed Chr.

EPOKA ŻELAZA

- **okres halsztacki** – połowa VIII – 400 r. przed Chr.
- **okres lateński (przedrzymski)** – 400 r. przed Chr.–początek I w. po Chr.
- **okres rzymski** – początek I w. po Chr.–375 r. po Chr.
- **okres wędrówek ludów** – 375–567/568 r. po Chr.
- **wczesne średniowiecze** – 567/568–XI lub połowa XIII w. po Chr.

2.2. Kultura archeologiczna

W archeologii wyróżnia się także tzw. *kultury archeologiczne*. Są one tworem sztucznym, a ich wydzielenie pozwala na chronologiczne i terytorialne uporządkowanie zabytków archeologicznych. W literaturze funkcjonuje przynajmniej kilkanaście definicji „kultury archeologicznej”. Przekładając je na „ludzki język” można wskazać kilka podstaw ich wydzielenia. Niestety niemożliwym jest przyporządkowanie większości materiałów archeologicznych konkretnym ludom. Niemożliwe jest odtworzenie ich przynależności etnicznej, tak jak niewykonalne jest odtworzenie języka, jakim posługiwali się wytwarzający je ludzie. Dopiero od okresu lateńskiego i na szerszą skalę od okresu rzymskiego można konkretne kultury archeologiczne identyfikować z konkretnymi ludami, czyli wskazać ludy, które były twórcami danej kultury (np. *kultura wielbarska* identyfikowana jest z *Gotami*; *kultura przeworska* – przede wszystkim z *Wandalami*). Pozwalają na to antyczne źródła pisane pośrednio opisujące również sytuację na ziemiach polskich (patrz *protohistoria*).

Tym samym przez kulturę archeologiczną rozumie się zestaw zabytków archeologicznych i zwyczajów np. pogrzebowych, charakterystycznych dla konkretnego rejonu w ściśle określonym przedziale czasu. Tak więc funkcjonowanie dwóch sąsiadujących ze sobą w tym samym czasie kultur archeologicznych lub też zamiana jednej kultury przez drugą, nie oznaczają, że różniły się one pod względem etnicznym. Odróżniała je jedynie odmienna kultura materialna i niekiedy duchowa oraz często sposób życia. Tłumacząc to w prostszy sposób najłatwiej wyobrazić sobie, że kultura archeologiczna odzwierciedla grupę ludzi żyjących na pewnym terytorium i przez określony okres czasu hołdujących konkretnej modzie, przejawiającej się na przykład zwyczajem produkcji glinianych *amfor kuli-stych* i grzebaniem zmarłych razem ze zwierzętami. Pojawienie się innych zwyczajów czy zabytków nie musi więc oznaczać przybycia innego ludu, a może wynikać z upowszechnienia się lub przejścia innej mody.

Oczywiście archeologia zna liczne przypadki migracji grup ludzkich. Przybycie nowej ludności na konkretny obszar nie musiało oznaczać jednak wyginięcia wcześniej zamieszkujących go ludzi. Z reguły mieszały się oni z przybyszami i przejmowali ich zwyczaje zatracając rysy charakterystyczne dla własnej kultury lub niekiedy przenosili się w inne rejony, po drodze często jednak modyfikując swoje obyczaje.

Nazwy kultur archeologicznych mogą mieć swoje źródła w:

– dominującym („przewodnim”) typie zabytku (np. *kultura pucharów lejkowatych* – rozpowszechniony zwyczaj produkcji glinianych naczyń nazywanych *pucharami lejkowatymi*; *kultura amfor kulistych* – zabytkiem przewodnim jest naczynie w postaci amfory kulistej);

– dominującym sposobie zdobienia naczyń (np. *kultura ceramiki sznurowej* – duży procent naczyń ornamentowano odciskami sznura; *kultura ceramiki wstęgowej rytej* – dominował ryty ornament rozmieszczony lub tworzący pasy–wstęgi);

– charakterystycznym dla danej kultury *obrzędkiem pogrzebowym* (np. *kultura grobów kloszowych* – spalone na stosie pogrzebowym szczątki ludzkie składano do naczyń, które z kolei nakrywano kolejnym naczyniem–*kloszem*, odwróconym do góry dnem; *kultura kurhanów karpaccich* – zmarłych chowano pod nasypami ziemnymi lub kamiennie–ziemnymi, czyli pod *kurhanami*);

– nazwie *eponimicznego* dla danej kultury stanowiska (np. *kultura malicka* – od stanowiska w *Malicach*; *kultura świderska* – od stanowiska w *Świdrach Wielkich*; *kultura wielbarska* – od stanowiska w *Malborku-Wielbarku*);

– nazwie rejonu występowania lub powstania danej kultury (np. *kultura pomorska* – Pomorze; *kultura łużycka* – Łużyce).

2.3. Podstawowe pojęcia

Archeolog bada wykopaliskowo zarówno **osady**, jak i **cmentarzyska**.

Cmentarzyska

Bardzo często badania cmentarzysk są o wiele bardziej spektakularne niż badania osad, na co z całą pewnością rzutuje wszechobecny w starożytności zwyczaj wyposażania zmarłych na życie pozagrobowe w różnego rodzaju przedmioty. Zanika on dopiero w okresie upowszechnienia się chrześcijaństwa, zakazującego takich praktyk.

W pradziejach stosowano dwa **obrzędkie pogrzebowe** – **szkieletowy i ciało-palny**. Dominacja jednego lub drugiego związana była z wierzeniami charakterystycznymi dla konkretnych okresów w pradziejach lub konkretnych ludów i kultur archeologicznych. I tak na przykład w neolicie i we wczesnej epoce brązu dominował obrządek szkieletowy, a w rozwiniętej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza – obrządek ciało-palny. W niektórych kulturach archeologicznych

widoczny jest zwyczaj kultywowania obu obrządków, nazywany *birytualizmem*. Charakterystyczny jest on przede wszystkim dla kultury wielbarskiej rozwijającej się na ziemiach polskich w okresie rzymskim i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów.

O obrządku ciałałopalnym, nazywanym też *kremacją*, mówimy w przypadku kiedy zmarłego spalano na *stosie pogrzebowym*. Bardzo często wraz z nim palono także *dary grobowe*. Następnie mniej lub bardziej dokładnie zbierano przepalone kości i wyposażenie, często razem z pozostałościami stosu pogrzebowego. Niekie-



Grób ciałałopalny jamowy – Masłomęcz
(za A. Kokowski 1999)



Grób ciałałopalny popielnicowy – Kamieńczyk
(za T. Dąbrowska 1997)

dy przepalone kości przemywano w wodzie. Pozyskane w ten sposób szczątki składano bezpośrednio do „dziury” wykopanej w ziemi lub do naczynia nazywanego *popielnicą*, zakopywanego następnie w ziemi. W pierwszym przypadku mówimy o tzw. *grobach ciałałopalnych jamowych* lub *bezpocielnicowych*, a w drugim o *grobach ciałałopalnych popielnicowych*.

Obrządek szkieletowy, czyli inaczej *inhumacja*, wiązał się z chowaniem niespalonych zmarłych. Mogli być oni składani bezpośrednio do jamy wykopanej w ziemi lub chowani w drewnianych, zakopanych w ziemi skrzyniach – kamiennych lub drewnianych albo też w trumnach, często wykonanych z kłód drewna. Niekiedy jamy grobowe wykładane były kamieniami, które wykorzystywane były także do przykrycia ciała zmarłego.



Grób szkieletowy – Kowalewko
(za T. Makiewicz 2000)

Rozróżnia się dwa rodzaje *cmentarzysk* – *plaskie* i *kurhanowe*. Pierwsze z nich charakteryzuje brak naziemnych konstrukcji, choć oczywiście nie można wykluczyć, że pierwotnie groby były oznaczone na powierzchni przy pomocy kamiennych lub drewnianych *stel*, nie zachowanych do dnia dzisiejszego.



Kurhan w trakcie badań wykopaliskowych – Ulów
(fot. B. Niezabitowska–Wiśniewska)

Kurhany to nasypy ziemne lub kamienno–ziemne usypane nad jednym lub kilkoma jamami grobowymi. Mogą one kryć zarówno *pochówki szkieletowe*, jak i *ciałopalne*. Znany jest także zwyczaj rozsypywania przepalonych szczątków ludzkich na nasypach kurhanów. Bardzo często też w nasypy istniejących już kurhanów wkopy-

wano groby później zmarłych ludzi. Stąd też skupisko kurhanów określane jest mianem *cmentarzyska kurhanowego*. Podkreślić należy także, że w wyniku działalności człowieka lub natury bardzo często nasypy kurhanów nie zachowują do dnia dzisiejszego lub ich wielkość zdecydowanie różni się od pierwotnej.

Z punktu widzenia współczesnego człowieka niektóre pradziejowe zwyczaje pogrzebowe wydają się być makabryczne. Bywa, że ciała zmarłych były rozczłonkowane po śmierci i grzebano tylko ich części. Znane są też tak zwane praktyki antywampiryczne mające zapobiec powrotowi z zaświatów człowieka, zapewne posądanego o złe moce. Często przejawiają się one w układaniu ciała zmarłego na brzuchu, twarzą do dołu, krępowaniem zwłok, przykładaniem ciała dużymi głazami itp.

Różni się także *wyposażenie grobowe*. Oczywiście w głównej mierze związane jest to ze zmieniającymi się zwyczajami pogrzebowymi i zestawem przedmiotów charakterystycznych dla danej kultury archeologicznej. Niezależnie od tego, w każdym okresie czy kulturze archeologicznej widoczne jest ilościowe i jakościowe zróżnicowanie darów grobowych. Oprócz grobów pozbawionych wyposażenia lub ubogo wyposażonych wyróżniają się groby z bogatym *inventarzem*. Często składają się na niego przedmioty importowane z innych, z reguły lepiej rozwiniętych kręgów kulturowych. Mówimy wtedy o tzw. *grobach książęcych*, co oczywiście nie musi oznaczać, że pochowana tam osoba była księciem lub księż-

niczka we współczesnym rozumieniu tego słowa. Z całą pewnością jednak cieszyła się wyższą pozycją społeczną, a co za tym idzie majątkową.

Nie można też wykluczyć, że niekiedy praktykowano obrządek pogrzebowy nie pozostawiający śladów archeologicznych, czyli na przykład zmarli układani byli na naziemnych platformach, a ich szczątki nigdy nie były zakopywane w ziemi.

Osady

Osady dzielone są na *otwarte* i *obronne*. Jak sama nazwa wskazuje różni je brak lub obecność konstrukcji obronnych, czyli na przykład otaczających je rowów, palisad czy wałów.

Badając osady archeolog najczęściej napotyka na pozostałości domów mieszkalnych. Ich konstrukcja, wielkość i wygląd zmieniały się w czasie i ściśle wiążą się z danym okresem lub kulturą archeologiczną. Mogły to być budowle naziemne o *konstrukcji słupowej* lub *palisadowej*. W tych przypadkach zachowują się z reguły jedynie widoczne w ziemi ślady po słupach tworzących zrąb konstrukcji, nazywane *dołkami postupowymi*. Innym rodzajem *obiektów* osadowych są ziemianki lub *półziemianki*, czyli budynki częściowo lub zupełnie zagłębione z ziemię, pierwotnie posiadające także wspartą na słupach drewnianą konstrukcję naziemną, której główną część stanowił zapewne dwuspadowy dach.

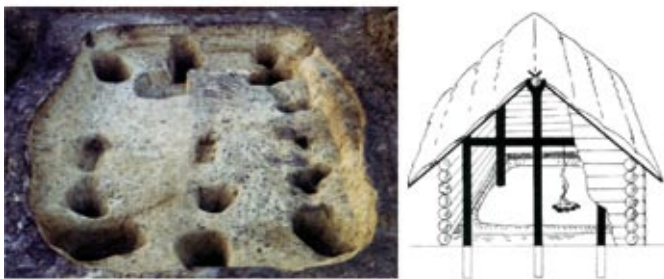
Oprócz obiektów mieszkalnych na osadach bardzo często odkrywane są różnego rodzaju *jamy*. Pierwotnie mogły służyć one na przykład jako piwniczki do magazynowania

plodów rolnych lub przechowywania różnego rodzaju przedmiotów, czyli były to tzw. *jamy zasobowe*.

Licznie spotykane są także *jamy śmietniskowe* lub *odpadkowe*, czyli pierwotnie wykorzystywane jako miejsce składowania odpadów lub śmietniki. Bardzo często odkrywane są także różnego rodzaju paleniska, rozmieszczone pomiędzy budynkami mieszkalnymi



Osada w Targowisku w trakcie badań archeologicznych i próba rekonstrukcji tzw. długiego domu kultury ceramiki wstęgowej rytej (za R. Maciszewski 2005; Czekaj–Zastawny 2008)



Pozostałości po budynku mieszkalnym częściowo zagłębionym w ziemię z okresu rzymskiego z Głojkowa i jego rekonstrukcja (za J. Bednarczyk 2000)

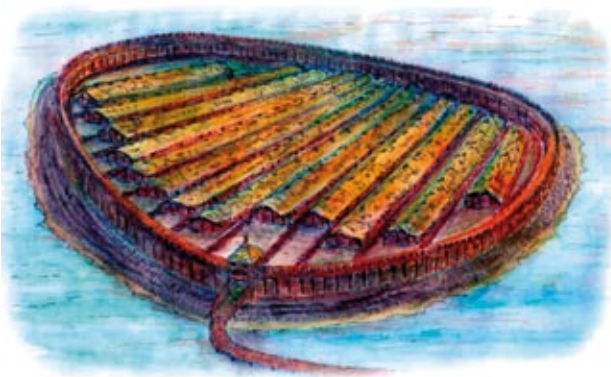
mi i gospodarczymi lub wewnątrz domostw. Niekiedy na osadach odkrywano także studnie.

Osady mogły być zamieszkiwane przez bardzo długi okres czasu, często przez kilka pokoleń, lub mogły być zakładane tylko „na chwilę”, najczęściej związaną z okresem polowań lub sezonowym wypasem zwierząt. W drugim z przypadków osadę taką będziemy nazywać osadą tymczasową, sezonową lub obozowiskiem. Nazwy „obozowisko” najczęściej używa się także w odniesieniu do okresowych miejsc pobytu ludności w okresie paleolitu. Dominującym typem „budynku mieszkalnego” był wówczas łatwy zarówno do skonstruowania, jak i zdemontowania szałas.

Charakterystycznym typem osady obronnej był *gród*, najczęściej lokowany w miejscu z natury obronnym i dodatkowo chroniony systemem umocnień



Posadow - grodzisko z lotu ptaka (za A. Malinowska-Sypek, R. Sypek, D. Sukniewicz 2010)



Rekonstrukcja grodu obronnego kultury łużyckiej w Biskupinie (za A. Malinowska-Sypek, R. Sypek, D. Sukniewicz 2010)

stworzonych przez człowieka. Pozostałości grodów nazywane są w archeologii grodziskami. Na ziemiach polskich budowane były one głównie w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza (kultura łużycka) oraz w okresie wczesnego średniowiecza. Obecnie grodziska z reguły wyróżnia w terenie widoczny do dziś zarys wałów lub fosy, albo nasyp w postaci stożka.

Niezmiernie rzadko osady zachowują się do dnia dzisiejszego niemal w całości, do czego potrzebne są specyficzne warunki naturalne. Najlepszym przykładem jest tutaj gród kultury łużyckiej w *Biskupinie* z zachowanym pierwotnym układem ulic, drewnianymi domami i systemem umocnień.

Zabytki odkrywane przez archeologa na osadach to najczęściej przedmioty zgubione przez

żyjącego tam człowieka czy też zniszczone i wyrzucone, czyli po prostu śmieci. Jedynie w sporadycznych przypadkach kiedy osada została nagle zaatakowana i zniszczona, w tym często spalona, zasób informacji i odkrytych przedmiotów jest znacznie większy.

Człowiek w pradziejach, w tym głównie w okresie paleolitu zamieszkiwał także jaskinie i schroniska skalne.

Skarby

Odrębną kategorią źródeł archeologicznych są *skarby*. Skarbem archeolog nazywa zbiór przedmiotów ukrytych przez człowieka w obliczu zagrożenia. Mogą nim być zarówno przedmioty codziennego użytku, na przykład narzędzia krzemienne lub metalowe, jak też ozdoby czy monety. Tak więc nie muszą to być zażytki cenne z punktu widzenia współczesnego człowieka, ale ważne i cenne dla ukrywającej je osoby. Obecność skarbów dokumentuje czasy niepokoju i wojen. Sam fakt, że zostają one odkryte przez archeologa świadczy zaś, że osoby, które je zakopały zginęły w wyniku tych wydarzeń lub też zapomniały o ukrytym przez siebie skarbie czy nie mogły po niego wrócić.

Jak wynika z powyższego archeologia, jak każda nauka wykształciła swój własny, fachowy język, często niezrozumiały dla przeciętnego człowieka. Tym samym nakreślone tutaj tworzące ją podstawy być może pozwolą na swobodniejsze poruszanie się w tym hermetycznym świecie.

Archeologia współpracuje lub wykorzystuje osiągnięcia wielu innych nauk. Wśród nich są między innymi: geografia, *paleobotanika* (badanie szczątków roślin kopalnych); *paleozoologia* (badanie szczątków zwierząt kopalnych); *palinologia* (badanie pyłków roślinnych); *sedymantologia* (badanie osadów); *paleopedologia* (badanie gleb kopalnych), *antropologia fizyczna* (badanie szczątków ludzkich), a nawet matematyka, fizyka i chemia, będące podstawą metod datowania zabytków archeologicznych. Tylko dzięki bada-



Skarb bursztynowy z okresu wędrówek ludów z Bazonii (za A. Malinowska-Sypek, R. Sypek, D. Sukniewicz 2010)



Skarb paciorków fajansowych razem z tarczką i wisiorem miedzianym ukryty w glinianym naczyniu w Horodysku wiązany z kulturą strzyżowską (za A. Malinowska-Sypek, R. Sypek, D. Sukniewicz 2010)

niom interdyscyplinarnym można uzyskać stosunkowo pełny i wiarygodny obraz życia pradziejowego człowieka. Sama antropologia oprócz oczywistego określenia płci, wzrostu i wieku zmarłych, pozwala na przykład na poznanie chorób nękających żyjących niegdyś ludzi, ilości porodów, które przeszła kobieta, grupy krwi, a niekiedy nawet na odtworzenie kodu DNA.



Archeolodzy współpracują z różnymi dziedzinami nauki prezentując wyniki badań na konferencjach naukowych czego przykładem są badania interdyscyplinarne w Klementowicach (fot. T. Wiśniewski, M. Mroczek)

Obraz pradziejowego osadnictwa nierozdzielnie związany jest z położeniem geograficznym i środowiskiem przyrodniczym danego obszaru. Człowiek od zawsze potrafił rozpoznać dogodnie dla siebie rejony i szukał terenów z łatwo dostępnymi zasobami wody, a wraz z upowszechnieniem się rolnictwa – obszarów o żyznych glebach.

III. Osadnictwo pradziejowe w gminie Kurów i jego tło

Gmina Kurów położona jest na terenie dwóch niezwykle różniących się od siebie krain fizjograficznych – Wyżyny Lubelskiej, a dokładniej wchodzącego w jej skład Płaskowyżu Nałęczowskiego i Równiny Lubartowskiej. Pierwsza z nich zajmuje południową część gminy, a druga – północną.



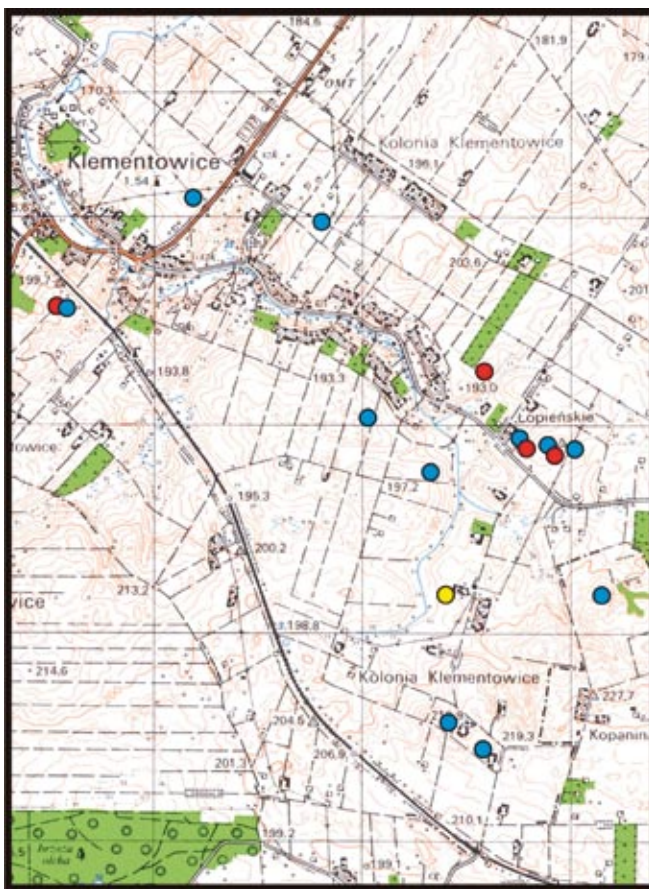
Mapa gminy Kurów z zaznaczonymi granicami obszarów AZP (oprac. T. Wiśniewski na podstawie L. Gawrysiak – <http://geografia.umcs.lublin.pl/skorowidz/>)

Podział ten pokrywa się ze zróżnicowanym obrazem osadnictwa pradziejowego. Największa ilość stanowisk znana jest z Płaskowyżu Nałęczowskiego, w tym na pierwszy plan wysuwają się okolice Klementowic i Buchałowic. Wynika to przede wszystkim z panujących tam, sprzyjających człowiekowi warunków przyrodniczych – łatwy dostęp do wody, urozmaicona rzeźba terenu, wysokość nad poziomem morza, żyzne gleby. W porównaniu z tą częścią gminy obraz osadnictwa pradziejowego w północnej jej części, wypada

bardzo błado. Z terenów wchodzących w skład Równiny Lubartowskiej znana jest bardzo mała ilość stanowisk archeologicznych i są one rozproszone. Faktu tego prawdopodobnie nie można wiązać jedynie ze stanem badań archeologicznych. Rzutują na niego niedogodne warunki panujące na równinnej i nisko położonej części gminy. Słabe gleby, podmokłość terenu i duże zalesienie to wystarczające powody aby pradziejowy człowiek unikał osiedlenia się na tym terenie. Co ciekawe nie znane są stamtąd także żadne znaczące odkrycia przypadkowe, czy znaleziska

luźne, tak powszechne na innych obszarach, w tym też na Płaskowyżu Nałęczowskim. Przyczyny takiego stanu rzeczy muszą więc wynikać z niedogodności północnej części gminy dla osadnictwa pradziejowego, a przede wszystkim datowanego na epokę kamienia.

Obszar gminy Kurów niestety nie miał szczęścia do zakrojonych na szeroką skalę badań wykopaliskowych. Prowadzone były one w zasadzie jedynie w okolicach Klementowic, w tym na stanowisku z okresu paleolitu schyłkowego (kultura magdaleńska) i stanowiskach z okresu neolitu (kultura malicka, kultura pucharów lejkowych, kultura amfor



Stanowiska archeologiczne na terenie Klementowic badane wykopaliskowo (mapa w skali 1: 25 000; kolor żółty – stanowisko kultury magdaleńskiej; niebieski – cmentarzyska neolityczne; czerwony – osady neolityczne) – (oprac. T. Wiśniewski)

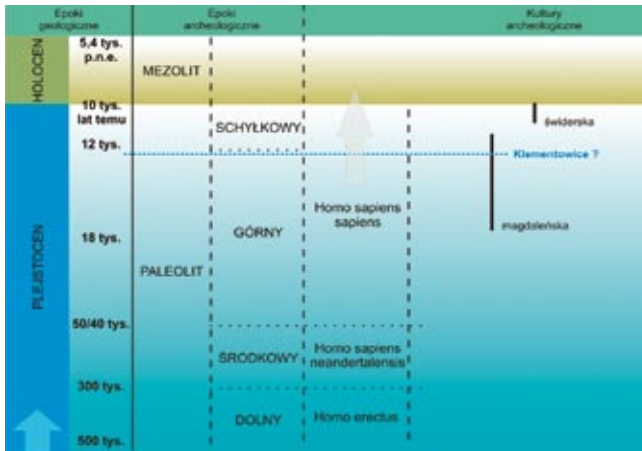
kulistych). Stanowiska datowane na epokę brązu i żelaza są nieliczne i do niedawna znane były jedynie z badań powierzchniowych. Dopiero w 2007 r. w związku z planowaną budową drogi ekspresowej S17 przeprowadzono weryfikacyjne badania powierzchniowe oraz wykopaliskowe badania sondażowe. W ich trakcie odkryto obiekty kultury łużyckiej i kultury przeworskiej². W czasie pisania niniejszej pracy prowadzone były zakrojone na szeroką skalę archeologiczne badania wykopaliskowe wyprzedzające budowę wspomnianej drogi, podczas których odkryto między innymi osadę kultury przeworskiej z okresu rzymskiego³. Z całą

2) Wyniki niepublikowane. W miejscu tym składam wyrazy podziękowania dr S. Sadowskiemu za ich udostępnienie – patrz Sadowski 2008a, 2008b oraz Banasiewicz–Szykuła i inni 2008.

3) Ze względu na fakt, iż w trakcie pisania niniejszej pracy badań tych jeszcze nie zakończono, a więc nie opublikowano ich wyników, uwzględniono tu jedynie informacje dostępne z artykułu w „Gazecie Wyborczej” – patrz Skomra 2011.

pewnością rzuca one nowe światło na sytuację kulturową w północnej części gminy Kurów, w tym głównie na dotąd słabo rozpoznaną na tym obszarze epokę brązu i żelaza.

3.1. Paleolit i mezolit



Schemat podziału paleolitu i mezolitu na ziemiach polskich z uwzględnieniem kultur archeologicznych obecnych na terenie gminy Kurów i na obszarach bezpośrednio z nią sąsiadujących (oprac. T. Wiśniewski na podstawie P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski 1998)

Paleolit

Początek paleolitu wiązany jest z pojawieniem się pierwszych ludzi. Stąd też w różnych częściach Afryki, Azji i Europy jest on różnie datowany. Paleolit zsynchronizować można z epoką lodową, nazywaną też *plejstoceniem*.

Sam okres paleolitu dzieli się na kilka etapów – *paleolit dolny*, *środkowy*, *górnny* i na niektórych obszarach dodatkowo *szyłkowy*.

Granice pomiędzy tymi okresami wyznaczają kolejne *złodowacenia*. Sam podział nawiązuje też do poszczególnych etapów *ewolucji człowieka (antropogenezy)*.

Najstarsze stanowiska na ziemiach polskich odkryto w *Trzebnicy* i *Rusku* na Dolnym Śląsku i są one datowane na 500–400 tysięcy lat temu, co odpowiada tzw. paleolitowi dolnemu. Choć nie odkryto tam szczątków ludzkich, twórcą tych stanowisk był *homo erectus* (człowiek wyprostowany). W paleolicie środkowym ziemie polskie zamieszkiwał *homo sapiens neanderthalensis* (człowiek rozumny neandertalski), a ślady jego obecności są o wiele liczniejsze w porównaniu z pierwszą z wymienionych form ludzkich. Paleolit górny na naszych terenach rozpoczyna się około 40 tysięcy lat temu, a wraz z nim zaczyna się trwające do dziś panowanie *homo sapiens sapiens* (człowiek rozumny współczesny).

Dotychczasowe badania archeologiczne ujawniły, że najstarszym śladem pobytu człowieka w obecnych granicach administracyjnych gminy Kurów, są znaleziska z *Klementowic*. Odkryto tam obozowisko wędrownych grup łowców ze *szyłku* epoki lodowej, wiązanych z tak zwaną *kulturą magdaleńską*.

Pod pojęciem kultury magdaleńskiej, najogólniej ujmując, rozumie się dzieje grup ludzkich zamieszkujących tereny zachodniej i środkowo-wschodniej Europy w okresie od około 18 000 do 11 000 lat temu. Zamieszkiwały one zwłaszcza te-

reny wyżynne, a także podgórskie i górskie. Za kolebkę powstania tej tradycji kulturowej uznaje się tereny południowo-zachodniej Francji i Kantabrii (Hiszpania), skąd pochodzą najwcześniejsze stanowiska archeologiczne interesującej nas kultury. Jej nazwa wywodzi się od stanowiska *La Madeleine* położonego w Dordogne we Francji. Twórcom kultury magdaleńskiej przypisuje się powstanie *malowideł naskalnych* w jaskiniach tego regionu. Najlepszym i najbardziej znanym na całym świecie przykładem obrazującym sztukę i wyjątkowy charakter tej sztuki, są malowidła w jaskini *Lascaux* we Francji i *Altamira* w Hiszpanii. Te i wiele innych ocalałych do dziś dzieł sztuki, tworzonych w ciemnych, wilgotnych zakamarkach jaskiń, pomagają nam wyobrazić sobie ówczesny świat, a zwłaszcza sposób jego postrzegania przez dawnych jego mieszkańców.



Malowidła naskalne w jaskini Lascaux (za N. Aujoulat 2005)

W ciągu kolejnych tysiącleci ludność kultury magdaleńskiej, opanowała tereny Europy, docierając aż do jej środkowo-wschodniej części, w tym również do Klementowic. Warto podkreślić, że jest to najdalej na północny-wschód wysunięta enklawa osadnicza tej kultury nie tylko w Polsce, ale i w całej Europie.



Współczesne obozowisko pasterzy reniferów z północnej Mongolii
(fot. L. Mróz, za Pasterze... 2008)

Mówiąc o kulturze magdaleńskiej trzeba zwrócić uwagę na kilka istotnych faktów, związanych z osiągnięciami i wynalazkami tworzącej ją ludności. Na pewno wiemy, że do codziennych czynności należało wyplatanie sznurów. Nie zachowały się one do

dzisiejszych czasów ale znamy ich odciski i zwęglone szczątki ze stanowisk we Francji oraz w Niemczech. Ludność ta wprowadziła produkcję różnorodnych wyrobów kościanych, a tym samym udoskonaliła technologię obróbki kości. Wykorzystywano je do produkcji broni łowieckiej na przykład ostrzy oszczepów oraz opraw narzędzi kamiennych, cienkich igieł z kości, a także całego szeregu innych przedmiotów związanych z wieloma gałęziami wytwórczości.

Ubiór ludności magdaleńskiej w większości najprawdopodobniej wytwarzano ze skór. Informacji na ten temat dostarczają nam schematyczne malowidła naskalne z terenów Francji. Ciekawostką i jednocześnie cennym znaleziskiem są odciski obutej stopy odkryte w jednej z jaskiń tego kraju.

Ludność kultury magdaleńskiej powszechnie uważa się za wyspecjalizowanych łowców *reniferów*, czego dowodzą również znaleziska z wykopalisk. Do charakterystycznych zjawisk tego okresu należał urozmaicony system polowań także na inne duże ssaki. Na wschód od Renu polowano zarówno na stada reniferów, jak i dzikich koni. Oprócz wymienionych wyżej zwierząt, na wielu stanowiskach



Dzięki wynalezieniu przez Magdaleńczyków broni miotanej polowania stały się bardziej skuteczne (za J.K. Kozłowski 2004 i Menschenwechsel... 2005)

znajdowane są ponadto szczątki bizona i tura, a także mniejszych zwierząt, takich jak lisy, zające, a nawet rysie. W zdobywaniu zwierzyny pomagały różne rodzaje narzędzi. W przypadku dużych ssaków na pewno dużą rolę odgrywały oszczepy wyposażone w kościane groty, których skuteczność wzmacniało używanie miotaczy do oszczepów. Poczesne miejsce w zdobywaniu pożywienia zajmowało też rybołówstwo, skupione głównie przy potokach górskich i rzekach. Efektywność odłowu poprawiło zaś wynalezienie *harpuna*.

Kwestią niezwykle intrygującą i jednocześnie nader ciekawą jest hipoteza o możliwości udomowienia przez magdaleńczyków pewnych gatunków zwierząt, którą to zdobycz powszechnie wiąże się dopiero z okresem neolitu. Dowodem na to mogą być przede wszystkim szczątki udomowionego wilka, które zostały znalezione na stanowiskach we Francji, Szwajcarii i Niemczech. Bardzo trudno jest natomiast udowodnić udomowienie konia, co znajduje odzwierciedlenie w licznych dyskusjach prowadzonych przez naukowców. Według niektórych z nich o fakcie tym świadczą odkryte we Francji charakterystyczne ślady otarć po wędzidłach na końskich zębach. Równie dobrze jednak mogą one oznaczać, że w ten sposób trzymano je po prostu w niewoli.

Z czasów funkcjonowania kultury magdaleńskiej w Europie znane są także pochówki ludzkie. Jeden z najśłynniejszych odkryto w jaskini *Saint-Germain-la-Rivière* we Francji, gdzie znaleziono szkielet ludzki umieszczony wewnątrz skrzyni wykonanej z płyt kamiennych. Jest to jednocześnie najstarszy na świecie dowód wykorzystania kamieni do celów sepulkralnych, bardzo rozpowszechniony w czasach neolitu, kilka tysięcy lat później. Pochówkom towarzyszą różne ozdoby, z pewnością celowo wkładane wraz ze zmarłym do grobu. Ciała posypywano *ochrą* (barwnikiem hematytowym). Często na stanowiskach magdaleńskich znajdowane są także kości ludzkie, lecz nie w postaci pochówków, a porzucane. Czasami też z ludzkich zębów i kości wykonywano ozdoby stroju.

Do Klementowic potomkowie nestorów sztuki europejskiej przybyli mniej więcej 13 000 lat temu, gdzie znaleźli na tyle dogodne warunki aby założyć obozowisko.



Grób w obstawie kamiennej kultury magdaleńskiej z Saint-Germain-la-Rivière (za J.K. Kozłowski 2004)



Widok na stanowisko kultury magdaleńskiej w Klementowicach (fot. T. Wiśniewski)

Jego pozostałości, odkryte zostały w 1981 roku przez mgr. Sławomira Jastrzębskiego, wówczas pracownika Katedry Archeologii (obecnie Instytutu) UMCS w Lublinie. W tym samym roku oraz w roku następnym, przeprowadzono badania wykopaliskowe, podczas których odkryto ogromną ilość zabytków (ponad 7 000 !!!). Niestety choć badania okazały się bardzo obiecujące, z przyczyn niezależnych od archeologów, prace zostały przerwane.



Badania wykopaliskowe na stanowisku kultury magdaleńskiej w Klementowicach w 1981 r. (fot. z Archiwum IA UMCS)



W latach 80-tych XX wieku na stanowisku kultury magdaleńskiej w Klementowicach odkryto ponad 7 tysięcy zabytków (fot. T. Wiśniewski)

W 2007 roku badania archeologiczne zostały wznowione pod kierunkiem mgr. Tadeusza Wiśniewskiego z Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie. Jak do tej pory (łącznie z badaniami w latach 80-tych XX wieku), w efekcie prowadzonych prac pozyskano ponad 11 000 zabytków, głównie wykonanych z różnego rodzaju *krzemieni*. Są wśród nich narzędzia służące do wykonywania rozmaitych czynności. Do ich uformowania używano specjalnej i skomplikowanej techniki obróbki. Wymagała ona ogromnego zaangażowania i nakładu pracy oraz niezłomnej cierpliwości.

Krzemienie były najczęściej wykorzystywaną skałą w paleolicie, w tym też przez magdaleńczyków. Takie cechy tego surowca jak bardzo dobra

łupliwość, a jednocześnie duża twardość, sprawiły że stał się on „żelazem” epoki paleolitu. Narzędzia krzemienne służyły między innymi do obróbki skór upolowanych zwierząt przeznaczanych głównie do szycia ubrań, wytwarzania różnych elementów broni z kości i poroża wykorzystywanych do polowań lub codziennych prac. Tak więc krzemieni potrzebowano praktycznie na każdym etapie najróżniejszych, na co dzień wykonywanych zajęć.

Krzemień jest bardzo odporną skałą i narzędzia z niego wykonane zachowują się w najbardziej ekstremalnych warunkach. W większości przypadków stanowią one jedyne i bezcenne źródło wiedzy na temat życia codziennego ludzi w bardzo odległych dla nas czasach.

Oprócz krzemieni wykorzystywano także inne rodzaje skał, w tym takie jak *radiolaryt*, *obsydian* i *kwarcyt*.

Wśród odkrytych w Klementowicach zabytków jest także kilkaset pokawałkowanych płytek kamiennych. Na wielu stanowiskach, w różnych częściach Europy, natrafiono na bruki kamienne lub doły po słupach obstawione kamieniami. Kamienie wykorzystywano również do obstawiania palenisk. W trakcie palenia ognia okalające go kamienie stopniowo nagrzewały się, dzięki czemu ciepło mogło być utrzymywane znacznie dłużej. Ludność kultury magdaleńskiej na niespotykaną wcześniej skalę wykorzystywała kamień także w konkretnych celach budowlanych. Tak zwane bruki kamienne mogły służyć do zabezpieczania miejsc, w których mieszkało, prawdopodobnie przed dostaniem się do nich wilgoci i błota.



Zabytki krzemienne z Klementowic wraz z przykładami możliwego ich zastosowania (fot. T. Wiśniewski, ryc. za G.F. Korobkova 1999 i Menschenwechsel... 2005)



Płyta z piaskowca z Klementowic oraz przykład paleniska z obstawą kamienną odkrytego w Monruz w Szwajcarii (fot. T. Wiśniewski oraz za J.K. Kozłowski 2004)

Ogromna ilość przedmiotów codziennego użytku nie przetrwała do naszych czasów. Najslabiej zachowują się wyroby z kości, poroża, drewna i skór, do przetrwania których niezbędne są specyficzne warunki, takie jak na przykład duża wilgotność gleby. Zdarza się jednak odnaleźć całkiem dobrze zachowane szczątki zwierzęce, a w wyjątkowych przypadkach nawet ludzkie.

W Klementowicach szczególnie owocnym okazał się rok 2010, w którym podczas wykopalisk odkryto szczątki kostne fauny plejstocenińskiej. Na tzw. stanowiskach otwartych (w przeciwieństwie do jaskiniowych) pozostałości tego typu z reguły ulegają zniszczeniu ze względu na długi okres zalegania w glebie i działające w niej niszczące procesy chemiczne. W Klementowicach udało się ta rzadka sztuka, a mianowicie odkryto bardzo dobrze zachowane kości i zęby końskie. Są to pierwsze znaleziska fauny na tym stanowisku. Jak do tej pory udało się zidentyfikować trzy osobniki, z których dwa określone zostały jako dorosłe a jeden jako młody. Interesujących informacji dostarczają znaleziska zębów poszczególnych z nich. Specjalistyczne badania przyrostów zębiny w zębach pozwoliły określić porę roku, podczas której zostały upolowane. Był to okres pomiędzy schyłkiem lata a wczesną jesienią. Obecnie prowadzone są również analizy laboratoryjne, a w najbliższym czasie uzyskamy również datowanie radiowęglowe. Znajdujące się na kościach z Klementowic ślady nacięć po narzędziach krzemiennych, świadczą o ćwiartowaniu tuszy wcześniej upolowanych koni.



Rekonstrukcja szałasów odkrytych w Pincevent we Francji
(za J.K. Kozłowski 2004)



Najdawniejsi mieszkańcy Klementowic prowadzili koczowniczy tryb życia. W głównej mierze trudnili się *łowiectwem* i *zbieractwem*. Ludność kultury magdaleńskiej do perfekcji opanowała logistyczne strategie łowieckie. W okresach

masowych polowań na renifery lub konie, tworzyły się większe grupy myśliwych, które składały się prawdopodobnie z kilkunastu rodzin pojedynczych. Te z kolei dzieliły się na mniejsze grupy, które miały do wykonania określone dla nich zadania. Tak zwane obozowiska podstawowe, związane z sezonami polowań, zakładano na szlakach wędrówek zwierząt, w miejscach dogodnych do zastawiania na nie pułapek. Stanowisko w Klementowicach jest przykładem takiego właśnie obozowiska podstawowego, gdzie polowano na dużą zwierzynę stadną. Jego położenie również wydaje się nader korzystne, choćby z uwagi na do dziś funkcjonujące pobliskie źródła Potoku Klementowickiego. Ponadto miejsce to jest osłonięte właściwie z każdej strony od silnych wiatrów. Jego orientacja w kierunku południowo-

wschodnim gwarantowała, że w słoneczny, letni dzień teren był nagrzewany od godzin przedpołudniowych, właściwie aż do zachodu słońca.

Badania archeologiczne w Klementowicach trwają i miejmy nadzieję, że będzie tak jeszcze długo. Informacji wciąż przybywa, a każdy sezon kończy się jakąś niespodzianką.



Badania archeologiczne na stanowisku kultury magdaleńskiej w Klementowicach w 2008 r.
(fot. T. Wiśniewski)



Klementowice - zabytki krzemienne w miejscu odkrycia
(2008 r.) – fot. T. Wiśniewski



Koń jaki jest każdy widzi – podczas badań w Klementowicach w 2010 r. udało się odkryć pierwsze szczątki zwierzęce na tym stanowisku (trzy osobniki końskie)
 – (fot. T. Wiśniewski, B. Niezabitowska-Wiśniewska oraz za N. Aujoulat 2005)



Wykopaliska w Klementowicach w 2009 r. (fot. T. Wiśniewski)

Na terenie gminy Kurów, poza pozostałościami osadnictwa kultury magdaleńskiej, niestety nie odkryto śladów pobytu innych kultur z okresu paleolitu. Są one jednak znane z okolicznych gmin. Najślynniejsze stanowisko znajduje się w *Górze Puławskiej*. Jest ono datowane na okres paleolitu górnego, czyli odkryte tam zabytki są znacznie starsze od materiałów z Klementowic. W paleolicie schyłkowym



Uczestnicy kolejnych ekspedycji archeologicznych w Klementowicach (fot. T. Wiśniewski, B. Niezabitowska-Wiśniewska)

oprócz kultury magdaleńskiej rozwijała się także kultura świderska, której ślady odkryto między innymi w *Puławach-Włostowicach*.

Mezolit

Początek mezolitu, czyli środkowej epoki kamienia przypadł na koniec epoki lodowej i początek *holocenu*, czyli na czasy około 10 tysięcy lat temu. Wydzielany jest on głównie w środkowej, północnej i północno-wschodniej Europie, czyli w tak zwanej strefie leśnej. Wynikało to głównie z faktu, że podstawowym źródłem pozyskiwania pożywienia było zbieractwo, łowiectwo i rybołówstwo. Na rozwój tego ostatniego wpłynął przede wszystkim rozwój sieci rzecznej i powstanie licznych jezior po wycofaniu się *lądolodu*. W okresie mezolitu dominowały lasy liściaste bogate zarówno w owoce runa leśnego, jak i wiele gatunków zwierząt. Wraz z końcem epoki lodowej i paleolitu wyginęły lub odeszły dalej na północ takie zwierzęta jak *mamuty*, *woły piżmowe*, *tygrysy szablozębne* i renifery. Dominować zaczęły zaś takie zwierzęta jak dzik, łoś, sarna, jelen, żubr, wilk, zając i ptactwo.

W okresie mezolitu zmieniły się także narzędzia krzemienne, co przejawia się głównie w znacznym zmniejszeniu ich rozmiarów. Proces ten określa się mianem *mikrolityzacji*. Najczęściej produkowano więc niewielkie narzędzia kształtem przypominające trójkąty, trapezy i prostokąty, których następnie używano



Harpun mezolityczny odkryty w Biskupinie (za J. Piontek, A. Marciniak 1998)

jako grotów strzał lub jako *zbrojników* osadzanych w kościanych, rogowych lub drewnianych oprawach. Powstałe w ten sposób ostrza i harpuny wykorzystywano głównie do polowań lub łowienia ryb.

Mezolit to także okres, w którym na ogromną skalę produkowano wyroby z poroża i kości. Były to zarówno narzędzia codziennego użytku, jak i broń czy ozdoby. Niekiedy te ostatnie wykonywane były także z bursztynu.

Nie można zapominać także, że to właśnie na okres mezolitu datowane są pierwsze znane z ziem polskich zachowane do dnia dzisiejszego pochówki ludzi. Jak już wspomniano, choć znajdowane są na naszych terenach szczątki ludzkie z okresu paleolitu, jak do tej pory nie udało się odkryć żadnego powstałego wówczas grobu.

Największych problemów przysparza wskazanie końca okresu mezolitu. Na ziemiach południowej Polski, czyli głównie w pasie wyżyn, było to około 5400 lat przed Chr., kiedy to rozprzestrzeniła się tam pierwsza ludność neolityczna. Na niżu ludności mezolityczne przetrwały znacznie dłużej, stopniowo coraz bardziej zawężając swoje terytoria, aż około 3700–3500 lat przed Chr. cały obszar ziem polskich został opanowany przez społeczności neolityczne.

Niestety z obrębu gminy Kurów nie znane są pewne ślady pobytu grup mezo-litycznych. Jedynie w Szumowie w trakcie badań powierzchniowych odkryto za- bytek krzemienny, który być może wiązać można z okresem mezolitu lub z okresem wczesnego neolitu. Osadnictwo mezolityczne dość słabo reprezentowane jest także na terenach sąsiadujących z gminą Kurów. Najbardziej znane tak datowane stanowisko odkryto w *Puławach–Włostowicach*. Mikrolityczne grociki strzał do łuku pochodzą również z *Lasu Stockiego* i *Okala*.

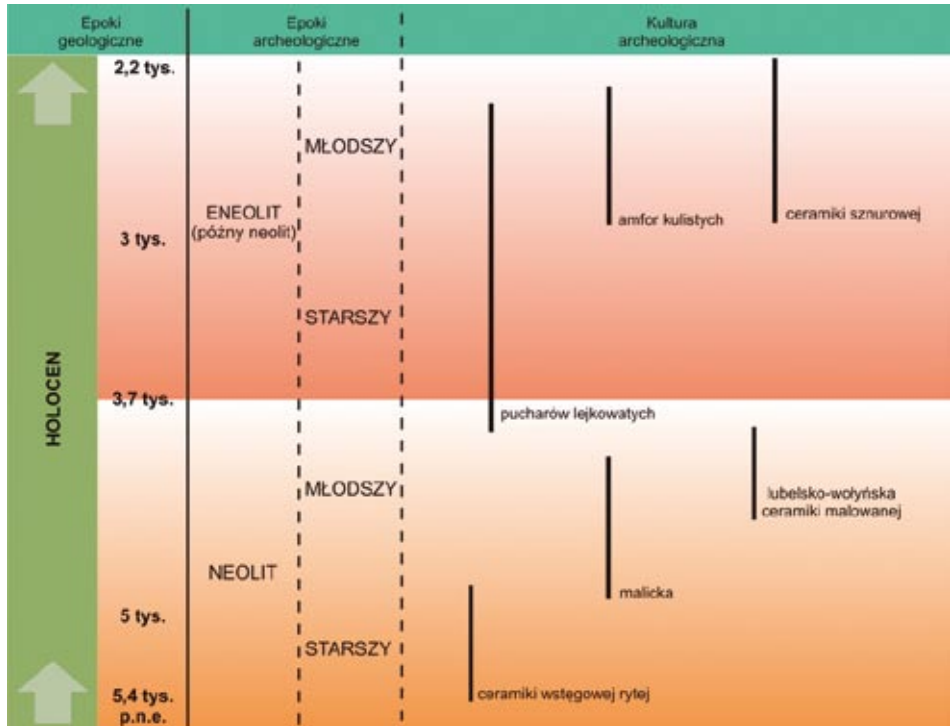
Niezwykle trudno stwierdzić czy tak mizerny obraz okolic Kurowa w okresie mezolitu odzwierciedla rzeczywistość niechęć żyjącej wówczas ludności do osiedlenia się na tym obszarze, czy wynika ze stanu badań.

3.2. Neolit i eneolit

Neolit

Neolit to okres wielkich zmian w historii ludzkości, które miały swój początek na Bliskim Wschodzie już około 10 tysięcy lat temu. Często nieco niefortunnie określano je mianem „*rewolucji neolitycznej*”. Tymczasem pomimo ich ogromnego znaczenia, nie powstały one nagle, w wyniku natychmiastowego przewrotu, ale stopniowo ewoluowały i rozprzestrzeniały się na coraz to nowe tereny. Podstawową zdobyczą ludzkości w okresie neolitu była zmiana typu gospodarki, polegająca na przejściu od łowiectwa i zbieractwa do rolnictwa. Tym samym życie człowieka nie było już tak silnie uzależnione od natury. Zamiast przyswajać jej dary nauczył się on bowiem wytwarzać niezbędną do życia żywność. Dlatego też mówi się o przejściu od *gospodarki przyswajającej do wytwórczej*, choć oczywiście nigdy

nie zaprzestano polowań, zbieractwa czy rybołówstwa. Te sposoby zdobywania pożywienia zeszyły jednak na drugi plan. Zaczęto uprawiać głównie zboża wyselekcjonowane z dziko rosnących traw, takie jak pszenica, jęczmień i proso, a nieco później żyto. Poza tym uprawiano len, mak i konopie oraz rośliny strączkowe takie jak groch czy soczewicę.



Schemat podziału neolitu i eneolitu na ziemiach polskich z uwzględnieniem kultur archeologicznych obecnych na terenie gminy Kurów i na obszarach bezpośrednio z nią sąsiadujących (oprac. T. Wiśniewski na podstawie P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski 1998)

Równoległe z rolnictwem upowszechniła się także hodowla oparta na udomowieniu dziko żyjących zwierząt. Hodowano przede wszystkim kozy i owce oraz bydło i świnie.

Rolnictwo wymagało wprowadzenia w życie nowych rodzajów narzędzi potrzebnych do karczowania lasów celem pozyskania terenów pod uprawę, spulchnienia gleby, a w końcu zbierania płodów rolnych i ich obróbki. Tym samym wynaleziono takie narzędzia jak krzemienne siekiery, kamienne topory, krzemienne dłuta, kamienne i rogowe motyki, krzemienne *wióry*, które po umieszczeniu w drewnianych lub rogowych oprawkach wykorzystywane były jako sierpy oraz kamienne *żarna* i *rozcieracze*. Nową zdobyczą była też umiejętność gładzenia narzędzi kamiennych i krzemiennych oraz wiercenia otworów w kamiennych toporach. Uprawa lnu i konopi wiązała się zaś z rozwojem tkactwa. Choć same warsztaty tkackie nie zachowują się do dnia dzisiejszego, pozostają po nich glinia-

ne ciężarki tkackie obciążające i stabilizujące nitki osnowy w trakcie tkania. Z tą gałęzią wytwórczości związane są także gliniane, często ornamentowane *prześliki*, przypominające kształtem okrągłe krążki z dziurką po środku. Nasadzano je na *wrzeciono*, co pomagało je wyważyć i i podczas przędzenia zapobiegało zsuwaniu się nitki.

Kolejną wielką zdobyczą neolitu było opanowanie umiejętności produkcji *ceramiki*. Naczynia lepiono ręcznie oraz często ozdabiano je rytymi liniami, stempekami, odciskami sznura lub ornamentami malowanymi.

Wszystkie omówione pokrótce innowacje pojawiające się w okresie neolitu pozwoliły ówczesnemu człowiekowi w dużej mierze uniezależnić się od przyrody i jej kaprysów. Nie musiał on już przemierzać ogromnych odległości w celu poszukiwania zwierzyny czy owoców runa leśnego. Mógł przejść na osiadły tryb życia i zakładać osady, często zamieszkiwane przez bardzo długi okres czasu.

Początek neolitu na ziemiach polskich datuje się na około 5400 lat przed Chr., kiedy to z Moraw i Czech na południe Polski przybyła ludność tak zwanej **kultury ceramiki wstęgowej rytej** (KCWR), przynosząc ze sobą wszystkie zdobycze neolitu. Niestety na obszarze gminy Kurów jak dotąd nie odkryto śladów jej pobytu. Najbliżej położone stanowiska tej kultury pochodzą z *Celejowa, Łopatek, Gór Rzeczyckich, Marcetek, Puław-Włostowic, Wąwolnicy, Zarzeczki* i *Zgórzyńskiego*.

Około 4600 lat przed Chr. na tereny Małopolski dotarła kolejna fala ludności z Kotliny Karpackiej. Tworzyła ona tak zwany **kompleks lędzielsko-polgarski**, którego nazwa pochodzi od *kultury lędzielskiej*, powstałej na terenach Transdanubii, zachodniej Słowacji i południowych Moraw oraz *kultury nadcisańskiej* (inaczej polgarskiej), rozwijającej się w dorzeczu Cisy. Wspomniany kompleks był swoistą mozaiką kulturową utworzoną z całego szeregu zbliżonych do siebie mniejszych kultur i grup archeologicznych, stopniowo rozprzestrzeniających się na znacznych obszarach ziem polskich. Na terenie Małopolski i Górnego Śląska, a także Lubelszczyzny rozwijała się **kultura malicka**. Była ona współczesna kulturze lędzielskiej i być może mogła się z niej wywodzić. Ślady pobytu ludności tej kultury widoczne są także na terenie obecnej gminy Kurów. Odkryto je na stanowisku VII w Klementowicach, gdzie zbadano fragment tak da-



Rekonstrukcja osady i naczynia kultury ceramiki wstęgowej rytej (za P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski 1998)



Wczesnoneolityczne motyki kamienne z Żegotek (za L. Czerniak 2000)

towanej osady. Podobna znana jest także z położonego w ościennej gminie *Lasu Stockiego*.

Około połowy IV tysiąclecia na Płaskowyżu Nałęczowskim pojawiła się ludność **kultury lubelsko-wołyńskiej ceramiki malowanej** (KLWCM). Jej nazwa bezpośrednio wiąże się z faktem zdobienia naczyń białą malowanymi ornamentami. Głównym zajęciem ludności tej kultury było rolnictwo. Dużą rolę odgrywała także hodowla i tkactwo. W dalszym ciągu parano się jednak łowiectwem, zbieractwem i rybołówstwem. Polowano głównie na jelenie,



Naczynia kultury lubelsko-wołyńskiej ceramiki malowanej z Kol. Krasne (za A. Kokowski, M. Pokropek 2005)

których poroża wykorzystywano do produkcji narzędzi, w tym toporków. W *Lesie Stockim* odkryto także kości bobra i zwęglony kawałek jabłka oraz skorupki orzecha laskowego.

Ślady kultury lubelsko-wołyńskiej ceramiki malowanej znane są z Klementowic i Szumowa. Niestety są to jedynie znaleziska powierzchniowe. Ostatnie ze stanowisk położone jest

poza Płaskowyżem Nałęczowskim i może być śladem penetracji przez ludność interesującej nas kultury obszarów położonych poza płatem lessów. Na terenach sąsiadujących z gminą Kurów osadę kultury lubelsko-wołyńskiej ceramiki malowanej odkryto między innymi w *Lesie Stockim* i *Wąwolnicy*. Jej ślady znane są

także z *Antopola*, *Celejowa Kolonii*, *Nałęczowa*, *Parchatki*, *Puław-Włostowic*, *Rąbłowa*, *Skowieszyna*, *Wierzchoniowa* i *Zarzeki*.



Topór kamienny z okresu neolitu z Żegotek i rekonstrukcja osadzenia topora ze Ślęzy (za L. Czerniak 2000 i S. Kadrow 2005)

Topór rogowy tej kultury odnaleziono zaś w dolinie Wisły w okolicach *Kazimierza Dolnego*. Co ciekawe, na Płaskowyżu Nałęczowskim nie odkryto jak dotąd

cmentarzysk ludności kultury lubelsko-wołyńskiej ceramiki malowanej, choć znane są one z innych zasiedlonych przez nią obszarów. Wiadomo, że zmarłych chowano w grobach jamowych z reguły w pozycji skurczonej na boku i wyposażano w liczne naczynia oraz narzędzia krzemienne i rogowe.

Późny neolit czyli eneolit

Niewątpliwie najbardziej znaną kulturą z okresu neolitu, rozwijającą się głównie w jego późnym odcinku czyli w eneolicie, jest tak zwana **kultura pucharów lejkowatych** (KPL). Uformowała się ona około 4100/3900 lat przed Chr. i uważana jest za pierwszą „rodzimą” kulturę neolityczną, a więc powstała na terenie ziem polskich, bądź na podłożu kultur z okresu mezolitu, bądź w wyniku transformacji

grup lądzielskich. Była to też pierwsza kultura neolityczna, która zasiedlała nie tylko pas wyżyn południowej Polski, ale także cały obszar Niżu Polskiego. Sięgała ona od Holandii, Danii, północnych i środkowych Niemiec na zachodzie, po Wołyń i dorzecze środkowego Dniestru na wschodzie oraz od północnej Polski na północy, po Morawy, Czechy i Dolną Austrię na południu. Nie była jednak monolitem. Wszystkie te tereny łączy podobny styl ceramiki, ale inne elementy życia codziennego i kultury materialnej wykazują znacznie większą różnorodność. Rozwój kultury pucharów lejkowatych przypadał na tak zwany późny neolit nazywany inaczej eneolitem, czyli na okres kiedy to pojawiają się pierwsze wyroby miedziane. Z jej obrębu oprócz takich przedmiotów, głównie ozdób znane są także tygielki do topienia miedzi.

Ludność kultury pucharów lejkowatych masowo zasiedlała teren całego Płaskowyżu Nałęczowskiego. Jej długotrwała i „intensywna” obecność na tym terenie prawdopodobnie doprowadziła do swoistego rodzaju klęski ekologicznej. Duże zagęszczenie osadnictwa wymuszało pozyskiwanie coraz większej ilości pól uprawnych pozwalających wyżywić tak dużą rzeszę ludzi. Stosując technikę wypaleniskową odlesiano więc coraz większe połacie terenu, przyczyniając się tym samym do coraz większej erozji gruntów. Potęgował ją jeszcze wypas bydła, kóz i owiec. W efekcie działania te doprowadziły do zniszczenia środowiska i przekształcenia krajobrazu, głównie w związku z rozwojem gęstej sieci wąwozów.

Ślady obecności ludności kultury pucharów lejkowatych widoczne są przede wszystkim w południowej części dzisiejszej gminy Kurów. Skupiają się one głównie na terenie Klementowic i Kolonii Klementowic, skąd pochodzi co najmniej 35 stanowisk tej kultury, w tym 8 cmentarzysk. Niektóre z nich badane były wykopaliskowo, pozostałe znane są jedynie z badań powierzchniowych. Pojedyncze zabytki kultury pucharów lejkowatych, w tym najczęściej fragmenty naczyń i narzędzia krzemienne odkryto także w innych miejscowościach gminy,



Flasza z kryzą kultury pucharów lejkowatych (ze zbiorów IA UMCS, fot. T. Wiśniewski)



Naczynie kultury pucharów lejkowatych (ze zbiorów IA UMCS, fot. T. Wiśniewski)



Topory kamienne kultury pucharów lejkowatych (za S. Szwarc-Bronikowski 1997)

w tym też położonych w północnej jej części. Pochodzą one z badań powierzchniowych na terenie *Barłogów, Buchałowic, Kurowa, Płonek* i *Szumowa*.

Jak już wspomniano, ludność omawianej kultury trudniła się przede wszystkim rolnictwem i hodowlą. Uprawiano pszenicę, jęczmień i proso, których ziarna niekiedy zachowują się do dnia dzisiejszego. Dowodem na duże znaczenie hodowli, oprócz odkrywanych w jamach na osadach kości zwierząt hodowlanych, głównie krów i owiec, są także częste w tej kulturze wyobrażenia głów baranich na uchach naczyń. Znajomość sprzężajnej uprawy roli przy pomocy radła ciągniętego przez woły poświadcza zaś między innymi figurka wołków w jarzmie odkryta w *Krężnicy Jarej* nieopodal Lublina. W *Lesie Stockim*, pod obiektami tej kultury zaś odkryto ślady orki neolitycznej.

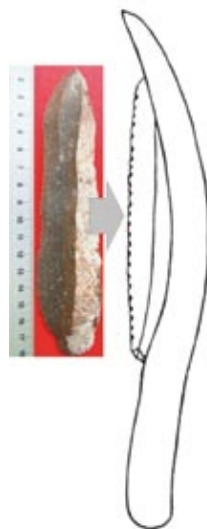
Ludność kultury pucharów lejkowatych swoje osady lokowała na garbach i wierzchołkach lessowych. Odkrywane są na nich zarówno obiekty mieszkalne, jak i liczne jamy gospodarcze i śmietniskowe, a także *paleniska* i spichlerze zbożowe. Budowano wówczas chaty naziemne, półziemianki, ale też lekkie konstrukcje szałasowe. Pozostałości sezonowej osady odkryto w *Klementowicach*, na stanowisku II (B). Świadczy o tym przede wszystkim brak palenisk w obrębie odkrytych ziemianek, co oznacza, że nie mogły być one zamieszkiwane zimą. Być może była to tzw. osada satelitarna, powiązana z inną, dużą osadą „macierzystą”. Takie osady znaleziono na terenach sąsiadujących z gminą *Kurów*, w tym najbliższej w *Karmanowicach* i *Wąwolnicy*. Na wspomnianej osadzie w *Klementowicach* odkryto 42 jamy, a w nich kości krowy, owcy i świnii oraz jelenia, cietrzewia, gęsi i kaczki, jak



Puchary lejkowate – przewodni typ naczyń kultury pucharów lejkowatych (za P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski 1998)



Wiór krzemienisty ze Ślęży w zrekonstruowanej oprawie (S. Kadrow 2005)



Rekonstrukcja narzędzia żniwnego (sierpa) – (fot. T. Wiśniewski, ryc. za B. Balcer 1975)

też muszle szczeżui. Na tej podstawie stwierdzić można, że poza hodowlą zamieszkująca ją ludność trudniła się łowiectwem i zbieractwem. Żywność była przechowywana w naczyniach zasobowych i jamach. Odkryto

też narzędzia krzemienne, kamienne, kościane oraz fragment poroża jelenia pokryty nacięciami.

Pozostałości osad odkryto także na stanowiskach V i VIII w Klementowicach.

Ogromnej ilości informacji dostarczają cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych. W jej obrębie dominował obrządek szkieletowy, przy czym zmarłych najczęściej układano w pozycji wyprostowanej na wznak.

Najczęściej spotykaną formą grobów na Płaskowyżu Nałęczowskim, a więc także w południowej części gminy Kurów, były owalne lub prostokątne jamy, które po złożeniu w nich zmarłych nakrywano kilkoma warstwami wapiennych kamieni (*brukami kamiennymi*). Obecnie są one często wyorywane podczas prac polowych, co w dużej mierze ułatwia lokalizację cmentarzysk tej kultury, niestety też znacznie je niszcząc. Niekiedy kamieniami wykładano także dna grobów, używając do tego egzemplarzy bardziej płaskich.

Kilka cmentarzysk kultury pucharów lejkowatych z grobami z konstrukcjami kamiennymi odkryto i częściowo zbadano wykopaliskowo także w obrębie dzisiejszej gminy Kurów. Wszystkie one położone są na ziemiach należących do Klementowic (między innymi stanowisko IV (D), V, VI, VII, XII, XIII, XIV, XV). Podkreślić należy, że wapienie użyte do konstrukcji grobów ludność kultury pucharów lejkowatych najprawdopodobniej przynosiła ze znacznie oddalonych terenów, w tym być może z okolic Nałęczowa lub Kazimierza Dolnego.

Na cmentarzyskach kultury pucharów lejkowatych przeważają *groby jednostkowe* (pojedyncze). Jedynie sporadycznie odkrywano są *groby zbiorowe*, czego przykładem może być grób nr 4 ze stanowiska XII w Klementowicach, zbadany w 1964 r. Odkryto w nim dwa szkielety ludzkie, wśród żeber których znajdowały się mikrolityczne krzemienie, pierwotnie mogące pełnić funkcję grocików strzał. Dodatkowo szczeka jednego ze zmarłych rozłupana była na dwie połowy. Informacje te pośrednio mogą wskazywać na fakt, że ludzie ci zginęli podczas walki, stąd też pochowano ich we wspólnym grobie i w tym samym czasie. Dużą ilość grobów podwójnych odkryto także w Klementowicach na stanowisku XIV. Groby zbiorowe poza terenami gminy Kurów znane są jeszcze z *Lasu Stockiego* i *Nałęczowa Kolonii*.



Naczynia kultury pucharów lejkowatych z grobu 3 i 4 w Klementowicach, stan. XII
- (za Uzarowiczowa 1966)



Cmentarzysko megalityczne kultury pucharów lejkowatych w Wietrzychowicach z tzw. grobowcami kujawskimi (za A. Malinowska-Sypek, R. Sypek, D. Sukniewicz 2010)

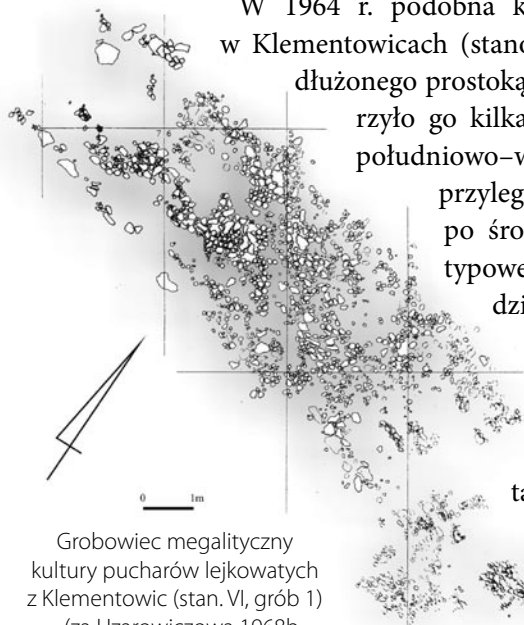
Ludność kultury pucharów lejkowatych konstruowała także tzw. *megality* lub inaczej *grobowce megalityczne*. Jak sama nazwa wskazuje były to ogromne groby, do budowy których wykorzystywano kamień. *Idea megalityczna* była szeroko rozpowszechniona niemal na wszystkich kontynentach. W Europie najśłynniejsze z megalitów pochodzą z terenu dzisiejszej Francji i Wielkiej Brytanii, ze słynnym *Stonehenge* na czele. Konstrukcja grobów megalitycznych była bardzo zróżnicowana. Mogły to być *kręgi kamienne*, *menhiry*, *dolmeny*, *groby*

skrzynkowe, a jeśli chodzi o tereny Polski to przede wszystkim tzw. *grobowce kujawskie*. Już z nazwy wywnioskować można, że występują one głównie na Kujawach i Pomorzu. Budowane były na planie wydłużonego trapezu lub trójkąta, osiągając długość nawet do 120/150 m. Granice tych grobowców wyznaczały duże głazy narzutowe, często uszczelniane mniejszymi kamykami. Całość przykrywano nasypem ziemnym, w szerszej części czołowej osiągającym wysokość do 3 m.

Idea megalityczna znalazła swoje odzwierciedlenie także na terenie Płaskowyżu Nałęczowskiego. Do budowy takich grobów, ze względu na brak głazów narzutowych, wykorzystywano kamienie wapienne. Groby miały kształt zbliżony do wydłużonego prostokąta i w całości przykryte były brukiem kamiennym, identycznym do nakrywającego pozostałe, opisane już groby płaskie. Od grobowców kujawskich groby megalityczne z Płaskowyżu Nałęczowskiego odróżniają także znacznie mniejsze rozmiary. Ich długość dochodziła bowiem do 20 m, przy szerokości około 2–3 m. Wyjątek stanowi tutaj grobowiec odkryty w *Wąwolnicy* o długości około 46 m i szerokości około 4–6 m. Pod kamieniami z reguły kryły się zwłoki jednego lub kilku zmarłych, choć w niektórych z nich znaleziono nawet kilkanaście pochówków.

Nie można wykluczyć, że grobowce megalityczne z Płaskowyżu Nałęczowskiego pierwotnie przykryte były nasypami ziemnymi lub kamienno–ziemnymi, które ze względu na silne procesy erozyjne i działalność człowieka zostały niestety zupełnie zniwelowane.

Najsłynniejsze groby megalityczne na interesującym nas obszarze odkryto w *Karmanowicach*, *Lublinie–Sławinku*, *Miłocinie Kolonii*, *Strzelcach Kolonii* i we wspomnianej już *Wąwolnicy*.



Grobowiec megalityczny kultury pucharów lejkowatych z Klementowic (stan. VI, grób 1) – (za Uzarowiczowa 1968b, opracowanie graficzne T. Wiśniewski)

W 1964 r. podobna konstrukcja zbadana została także w Klementowicach (stanowisko VI). Grób miał kształt wydłużonego prostokąta o wymiarach 19,7 x 4,2 m i tworzyło go kilka warstw kamieni wapiennych. Do południowo–wschodniego krańca konstrukcji przylegała warstwa kamieni z paleniskiem po środku. W grobie odkryto dość nietypowe pochówki, a mianowicie szkielet dziecka w wieku około 5–7 lat złożony w dodatkowej *obstawie kamiennej*, swoistej wewnętrznej komorze bez jakichkolwiek darów grobowych. Nieco powyżej odkryto także dwie czaszki należące do dzieci w wieku nie przekraczającym 3 lat. Najprawdopodobniej złożone zostały one do grobu nieco później niż wspomniane starsze dziecko,

ale jeszcze przed całkowitym przykryciem go brukiem kamiennym. Nie odnaleziono także śladów pozostałych kości szkieletu. Jak przypuszczają autorzy badań jedna z czaszek była złożona bez niego. Co do drugiej nie ma takiej pewności, choć wydaje się to bardzo prawdopodobne.



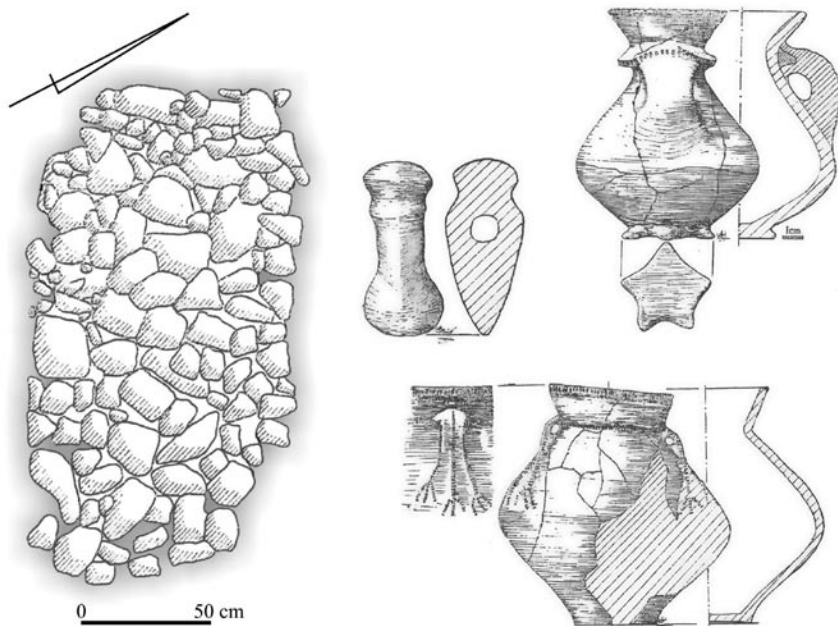
Siekiry krzemienne kultury pucharów lejkowatych z Mozgawy (fot. T. Wiśniewski)



Narzędzia krzemienne kultury pucharów lejkowatych z Mozgawy (fot. T. Wiśniewski)

Złożenie w jednym grobie aż trojga dzieci, w tym dwojga bez kości szkieletu, nie znajduje dokładnych analogii w innych obiektach kultury pucharów lejkowatych. Nie można jednak zapominać, że ludności tej kultury często przypisuje się praktykowanie magii, przejawiające się odcinaniem głów zmarłym lub rozbijaniem ich czaszek, krępowaniem zwłok, przywalaniem ciała dużym kamieniem, zatykaniem jamy ustnej, obecnością pochówków cząstkowych i kanibalizmu. Być może część z tych zabiegów miała za zadanie ochronę żywych przed umarłymi, w tym ich powrotem z zaświatów.

Groby kultury pucharów lejkowatych były stosunkowo ubogo wyposażone lub nie umieszczano w nich żadnych przedmiotów. Do najczęstszych darów grobowych należą naczynia, a wśród nich puchary lejkowate, *amfory* i bardzo często niewielkie naczynka nazywane *flaszkami z kryzą*, kształtem nieznacznie przypominające makówki. Ponadto częstym elementem wyposażenia były narzędzia krzemienne, a niekiedy także kamienne toporki i sztylety kościane. Bardzo rzadko spotykane są w grobach tej kultury ozdoby bursztynowe. Duży paciorek z bursztynu odkryto między innymi w grobie kultury pucharów lejkowatych odkrytym w 1966 r. na stanowisku XIII w Klementowicach.



Plan grobu nr 1 i zabytki kultury pucharów lejkowatych z Klementowic, stan. XIII
(za Uzarowiczowa 1968e, opracowanie graficzne T. Wiśniewski)

Niekiedy też na cmentarzyskach kultury pucharów lejkowatych spotykane są zwarte i często regularne skupiska kamieni, tzw. bruki kamienne, pod którymi nie znaleziono żadnych pochówków, ani nawet fragmentów kości. Raczej mało prawdopodobne aby uległy one całkowitemu rozkładowi, skoro w grobach często

sąsiadujących z tymi konstrukcjami zachowują się one bardzo dobrze. Stąd też przypuszcza się, że były to groby symboliczne, w których nigdy nie złożono żadnego zmarłego. Być może konstruowano je dla osoby, która zaginęła lub z innych, nie znanych nam przyczyn nie można było jej pochować. Znalezione są one między innymi z Klementowic (stanowisko IV, VII i XIII).

W kulturze pucharów lejkowatych spotykane są także, choć bardzo rzadko, groby zwierzęce, które charakterystyczne były przede wszystkim dla innej kultury neolitycznej, o której będzie jeszcze mowa. Obiekt taki odkryto w Klementowicach, na stanowisku II (B), na osadzie kultury pucharów lejkowatych. W grobie złożono szkielet dorosłej sarny pochowanej bez głowy. W jamie 33 z tej miejscowości pochodzą zaś kości dwóch młodych świń także pozbawione głów.

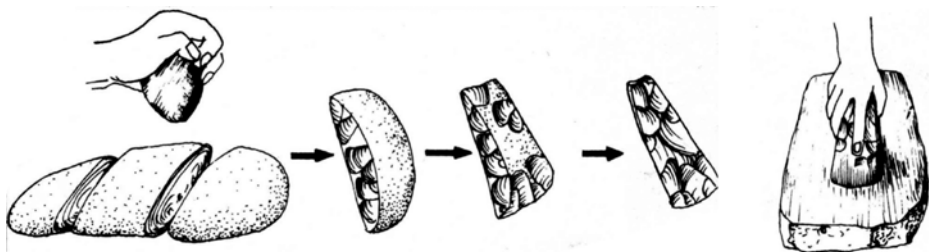


Fragmenty naczyń kultury pucharów lejkowatych odkryte w trakcie badań wykopaliskowych w Klementowicach (ze zbiorów IA UMCS, fot. T. Wiśniewski)

Koleją wielką kulturą eneolityczną była **kultura amfor kulistych (KAK)**. Na Płaskowyżu Nałęczowskim i w Kotlinie Chodelskiej pojawiła się ona około połowy III tysiąclecia przed Chr. Znamy ją głównie z cmentarzysk, co bezpośrednio wiąże się z faktem, że ludność tej kultury trudniła się wędrownym pasterstwem. Hodowano głównie bydło i trzodę chlewną. Dużą rolę w życiu ludności interesującej nas kultury odegrało wprowadzenie do użytku i hodowli konia, udomowionego najprawdopodobniej we wschodniej Europie pod koniec V tysiąclecia przed Chr. Co ważne, pierwsze szczątki udomowionego konia na ziemiach polskich pochodzą właśnie ze stanowisk kultury amfor kulistych.



Siekierki krzemienne kultury amfor kulistych ze Stadarni i Chełma (za A. Kokowski, M. Pokropek 2005)



Etapy wytwarzania siekiery krzemiennej (za S. Sałaciński, M. Zalewski 1987)

Półkoczowniczy tryb życia, a co za tym idzie duża mobilność grup ludności kultury amfor kulistych przyczyniły się do tego, że znane są tylko nieliczne je osady, które z reguły mają charakter sezonowych obozowisk. Rolnictwo odgrywało w tej kulturze drugoplanową rolę i było dość prymitywne.

Cmentarzyska kultury amfor kulistych bardzo często zakładane były w tych samych miejscach co cmentarzyska lub osady kultury pucharów lejkowatych. Z reguły są one bardzo małe i składa się na nie od jednego do pięciu grobów, z tym że bardzo często w jednej mogile składano kilku zmarłych.

Kultura amfor kulistych do konstrukcji grobów bardzo często wykorzystywała kamień. Spotyka się w jej obrębie *groby korytarzowe*, groby skrzynkowe ułożone z dużych płyt kamiennych, oraz *groby w obstawach kamiennych* lub przykryte brukami. Dwa ostatnie typy grobów spotykane są między innymi dla Płaskowyżu Nałęczowskiego, a więc i w południowej części gminy Kurów. Na pierwszy plan

po raz kolejny wysuwają się tu Klementowice.

W kulturze amfor kulistych dominował obrządek szkieletowy. Dość często natrafia się także na ślady użycia ognia. Są to najczęściej pozostałości ognisk w obrębie jam grobowych, manifestujące się obecnością placów

ciemnej, przepalanej ziemi, węgli drzewnych i śladów opalenia na niektórych kościach. Pozostałości takich rytuałów pogrzebowych widoczne są między innymi w Klementowicach. Za najbardziej reprezentatywny można uznać grób 7 na stanowisku IV(D) kryjący pochówek kobiety i dziecka. Oprócz kamieni (obstawa i bruk na dnie) odkryto w nim częściowo zwęglone kłody drewna, fragment dużego niespalonego drzewa nad czaszką zmarłej oraz silnie przepalony less, a także nadpalone szczątki szkieletu. Fakty te świadczą o paleniu silnego ognia w obrębie jamy grobowej i wykorzystaniu drewna do budowy nad grobem naziemnych konstrukcji. W interesują-



Fragmenty naczyń kultury amfor kulistych z Klementowic (ze zbiorów IA UMCS, fot. T. Wiśniewski)



Siekierki neolityczne wykonane z krzemienia pasiastego z Mozgawy (fot. T. Wiśniewski)

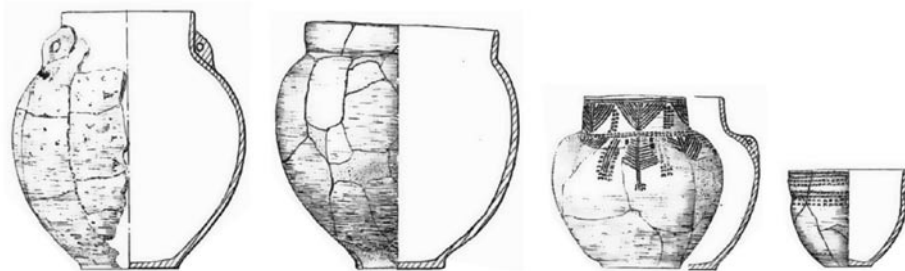
cym nas grobie odkryto także sześć naczyń, siekierkę z *krzemienia pasiastego* oraz wiór krzemienny.

Wyraźne ślady palenia ognia odnotowano także w Klementowicach na stanowisku I (A) w grobie 2, zbadanym w 1964 r. Składały się na nie duże ilości popiołu, węgla, przepalona ziemia i nadpalone kości ludzkie. Z całą pewnością ogniska palono przed nakryciem grobu pokrywą kamienną, na co także wskazuje okopcenie kamieni od spodu. Tym samym też można założyć, że układano je zanim jeszcze ogniska całkowicie wygasły. Opisane powyżej ślady najczęściej próbuje się wiązać ze stypami podczas obrzędów pogrzebowych.

W kulturze amfor kulistych zmarłych z reguły składano do grobu w pozycji skurczonej, na boku. Jak już wspomniano duży procent stanowią groby zbiorowe. Co ciekawe, razem ze zmarłymi składano do grobów także zwierzęta – bydło, kozy i owce, a niekiedy także świnie.

Zmarli byli z reguły bogato wyposażeni na życie pozagrobowe. W grobach często znajdowane są w większości bogato zdobione naczynia, amulety (zawieszki) z kłów dzika, gładzone siekiery z *krzemienia pasiastego* oraz ozdoby bursztynowe.

W Klementowicach odkryto kilkanaście grobów kultury amfor kulistych. Do jednych z najciekawszych należy wspomniany już grób 2 odkryty na cmentarzysku I (A) w 1964 r. Wśród złożonych pod brukiem kamiennym resztek szkieletów ludzkich i szkieletów owcy lub kozy oraz krowy odnaleziono sześć naczyń, trzy siekiery krzemienne oraz 11 paciorków bursztynowych.



Naczynia kultury amfor kulistych z grobu nr 3 w Klementowicach, stan. IV (za Halicki 1970)

Niezwykle interesujący był także grób I odkryty na cmentarzysku II (B) w 1950 r. Pod obstawą kamienną, w jego części północnej natrafiono na szkielet dorosłego człowieka (mężczyzny), a w jego sąsiedztwie na cztery siekiery krzemienne, szczękę dużego knura z potężnymi szablami, trzynaście naczyń, trzy szable dzika lub świni, fragmenty czaszki świni, narzędzie z kła dzika, wiór krzemienny, pięć odłupków krzemiennych, rurkowaty paciorek bursztynowy oraz złożone w dwóch kupkach drobne kosteczki żaby. W tym samym grobie, w jego części południowej odsłonięto szkielet młodej kobiety. Jej kości znaleziono na różnych poziomach, stąd też można założyć, że pochowano ją w pozycji siedzącej. Towa-

rzyszyła jej mała amforka. W południowo-wschodniej części opisywanego grobu znaleziono zaś rozwleczone i źle zachowane kości dwóch osobników, ale tylko jedną czaszkę.

Kolejnym przykładem bogato wyposażonego grobu kultury amfor kulistych z Klementowic jest obiekt odkryty przypadkowo podczas kopania dołu na ziemiaki na stanowisku 47 w 1991 r. Właściciel pola wydobył wówczas fragmenty dwóch czaszek ludzkich, trzy siekiery z krzemienia pasiastego oraz jedno naczynie.

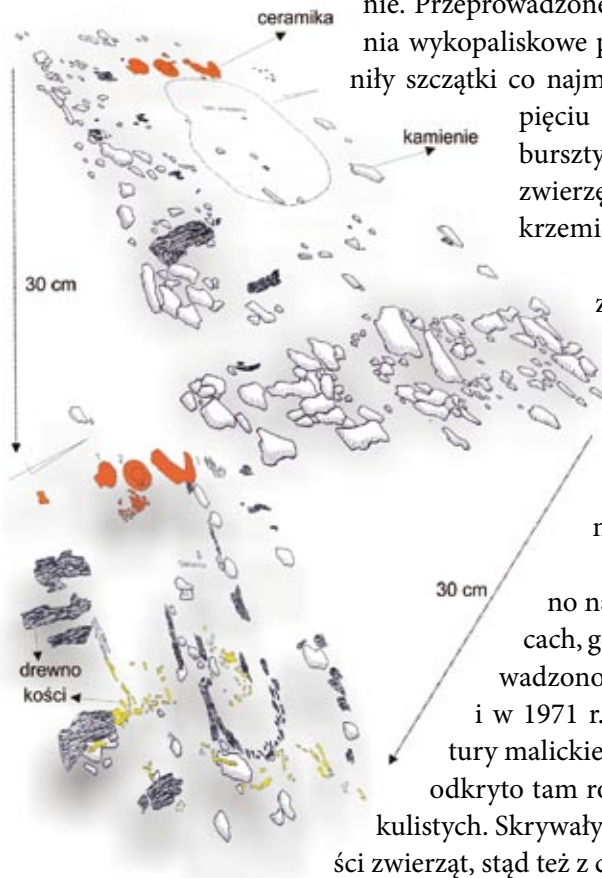
Przeprowadzone w tym miejscu w 1995 r. badania wykopaliskowe pod brukiem kamiennym odsłoniły szczątki co najmniej czterech osób, pozostałości pięciu naczyń glinianych, pięć ozdób bursztynowych oraz fragmenty kości zwierzęcych i kolejną, czwartą siekierkę krzemionną.

Takich przykładów zarówno z Klementowic, jak i z innych stanowisk na Płaskowyżu Nałęczowskim można podać bardzo dużo. Niestety też część z grobów została silnie zniszczona zarówno w wyniku procesów naturalnych, jak i prac polowych.

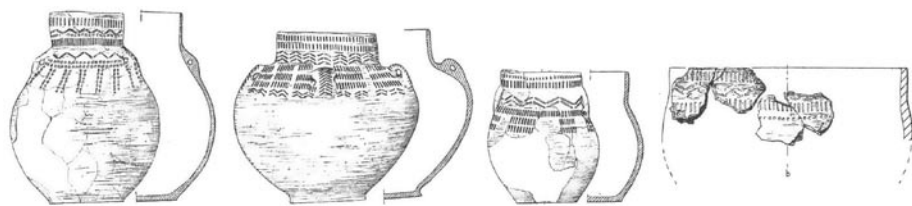
Niezwykłego odkrycia dokonano na stanowisku VII w Klementowicach, gdzie badania wykopaliskowe prowadzono w latach 1965–1966, 1968–1969 i w 1971 r. Oprócz śladów i obiektów kultury malickiej i kultury pucharów lejkowatych odkryto tam również dwa groby kultury amfor kulistych. Skrywały one jednak tylko i wyłącznie kości zwierząt, stąd też z całą pewnością wykonane zostały specjalnie dla nich.

W grobie 1 pochowana była młoda krowa, a w grobie 2, pod trzema warstwami kamieni na dnie jamy grobowej także wyłożonej kamieniami, znajdowały

się szkielety trzech krów i żuchwa świni. Zaznaczyć należy, że wszystkie krowy pozbawione były mózgdzi. Opisane pokrótce odkrycie jest o tyle zaskakujące, że choć ludność kultury amfor kulistych chowała swoich zmarłych razem ze zwierzętami, tutaj mamy do czynienia z cmentarzyskiem założonym specjalnie dla nich.



Grób nr 7 kultury amfor kulistych z Klementowic, stan. IV (za Halicki 1970; opracowanie graficzne T. Wiśniewski)



Naczynia kultury amfor kulistych z grobu nr 7 w Klementowicach, stan. IV (za Halicki 1970)

Pojedyncze, luźne zabytki kultury amfor kulistych oprócz Klementowic odkryto także w innych miejscowościach gminy Kurów. Niestety są one nieliczne, a pochodzą z *Barłogów*, *Buchałowic* i *Płonek*.

Ostatnią kulturą eneolityczną była **kultura ceramiki sznurowej** (KCSz), ornamentująca swoje naczynia odciskami sznura. Ludność tej kultury, szczególnie we wczesnej fazie jej rozwoju, prowadziła koczowniczy tryb życia, stąd też znany głównie jej groby. Cechą charakterystyczną obrządku pogrzebowego opisywanej kultury są kurhany, usypywane nad jednym lub kilkoma pochówkami. Granice ich nasypów wytyczał dookolny rowek, w którym często znajdowane są ślady po słupach. Stąd też najprawdopodobniej umieszczano w nich coś w rodzaju *palisady* lub płotu okalającego umieszczone wewnątrz groby.

W kulturze ceramiki sznurowej dominował obrządek szkieletowy, a zmarłych z reguły składano na boku w pozycji skurzonej, choć stosunkowo często spotykane są groby ciałopalne lub ślady ognia w grobach, w tym też nadpalone kości zmarłych. Pozostałości ognisk

często znajdowane są także w nasypach kurhanów. Zmarłych wyposażano najczęściej w naczynia, kamienne topory, krzemienne siekiery i noże oraz krzemienne grociki strzał.



Część wyposażenia grobu podkurhanowego kultury ceramiki sznurowej z Ułowa (fot. T. Wiśniewski)

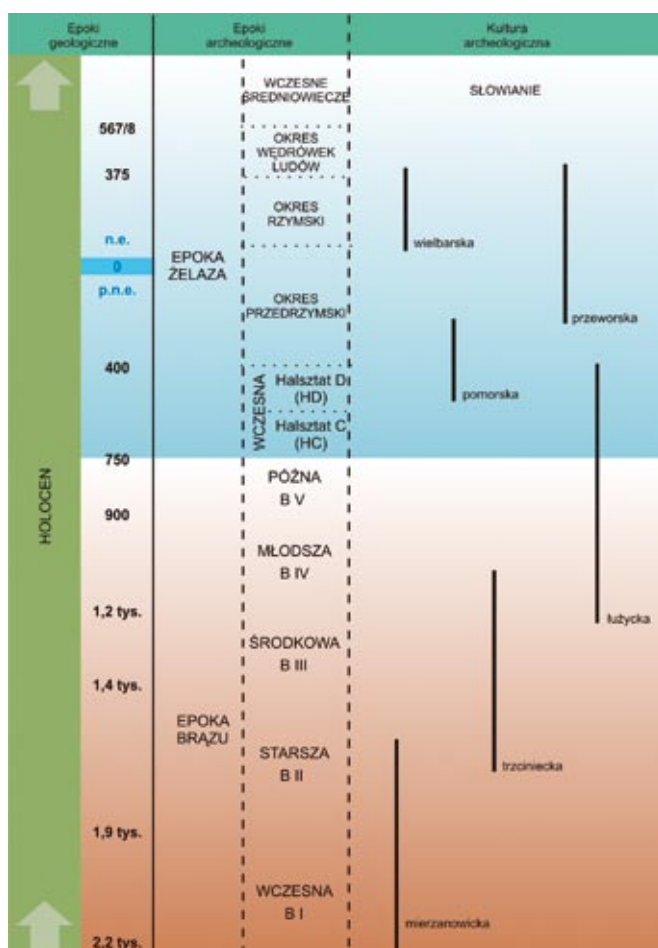
Niestety ślady po- bytu ludności kultury ceramiki sznurowej na Płaskowyżu Nałęczowskim są bardzo nieliczne. Są to znaleziska luźne w postaci toporków kamiennych, grocików strzał i fragmentów naczyń. Na terenie gminy Kurów zabytki tej kultury odkryto w trakcie badań powierzchniowych w Klementowicach, gdzie być może funkcjonowały jej krótkotrwałe osady lub obozowiska. Siekierka krzemiona kultury ceramiki sznurowej znaleziona została przypadkowo także w miejscowości Łąkoć, a fragment ceramiki i *odłupek* krzemiany w trakcie badań powierzchniowych w Buchałowicach.

Najczęściej uważa się, że niewielka liczba stanowisk opisywanej kultury na Płaskowyżu Nałęczowskim wynika z faktu, że teren ten był gęsto zasiedlony przez

ludność kultury amfor kulistych, co stanowiło swoistą zaporę przed osiedlaniem się tam ludności kultury ceramiki sznurowej.

3.3. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza (okres halsztacki i starszy okres przedrzymski)

Największą zdobyczą ludzkości w epoce brązu było pozyskanie umiejętności produkcji przedmiotów brązowych, czyli wykonanych ze stopu miedzi z cyną. Nie oznaczało to jednak, że zaprzestano wytwórczości narzędzi krzemiennych i kościanych, które w dalszym ciągu, szczególnie na ziemiach wschodniej Polski, były bardzo liczne i powszechnie wykorzystywane.



Schemat podziału epoki brązu i żelaza na ziemiach polskich z uwzględnieniem kultur archeologicznych obecnych na terenie gminy Kurów i na obszarach bezpośrednio z nią sąsiadujących (oprac. T. Wiśniewski na podstawie P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski 1998)

Epoka brązu na ziemiach polskich rozpoczyna się około 2200/2100 lat przed Chr. We wczesnej epoce brązu na obszarze Polski Wschodniej rozwijały się dwie główne kultury – *mierzanowicka* i *strzyżowska*. Genetycznie powiązane były one z eneolityczną kulturą ceramiki sznurowej. Dominował więc w dalszym ciągu obrządek szkieletowy, a naczynia ozdabiane były odciskami sznura. Powszechnie produkowane były również krzemienne siekierki i *płoscza* (ostrza). W obrębie tych kultur spotykane są także wyroby miedziane oraz brązowe ale są to najczęściej ozdoby, w tym dość popularne tak zwane *zausznicze w kształcie wierzbowego liścia*.

Niestety na terenie Płaskowyżu Nałęczowskiego, w tym też na terenie dzisiejszej gminy Kurów stanowiska z wczesnej epoki brązu są nieliczne i znane głównie z badań powierzchniowych lub znalezisk przypadkowych. Z interesującego nas obszaru znany jest tylko jeden zabytek, który być może wiązać można z kulturą mierzanowicką. Jest to przypadkowe znalezisko płoszcza wykonanego z krzemienia, pochodzące z miejscowości Łąkoć. Niestety nie dysponujemy danymi o dokładnym miejscu i okolicznościach jego znalezienia.



Siekiry z wczesnego okresu epoki brązu (Złojec, Busieniec, Pniówno, Turkułówka, Kol. Raciborowice) – (za A. Kokowski, M. Pokropek 2005)

Kolejną wielką jednostką kulturową epoki brązu na ziemiach polskich była **kultura trzciniecka**. Tworząca ją ludność zajmowała się hodowlą zwierząt domowych i uprawą roli. Choć z obrębu tej kultury znane są zabytki wykonane z brązu, w dalszym ciągu to krzemień był najważniejszym surowcem do produkcji narzędzi, doskonale zastępując wyroby brązowe.

Niestety stanowiska tej kultury na terenie gminy Kurów, ale także na obszarze całego Płaskowyżu Nałęczowskiego są nieliczne i w większości znane z badań powierzchniowych. Odkryte je w takich miejscowościach jak Barłogi, Klementowice, Kłoda, Posiołek, Szumów (w tym Podbórz – obecnie Szumów) i Wólka Nowodworska. Z badań wykopaliskowych pochodzą jedynie pojedyncze fragmenty naczyń tej kultury odkryte podczas prac na magdaleńskim stanowisku w Klementowicach. Są to jednak znaleziska z warstwy i nie odkryto tam żadnego obiektu tej kultury. Skupisko ułamków ceramiki kultury trzcinieckiej odkryto także w trakcie prac wykopaliskowych na cmentarzysku II (B) w tej miejscowości.



Spoza obszaru gminy Kurów ślady pobytu ludności interesującej nas kultury znane są z *Lasu Stockiego*, *Puław-Włostowic*, *Rąbłowa*, *Wąwolnicy* i *Zgó-*

Naczynie kultury trzcinieckiej z Hrubieszowa-Podgórze (za A. Kokowski, M. Pokropek 2005)

rzyńskiego. Najprawdopodobniej dokumentują one obecność krótkotrwałych obozowisk pasterskich i łowieckich.

Zarówno z obszaru gminy Kurów, jak i całego Płaskowyżu Nałęczowskiego nie znamy jak na razie cmentarzysk związanych z kulturą trzciniecką. Na podstawie odkryć z innych terenów wiadomo jednak, że ludność tej kultury stosowała obrządek szkieletowy i, choć nieco rzadziej, ciałopalny, a swoich zmarłych często chowała pod kurhanami.

Przeciętnemu człowiekowi z epoką brązu kojarzy się **kultura łużycka**. Powstała ona w środkowym okresie epoki brązu i występowała jeszcze we wczesnej epoce żelaza (okres halsztacki i początek okresu przedrzymskiego). Niemal każdy słyszał zapewne o grodzie w *Biskupinie*, który dawniej niesłusznie, zresztą tak jak i cała kultura łużycka, wiązany był ze Słowianami. Niestety w Polsce Wschodniej nie ma tak spektakularnych grodów. Znane są jedynie osady otwarte.

Kultura łużycka należy do tak zwanego *kręgu kultur pól popielnicowych*, obejmującego swoim zasięgiem niemal całą Europę. Wszystkie tworzące go kultury łączyło stosowanie obrządku ciałopalnego, stającego się dominującym sposobem grzebania zmarłych. Nazwa „pola popielnicowe” wzięła się stąd, że przepalone kości ludzkie umieszczano w naczyniu nazywanym popielnicą, które następnie zakopywano w ziemi. Cmentarzyska takie niekiedy są bardzo duże i często po odkopaniu wyglądają po prostu jak pola usiane popielnicami.

Ślady osadnictwa kultury łużyckiej znane są między innymi z Klementowic, Kurowa i Wólki Nowodworskiej. Na pierwszy plan wysuwa się jednak stanowisko w Podbórzcu (obecnie Szumów), gdzie w trakcie badań powierzchniowych odkryto pozostałości osady i cmentarzyska tej kultury, a w trakcie badań sondażowych zbadano wykopaliskowo jeden tak datowany obiekt archeologiczny.

Poza terenem gminy Kurów ślady osadnictwa kultury łużyckiej odkryto głównie w *Bogucinie, Dobrem, Końskowoli, Opoce, Rąbłowie i Puławach-Włostowicach*. Większość znanych stamtąd materiałów pochodzi jednak z badań powierzchniowych.



Naczynie kultury łużyckiej z Kol. Gródek
(za A. Kokowski, M. Pokropek 2005)

Naczynia kultury łużyckiej z Topornicy i Wieprzca
(za E. Kłosińska 2007)



W okresie halsztackim na Pomorzu, na bazie lokalnego odłamu kultury łużyckiej powstała tak zwana **kultura pomorska**. Stosunkowo szybko rozprzestrzeniła się ona na inne obszary ziem polskich, w tym też na tereny Lubelszczyzny.

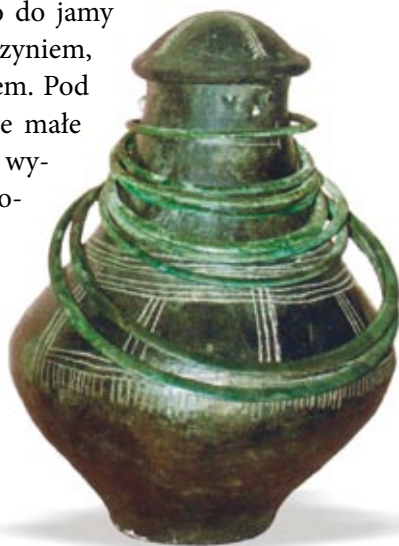


Gliniana figurka jeźdźca z Topornicy – kultura łużycka
(za E. Kłosińska 2007)

Z terenu Lubelszczyzny znany jest natomiast zwyczaj pogrzebowy polegający na tym, że szczątki ludzkie wsypywano do naczynia, które nakrywano misą. Następnie po wstawieniu go do jamy wykopanej w ziemi przykrywano je dużym naczyniem, tak zwanym *kloszem*, ustawionym do góry dnem. Pod tym kloszem umieszczano niekiedy także inne małe naczynka, do których wkładano pożywienie, na wypadek gdyby zmarły potrzebował go w życiu pozagrobowym.

Z obszaru gminy Kurów jak dotąd znane są jedynie ślady osadnictwa kultury pomorskiej odkryte podczas badań powierzchniowych w Kurowie, Szumowie (w tym w Podbórze – obecnie Szumów) i być może w Wólce Nowodworskiej. Poza tym terenem zbadano między innymi cmentarzysko tej kultury w *Dobrem* oraz jego pozostałości w *Kazimierzu Dolnym* i w *Urządkowie* koło Wilkowa. Ślady kultury pomorskiej znane są także z *Celejowa-Itek*, *Janowca* i *Rąbłowa Kolonii*.

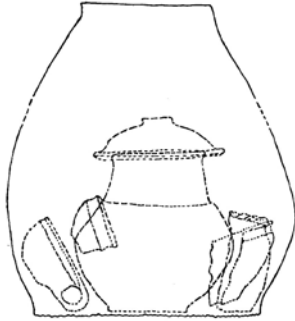
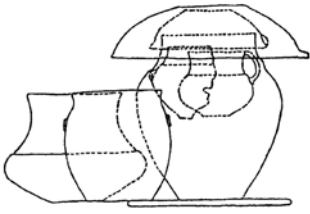
Ludność kultury pomorskiej w dalszym ciągu kultywowała obrządek ciałopalny, a szczątki swoich zmarłych wsypywała do dużych naczyń – popielnic. Z Pomorza znane są pięknie zdobione tak zwane *popielnice twarzowe*, ze stylizowanymi wyobrażeniami twarzy ludzkich oraz dodatkowo często przyzdabiane ozdobami brązowymi charakterystycznymi dla tej kultury.



Popielnica twarzowa kultury pomorskiej
(za P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski 1998)

III.4. Młodszy okres przedrzymski, okres rzymski i okres wędrówek ludów

Okres przedrzymski nazywany inaczej lateńskim, to czasy dominacji *Celtów*, którzy w źródłach pisanych pojawili się w VI wieku przed Chr., a od V w. przed Chr. stopniowo opanowywali rozległe tereny Europy. Na początku IV w. przed Chr. pojawili się także na terenie ziem polskich, w tym najpierw na Dolnym Ślą-



Rekonstrukcje grobów kloszowych (za E. Kłosińska 2007)



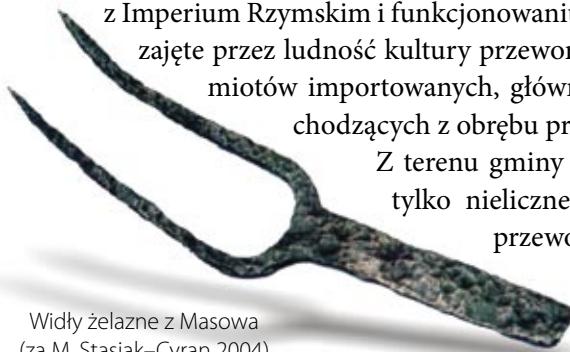
Popielnica twarzowa kultury pomorskiej z Karczemek (za M. Kwapiński 1999)

sku, a nieco później na Górnym Śląsku, w okolicach Krakowa oraz w dorzeczu górnego Sanu.

Na przełomie III i II wieku przed Chr. na ziemiach polskich powstała tak zwana **kultura przeworska**, której ludność na Lubelszczyznę dotarła w II w. przed Chr. Wraz z początkiem kultury przeworskiej na ziemiach polskich rozpoczyna się tzw. młodszy okres przedrzymski, w którym kultura celtycka (inaczej lateńska) silnie oddziaływała na miejscową, barbarzyńską ludność doprowadzając do powstania kilku kultur i grup archeologicznych.

W kulturze przeworskiej dominował obrządek ciałopalny popielnicowy. Jej ludność wykorzystywała i produkowała liczne przedmioty z żelaza, brązu i metali szlachetnych, takich jak srebro czy złoto. Były to zarówno narzędzia, broń i przedmioty codziennego użytku, jak i ozdoby, czy elementy stroju. Dzięki kontaktom z Imperium Rzymskim i funkcjonowaniu *szlaku bursztynowego*, na tereny zajęte przez ludność kultury przeworskiej docierała duża ilość przedmiotów importowanych, głównie szklanych i metalowych, pochodzących z obrębu prowincji rzymskich.

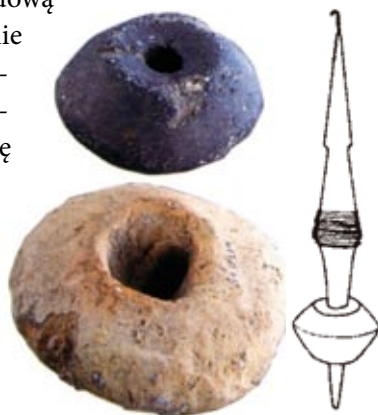
Z terenu gminy Kurów do niedawna znane były tylko nieliczne ślady pobytu ludności kultury przeworskiej. Odkryto je podczas badań powierzchniowych w Kurowie i Szumowie (w tym w Podbórze – obecnie Szumów).



Widły żelazne z Masowa (za M. Stasiak-Cyran 2004)

Dopiero badania związane z planowaną budową drogi ekspresowej S17 pozwoliły lukę tę znacznie uzupełnić. W Podbórz (nazwa lokalna, administracyjnie w obrębie wsi Szumów), w trakcie badań sondażowych wyprzedzających tę inwestycję odkryto obiekt osadowy (ziemiankę?) kultury przeworskiej, a w trakcie badań wykopaliskowych na tym samym stanowisku osadę z I–II w. po Chr. łączyącą z tą kulturą⁴.

Na terenach ościennych ślady pobytu ludności kultury przeworskiej są nieco liczniejsze i pochodzą z *Dobrego, Itek, Końskowoli, Rąbłowa Kolonii, Rogalowa* i *Wąwolnicy*. Na pierwszy plan wysuwają się jednak duże



Gliniane przędziki z Głojkowa i rekonstrukcja wrzeciona (za J. Bednarczyk 2000)



Grot żelazny kultury przeworskiej z Zakrzowa (za T. Makiewicz, J. Skowron 2005)

cmentarzyska odkryte w *Masowie, Drążgowie, Opoce, i Puławach-Włostowicach* oraz osada w *Sobieszynie*.

Na ziemiach polskich kultura przeworska przetrwała do pierwszej połowy V w. po Chr., czyli funkcjonowała nieprzerwanie od młodszego okresu przedrzymskiego przez okres



Naczynia kultury przeworskiej z Puław-Włostowic (za A. Kokowski 2004)

rzymski aż po wczesną fazę okresu wędrówek ludów. Jej twórcami byli przede wszystkim germańscy *Wandalowie*. Kres osadnictwa przeworskiego na terenie Lubelszczyzny nastąpił jednak pod koniec II w. po Chr., kiedy to jej tereny stopniowo zasiedlała ludność **kultury wielbarskiej**, identyfikowanej z *Gotami*, wędrującymi od Pomorza Gdańskiego w kierunku stepów nad Morzem Czarnym.

4) W momencie oddawania tego opracowania do druku badania archeologiczne wyprzedzające budowę drogi ekspresowej S17, biegnącej m.in. przez tereny gminy Kurów nie zostały jeszcze zakończone, stąd też na pełne opracowanie ich wyników trzeba jeszcze trochę poczekać – patrz przypis 2 i 3.



Wyposażenie grobu wojownika kultury przeworskiej z Masowa (za M. Stasiak-Cyran 2008)



Rekonstrukcja stosu pogrzebowego z okresu rzymskiego (fot. B. Niezabitowska-Wiśniewska)



Biżuteria kultury wielbarskiej – Kowalewko, Ulkowy (za T. Makiewicz 2000, T. Grabarczyk 2005)

Niestety z terenu gminy Kurów brak jest śladów pozostawionych przez ludność kultury wielbarskiej. Najbliższe ślady jej obecności pochodzą z *Opoki* w gminie Końskowola i być może z *Puław-Włostowic*.

3.5. Wczesne średniowiecze

Okres średniowiecza nierozdzielnie wiąże się z osiedleniem się na ziemiach polskich *Słowian*. Za ich kolebkę uważa się tereny w dorzeczu górnego i częściowo środkowego Dniepru. Być może już w drugiej połowie V w. przed Chr., a z całą pewnością w początkach VI w. po Chr. dotarli oni na tereny ziem polskich stopniowo rozprzestrzeniając się na niemal całym obszarze dzisiejszej Polski. Wcześni Słowianie stosowali przede wszystkim obrządek ciałopalny, który dominował aż do momentu przyjęcia przez poszczególne ich grupy chrześcijaństwa, co wiązało się między innymi z przejściem do obrządku szkieletowego.

Podstawowym typem budynku wczesnośredniowiecznego była kwadratowa lub prostokątna ziemianka z piecem w narożniku. Budowano wówczas osady otwarte lub zamieszkiwano umocnione grody, zakładane w miejscach z natury trudno dostępnych.

Kultura materialna wczesnych Słowian była dość uboga, a związa-



Rekonstrukcja słowiańskiej ziemianki z wczesnego średniowiecza z Krakowa-Wyciąża
(za P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski 1998)



Wczesnośredniowieczne grodzisko w Czerminie z lotu ptaka
(za T. Dzieńkowski 2009)

ne z nimi znaleziska najczęściej ograniczają się do fragmentów lepionej ręcznie ceramiki. Szybszy rozwój tej kultury odnotowywany jest od VIII–IX w. po Chr. i w okresie wczesnopiastowskim w X–XI w.

Na terenie gminy Kurów ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego odkryto w Brzozowej Gaci, Buchałowicach, Klementowicach, Kłodzie, Kurowie, Płonkach, Szumowie (w tym w Podbórze – obecnie Szumów) i Wólce Nowodworskiej. Niestety w większości są to jedynie pojedyncze fragmenty ceramiki znalezione podczas badań powierzchniowych. Z terenów ościennych znane są one między innymi z *Bochotnicy*, *Bogucina*, *Celejowa*, *Chruszczowa Kolonii*, *Karmanowic*, *Lasu Stockiego*, *Łopatek*, *Mareczek*, *Parchatki*, *Puław-Włostowic*, *Rąbłowa*, *Rogalowa*, *Skowieszyna* i *Wąwolnicy*.

Najstarszą metrykę w obrębie dzisiejszej gminy Kurów mają takie wsie jak Buchałowice (Boguchwałowice; 1380 r. – Boguchwałowicze, 1409 r. – Bogufalouice), Brzozowa Gać (1380 r. – Spomagacz, 1408 r. – Brzosowa Gacz), Klementowice (Klimontowice; 1380 r. – Climunthowicze; 1409 r. – Climontouice; 1419 r. – Climonthouicz; 1442 r. – Clymonthow); Kłoda (1451 r. – Cloda); Kurów (1300 r. – Curow) i Płonki (1380 r. – Plonki; 1418 r. – Plonky; 1426 r. – Plonka). Tu już jednak wkraczamy w czasy historyczne, kiedy to archeologia staje się nauką pomocniczą pozwalającą na uzupełnianie lub weryfikowanie danych historycznych.

Z opisanych pokrótce pradziejów gminy Kurów bezsprzecznie wynika, że jej tereny szczególnie intensywnie zamieszkiwane były w okresie neolitu. Jak już wspomniano większość stanowisk archeologicznych skupia się w południowej części gminy położonej na Płaskowyżu Nałęczowskim, a więc głównie w okolicach Klementowic. Być może obraz osadnictwa na interesującym nas obszarze, a przede wszystkim w północnej jego części, można będzie znacznie uzupełnić po zakończeniu trwających tam w momencie oddawania do druku niniejszego opracowania badań przedinwestycyjnych.

4. Mieszkańcy gminy Kurów i archeologia

Nie sposób nie zwrócić uwagi na duży wkład mieszkańców gminy Kurów w poznanie jej pradziejów. Całego szeregu ważnych odkryć dokonano dzięki uzyskanym od nich informacjom. Wspomnę tutaj tylko kilka nazwisk, które zapisały się na kartach archeologii.

W 1950 r. pan **Stanisław Tarkowski** (według innych źródeł w 1949 r. jego syn – pan Józef Tarkowski) na swoim polu w Klementowicach przypadkowo odkrył częściowo zniszczony grób kultury amfor kulistych, który następnie został zbadany wykopaliskowo (stanowisko I–A, grób 1). Według informacji pana **Józefa Tarkowskiego** w miejscu tym, już w 1936 r. podczas orki Stanisław Tarkowski (ojciec informatora), „znalazł bardzo płytko, w otoczeniu kamieni wapieniaków, czaszkę ludzką oraz siekierkę krzemioną i naczynie gliniane”. Siekierka i naczynie zostały zabrane do Warszawy przez syna znalazcy Henryka Tarkowskiego i przedmioty te zaginęły, a kamienie i czaszkę wyrzucono. Prawdopodobnie przedmioty te pochodziły ze zbadanego później wspomnianego już grobu.

W 1964 r. na tym samym polu pana **Józefa Tarkowskiego** odkryto i zbadano kolejny grób kultury amfor kulistych (stanowisko I–A, grób 2).

W 1950 roku w czasie orki na bruk kamienny, szkielet ludzki i naczynia natrafił także pan **Stanisław Gawda**, mieszkaniec Klementowic, o czym powiadomił ówczesny Zakład Archeologii Polski UMCS w Lublinie. Podczas przeprowadzonych w tym miejscu wykopalisk okazało się, że znajdują się tam dwa groby kultury amfor kulistych (stanowisko II–B, grób I i II). W 1953 r. ten sam właściciel napotkał na kolejne kamienie na swoim polu. Kryły one jeszcze jeden grób kultury amfor kulistych, pod którym odkryto jamę kultury pucharów lejkowatych (stanowisko II–B, grób III i jama kultury pucharów lejkowatych).

W 1953 r. pani **Władysława Somorek** przekazała do zbiorów Muzeum w Lublinie naczynie – amforę kultury pucharów lejkowatych, toporek kamienny i szydło kościane, odkryte w Klementowicach.

W 1964 r. pan **Radosław Gorczyca** zawiadomił ekspedycję archeologiczną z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie o wyoraniu na swoim polu w Klementowicach dużej ilości kamieni („kilka wozów”) i kości. Natychmiastowa interwencja archeologów potwierdziła istnienie tam cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych, na którym rozpoczęto badania wykopaliskowe (stanowisko XII).

Także w 1964 r. pan **St. Cielma** przekazał informację o odkryciu na terenie jego sadu, w pobliżu zabudowań gospodarczych siekierki krzemiennej, która została przekazana do Muzeum w Lublinie. Rzeczywiście w zbiorach tegoż muzeum znajduje się siekierka z krzemienia pasiastego wyorana jeszcze w 1930 r. w Klementowicach, a dokładniej w części wsi określanej nazwą Łupińskie. Według in-

nych danych pan St. Cielma w 1938 r. znalazł dwie siekierki krzemienne, które przekazał do Muzeum w Lublinie. Podczas badań powierzchniowych przeprowadzonych we wskazanym sadzie odkryto ułamki wapieni i fragmenty naczyń neolitycznych. Badania wykopaliskowe prowadzone były w tym miejscu (stanowisko VII) w latach 1965–1966, 1968–1969 i w 1971 r. W ich trakcie odsłonięto pozostałości obiektów kultury malickiej, kultury amfor kulistych oraz zabytki kultury pucharów lejkowatych.

W roku 1964 w czasie badań powierzchniowych odkryto w Klementowicach stanowisko nr VIII. Właściciel pola pan **W. Jabłoński** znalazł na tym terenie dwie siekierki krzemienne, które przekazał do zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

W 1965 r. pan **Jan Jędrasik** powiadomił archeologów o fakcie wyorywania od dłuższego czasu na swoim polu w Klementowicach brył wapieni i kości. Przeprowadzone tam tego samego roku badania powierzchniowe i sondażowe potwierdziły istnienie kolejnego cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych. Wykopaliskowo zbadane zostało ono w 1968 r. (stanowisko XIV).

W tym samym 1965 r. pan **Antoni Stasiak** z Klementowic zawiadomił archeologów o wyorywaniu na swoim polu licznych brył wapienia oraz kości. Natychmiastowa weryfikacja doprowadziła do odkrycia tam cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych (stanowisko XIII).

W 1966 r. mieszkaniec Klementowic pan **Marian Ryczko** ofiarował do zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie siekierkę krzemieną. Odebrał ją od bawiących się nią w 1963 r. dzieci. Jej dokładne miejsce znalezienia pozostaje nieznane.

W 1968 r. uzyskano informację od pana **M. Gajdy** z Kolonii Klementowice o wyorywaniu kamieni i kości. Badania powierzchniowe, a następnie przeprowadzone w 1969 r. badania wykopaliskowe odsłoniły stanowisko kultury pucharów lejkowatych i kultury amfor kulistych (stanowisko XV).

W 1971 r. mieszkaniec wsi Klementowice pan **Henryk Pardyka** dostarczył siekierkę krzemieną znaną podczas orki na swoim polu w zachodniej części wsi. Wyprodukowana została ona przez ludność kultury pucharów lejkowatych.

W 1991 r. do rąk archeologów trafiła kolekcja zabytków pana **Sławomira Samorka**, w skład której wchodziły dwa kamienne toporki kultury pucharów lejkowatych, wyorane podczas prac polowych w Klementowicach. W tym samym roku zapoznano się także z zabytkami odkrytymi przez pana **Henryka Gruszeckiego**, odkrytymi w Klementowicach podczas kopania dołu na ziemniaki. Były to trzy siekierki krzemienne i naczynie kultury amfor kulistych oraz dwa fragmenty czaszki. Badania wykopaliskowe w miejscu ich odkrycia przeprowadzono w 1995 r., odsłaniając grób kultury amfor kulistych (stanowisko 47).

Pani **A. Osiak**, nauczycielka Szkoły Podstawowej w Górze Puławskiej dostarczyła do ówczesnej Katedry Archeologii UMCS w Lublinie krzemieną siekierkę

i płaszcz, będące własnością ucznia tej szkoły Rafała Cieślaka. Zabytki te pochodzą ze wsi Łąkoć i znalazł je pan Tomasz Robaczewski, nauczyciel z Kurowa, na polu swoich teściów. Siekierka należy do kultury ceramiki sznurowej, a płaszcz być może jest zabytkiem kultury mierzanowickiej.

Nie sposób pominąć w tym miejscu pana **Bolesława Pardyki i jego rodziny**, na których polu w Klementowicach prowadzone są obecnie badania wykopaliskowe obozowiska kultury magdaleńskiej. Zostały one wznowione w 2007 r. po 25-letniej przerwie. Gdyby nie ich przychylność i zrozumienie dla poczynań archeologów odsłanianie tajemnic najstarszych dziejów gminy Kurów byłoby niemożliwe.



Zawsze życzliwy archeologom Pan Bolesław Pardyka – właściciel pola, które skrywa pozostałości pobytu ludzi sprzed około 13 tysięcy lat (fot. T. Wiśniewski)



Archeologia to ciężki kawałek chleba – studenci archeologii podczas badań w Klementowicach
(fot. T. Wiśniewski, B. Niezabitowska–Wiśniewska)

5. Zamiast zakończenia

Archeolog najczęściej kojarzony jest z panem w kapeluszu zamasyżycie omiatającym pędzlem odkryte skarby. W rzeczywistości archeologia to ciężki kawałek chleba i zanim dotrze się do ewentualnych „skarbów” trzeba przetrząść tony ziemi, oczywiście niezmiernie uważnie. Nie zawsze też na przysłowiowym dnie wykopu natrafia się na wymarzone zabytki czy obiekty. Jako dowód niech posłużą tutaj fragmenty zapisków opublikowanych przez pana M. Wieliczko – nie archeologa, spisane w jego czasach studenckich podczas badań wykopaliskowych w Klementowicach w 1954 r.

Klementowice, 15 VIII 1954 r.

„Jestem załamany. Ręce mnie bolą. Myślałem, że na wykopaliskach to się niewiele pracuje, a tu za jeden dzień wyczyściłem całą ćwiartkę z tego tzw. humusu. Klnę świętą ziemię, że jest taka ciężka. Teraz to mam już pewien pogląd na archeologię. Podpatruję od dzisiaj Piotrusia. Muszę nauczyć się rysować. Kiedyś robiłem świetne gazetki. Tam się rysowało, może i tu potrafię. Wygląda, że to wcale nie jest trudne”.

Klementowice, 30 VIII 1954 r.

„Jestem uradowany. Wczoraj rysowałem profil takiej małej jamy. Piotruś mówi, że to dla niego pestka a ja mordowałem się przez pięć godzin. Niestety źle. Dziś robiłem od nowa, jakoś wyszło.

Była dziś pierwsza wycieczka. Przyszło chyba 40 praktykantów z miejscowego Technikum Rolniczego. Właściwie to codziennie mamy na wykopie takie wycieczki, tylko w mniejszej liczbie. Gospodarz, na którego polu kopujemy, jest bardzo dumny, że na jego ziemi takie ciekawe rzeczy się znalazły. Kiedy w czasie orki natrafił na naczynie, zawiadomił Zakład Archeologii i stąd nasz „najazd” na Klementowice. Mamy już informacje o prawdopodobnych nowych stanowiskach w tej okolicy”.

PRZYDATNE SKRÓTY

- p.n.e.** – przed naszą erą = **przed Chr.** – przed Chrystusem
= **BC (B.C.)** – Before Christ (przed Chrystusem)
= **a.C.** – ante Christum (przed Chrystusem)
- n.e.** – naszej ery = **po Chr.** – po Chrystusie
= **AD (A.D.)** – Anno Domini (*Roku Pańskiego*)
= **p.C.** – post Christum (po Chrystusie)
- lat temu** = **BP** – Before Present (przed dniem/ czasami dzisiejszymi; przed teraźniejszością)

KAWA NA ŁAWĘ CZYLI PRZYSTĘPNY SŁOWNICZEK

amfora – naczynie gliniane zaopatrzone w co najmniej dwa ucha; w kulturach antycznych – wysokie i smukłe naczynie gliniane z wydłużonym brzuścem i dwoma symetrycznie umieszczonymi uchami, wykorzystywane głównie do transportu wina, oliwy i miodu

amfora kulista – naczynie o brzuścu uformowanym na kształt kuli z dwoma lub więcej uchami umieszczonymi w górnej części brzuśca lub na szyjce; *zabytek przewodni w kulturze amfor kulistych*

antropogeneza – (gr. *ánthrôpos* – człowiek, *génesis* – pochodzenie) – pochodzenie człowieka; nauka badająca pochodzenie, drogę rozwojową i procesy biologiczne, które doprowadziły do powstania nowoczesnego człowieka rozumnego (*Homo sapiens sapiens*), bazująca na teorii ewolucji; w ewolucji człowieka wyróżnia się pięć podstawowych gatunków – *australopithecus* (*pithecus* – małpa); *homo habilis*; *homo erectus*; *homo sapiens neanderthalensis* i *homo sapiens sapiens*

antropologia – nauka badająca gatunek ludzki z perspektywy biologicznej (fizycznej), społecznej i kulturowej

antropologia fizyczna – dział antropologii; nauka badająca kostne szczątki ludzkie

artefakt – przedmiot będący sztucznym wytworem, nieistniejący w naturze; w archeologii *ruchomy zabytek archeologiczny* o wyraźnie określonym kształcie, którego wygląd w całości lub częściowo wynika z działalności ludzkiej

AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski – ogólnopolski program powstały w latach 70–tych XX w. (realizowany od 1978 r.), mający na celu poszukiwanie, rejestrowanie i nanoszenie na mapy *stanowisk archeologicznych*; poszukiwania stanowisk archeologicznych prowadzone są głównie metodą tzw. *badań powierzchniowych*

(potocznie „powierzchniówek”), polegających na obserwacji powierzchni gruntu, w szczególności wiosną i jesienią; dla każdego odkrytego stanowiska archeologicznego sporządza się tzw. kartę KESA (Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego), której wzór jest ujednoczony dla całego terenu Polski; lokalizację każdego ze stanowisk zaznacza się na mapach w skali 1: 25 000 i 1: 10 000.

badania interdyscyplinarne – badania naukowe wykorzystujące zdobycze (metody, warsztat naukowy) co najmniej kilku różnych dziedzin nauki, których wyniki uzupełniając się dają pełniejszy obraz przedmiotu badań, w tym np. *stanowiska archeologicznego*

badania powierzchniowe – (potocznie – „powierzchniówki”); jedna z metod badań archeologicznych, tzw. prospekcja powierzchniowa, polegająca na bezpośredniej obserwacji powierzchni gruntu oraz gromadzeniu, katalogowaniu i dokumentowaniu obecnych na niej *zabytków archeologicznych ruchomych* (wytworów kultury materialnej – np. fragmentów *ceramiki, krzemieni* itp.) oraz *nieruchomych* (np. rejestrowanie *grodzisk, kurhanów*); metoda wykorzystywana w programie AZP

badania wykopaliskowe – (potocznie – „wykopaliska”); podstawowe źródło informacji w archeologii; badania archeologiczne mające na celu wydobywanie z ziemi pozostałości dawnych *kultur* ludzkich; dzielą się na: badania stacjonarne (prowadzone w jednym miejscu przez co najmniej kilka sezonów/lat); badania ratownicze (podejmowane w celu zbadania *stanowiska archeologicznego* przed jego całkowitym zniszczeniem w skutek działalności człowieka lub czynników naturalnych); badania interwencyjne (podejmowane w sposób doraźny i niezaplany w chwili przypadkowego, niespodziewanego odkrycia stanowiska/*obiektu archeologicznego*, mające na celu jego szybkie zbadanie i zadokumentowanie); badania wyprzedzające (poprzedzające zaplanowane inwestycje budowlane np. budowę dróg i autostrad, gazociągów itp., mające na celu zbadanie stanowisk archeologicznych przed ich zniszczeniem w trakcie prac budowlanych)

birytualizm – praktykowanie przez ludność jednej *kultury archeologicznej* dwóch różnych *obrzędów pogrzebowych* – *ciałopalnego* i *szkieletowego*

brąz – metal – stop miedzi (Cu) i cyny (Sn); brąz klasyczny – stop miedzi i cyny w stosunku 90:10; od epoki brązu surowiec do produkcji przedmiotów codziennego użytku, narzędzi i broni

bruk kamienny – warstwa kamieni; może stanowić odrębny *obiekt archeologiczny* lub być jego częścią (np. grobu - bruki kamienne przykrywające *pochówki szkieletowe* lub *ciałopalne*, niekiedy pod nasypami *kurhanów*)

Celtowie – przez Rzymian zwani Galami, a przez Greków niekiedy Galatami; grupa ludów zachodnioindoeuropejskich; w źródłach pisanych pojawili się w VI w. przed Chr. (Hekataios z Miletu, *Obejście Ziemi*); pozostałe najważniejsze źródła pisane zawierające informacje o Celtach to: Herodot, *Dzieje*, Tytus Liwiusz, *Ab urbe condita* – *Dzieje Rzymu od założenia miasta* i Juliusz Cezar, *Commentarii rerum gestarum belli Gallici* – *Pamiętniki o wojnie galijskiej* (*Wojna galijska*);

w VI i w pierwszej połowie V w. przed Chr. Celtowie zamieszkiwali tereny między wschodnią Francją, a Górną Austrią; w V w. przed Chr. Celtowie dotarli na Wyspy Brytyjskie; na przełomie V i IV w. przed Chr. rozpoczęła się wielka ekspansja plemion celtyckich, co doprowadziło do opanowania przez nich rozległych obszarów Europy od Półwyspu Iberyjskiego i Wysp Brytyjskich na zachodzie po Czechy, Morawy, Dolną Austrię, część Węgier i Siedmiogród na wschodzie; Celtowie osiedlili się także w dorzeczu środkowego i dolnego Padu (północna Italia); podejmowali także wyprawy w głąb Italii (w 390 r. przed Chr. zdobyli Rzym) i na Bałkany (w III w. przed Chr. sięgały one aż do Grecji); część Celtów w 270 r. przed Chr. na mocy decyzji Antiocha I Sotera została osiedlona w centralnej Anadolii (dzisiejsza Turcja); tereny zasiedlone przez Celtów od II w. przed Chr. były stopniowo podbijane przez Republikę Rzymską, a od I w. przed Chr. także przez ludy germańskie, co doprowadziło do tego, że w I w. po Chr. na terenie Europy Środkowej niezależność zachowały już tylko bardzo nieliczne plemiona celtyckie; ślady osadnictwa celtyckiego odnotowano także w południowej Polsce, gdzie pojawili się oni na początku IV w. przed Chr. (najwcześniej na Dolnym Śląsku, nieco później na Górnym Śląsku, w okolicach Krakowa i w dorzeczu górnego Sanu); zarówno kulturę Celtów, jak i okres, w którym dominowali oni w Europie określa się przymiotnikiem *lateński* (kultura lateńska, *okres lateński*)

ceramika – od greckiego określenia κεραμικός (keramikos), które pochodzi z kolei od słowa κεραμός (keramos – ziemia, glina); naczynia gliniane, tj. wykonane z odpowiednio przygotowanej gliny i wypalone

chronologia – inaczej datowanie (określenie wieku); nazwa od greckich słów chronos (czas) i logos (słowo, nauka); nauka o mierzeniu czasu, kolejności następowania po sobie wydarzeń i zjawisk, a także oznaczenie wydarzenia, zjawiska według przyjętego podziału czasu

ciałopalny obrządek pogrzebowy – inaczej *kreacja*; zespół wierzeń i praktyk związanych z chowaniem spalonych na *stosie pogrzebowym* szczątków zmarłego

ciężarki tkackie – element pionowego warsztatu tkackiego; najczęściej w postaci masywnych, glinianych walców doczepianych do nici osnowy w dolnej części pionowego warsztatu tkackiego, co powodowało ich napięcie jednocześnie zapobiegając splątaniu nici, a także stabilizowało drewnianą konstrukcję warsztatu

cmentarzysko – termin archeologiczny oznaczający pozostałość po miejscu, gdzie ludność grzebała swoich zmarłych (nazywane tak w odróżnieniu od dzisiejszych cmentarzy); cmentarzyska mogą być utworzone przez *groby szkieletowe* i/lub *ciałopalne* (*jamowe* lub *popielnicowe*); mogą być one *płaskie* lub *kurhanowe*

cmentarzysko kurhanowe – miejsce grzebania zmarłych, które tworzy od kilku do kilkudziesięciu *kurhanów*

cmentarzysko płaskie – miejsce grzebania zmarłych, które tworzy od kilku do nawet kilku tysięcy *grobow płaskich*

dary grobowe – inaczej *inwentarz* lub *wyposażenie grobowe*; przedmioty, najczęściej codziennego użytku wkładane do grobu wraz ze zmarłym i zapewne mające służyć mu w życiu pozagrobowym

dolmen – budowla megalityczna o charakterze grobowca; tworzą ją duże głazy wkopane pionowo w ziemię i ułożony na nich wielki, płaski blok skalny; pierwotnie dolmen był przysypywany ziemią; konstrukcje charakterystyczne dla neolitu europejskiego [patrz – *megalit*, *idea megalityczna*]

dołek posłupowy – jeden z typów *obiektów archeologicznych*, z reguły w postaci widocznego w ziemi zaciemnienia, najczęściej okrągłego lub owalnego, powstałego w miejscu, w którym pierwotnie wkopany był drewniany słupek; inaczej – ślad po słupie

eksploracja – wydobywanie, badanie

eneolit – inaczej późny (młodszy) neolit lub epoka miedzi (na Bliskim Wschodzie zwana chalkolitem); okres przejściowy między epoką kamienia i brązu, w którym pojawiają się pierwsze zabytki miedziane; datowanie – zróżnicowane w zależności od terytorium i kultury (na południu Europy – od około 4800 lat przed Chr., na ziemiach polskich – od około 3700/3500 do 2200 lat przed Chr.)

epoka brązu – epoka w prahistorii następująca po epoce kamienia, a poprzedzająca epokę żelaza o zróżnicowanych ramach czasowych w zależności od terytorium (najwcześniej rozpoczyna się na Kaukazie, w Anatolii i w Grecji – w III tysiącleciu przed Chr; w Europie Południowej – od około 2800 lat przed Chr; na ziemiach polskich – od około 2200/2100 lat przed Chr.); nazwa pochodzi od wprowadzonego wówczas w użycie nowego surowca – *brązu*, wykorzystywanego do produkcji narzędzi, broni i ozdób; epoka brązu dzieli się na pięć okresów (I – wczesny; II – starszy; III – środkowy; IV – młodszy; V – późny)

epoka kamienia – pierwsza i jednocześnie najdłuższa z trzech epok w prahistorii; rozpoczyna się od momentu pojawienia się przodków człowieka współczesnego wytwarzających pierwsze narzędzia kamienne (Afryka – od *homo habilis*; Europa, Azja – od *homo erectus*), a kończy wraz z początkiem epoki brązu i pojawieniem się umiejętności produkcji przedmiotów metalowych (brązowych); epoka kamienia dzieli się na: *paleolit* (starsza epoka kamienia); *mezolit* (środkowa epoka kamienia) i *neolit* (młodsza epoka kamienia)

epoka żelaza – najmłodsza z epok w prahistorii, następująca po epoce brązu o zróżnicowanych ramach czasowych w zależności od terytorium (we Włoszech i w północnych Bałkanach – od pierwszych stuleci I tysiąclecia przed Chr.; na ziemiach polskich – od około połowy VIII w. przed Chr.); nazwa pochodzi od wprowadzonego wówczas w użycie nowego surowca – *żelaza*, wykorzystywanego do produkcji narzędzi, broni i ozdób; epoka żelaza dzieli się na: *okres halsztacki*; *okres przedrzymski (lateński)*; *okres rzymski*, *okres wędrówek ludów* i *wczesne średniowiecze*; zasadniczo epoka żelaza trwa do dnia dzisiejszego

ewolucja człowieka – patrz *antropogeneza*

flaszka z kryzą – niewielkie naczynie gliniane *kultury pucharów lejkowatych*, kształtem przypominające makówkę i bardzo często wchodzące w skład *wyposażenia grobowego*; nazwa – od niewielkiego wałka – kryzy, często ornamentowanego i umieszczonego w górnej części naczynia (na szyjce)

Goci – lud germański wywodzący się ze Skandynawii, znany m.in. z takich źródeł pisanych jak: Tacyt, *Germania*; Pliniusz Starszy, *Historia naturalna*; Ptolemeusz, *Geografia*; Jordanes, *Getica*; Strabon, *Geographiká*; w początkach I w. po Chr. Goci osiedlili się na ziemiach polskich (nad dolną Wisłą), stopniowo zasiedlając rozległe tereny Pomorza Środkowego, Zachodniego i północnej Wielkopolski; od drugiej połowy II w. po Chr. rozpoczęli swoją wędrówkę na południowy-wschód zasiedlając tereny Mazowsza, Podlasia, Polesia, wschodniej Lubelszczyzny i w III w. docierając nad Morze Czarne, gdzie rozdzielili się na Wizygotów i Ostrogotów; Gotów z terenu ziem polskich uważa się za twórców *kultury wielbarskiej*, a Gotów ze stepów nadczarnomorskich za twórców *kultury czerniachowskiej*; Goci odegrali znaczącą rolę w historii Europy, szczególnie w późnym okresie rzymskim i w okresie wędrówek ludów, biorąc udział w wielu wydarzeniach politycznych

gospodarka przyswajająca – typ gospodarki oparty na przyswajaniu i korzystaniu przez człowieka z darów natury, zaspokajających jego potrzeby bytowe; gospodarka dominująca głównie w okresie *paleolitu* i *mezolitu*, bazująca na *łowiectwie*, *zbiaractwie* i *rybołówstwie*

gospodarka wytwórcza – typ gospodarki oparty na wytwarzaniu przez człowieka produktów niezbędnych do życia, co jednocześnie w dużym stopniu uniezależniało go od kaprysów natury; gospodarka pojawiająca się w okresie neolitu wraz z pozyskaniem umiejętności uprawy roślin i hodowli zwierząt

grobowce kujawskie – budowle megalityczne wznoszone w okresie od IV–III tysiąclecia przed Chr. przez ludność neolitycznej *kultury pucharów lejkowatych*, znane przede wszystkim z terenu Kujaw (stąd nazwa) i Pomorza; miały one kształt wydłużonego trapezu lub trójkąta (szerokość u podstawy – 6–15 m; długość – 40–120/150 m; pierwotna wysokość – około 3 m), którego granice wyznaczały duże głazy narzutowe (obstawa kamienna); grób, zazwyczaj pojedynczy, znajdował się w najszerszej części grobowca, nazywanej podstawą lub czołem grobowca; całość nakryta była kopcem ziemnym wyższym w części czołowej i stopniowo zmniejszającym się w kierunku końca (ogona) grobowca [patrz – *megalit*, *idea megalityczna*]

grobowce megalityczne – budowle megalityczne – [patrz – *megalit*, *idea megalityczna*]

groby korytarzowe – budowle megalityczne o komorze grobowej zbudowanej z olbrzymich płyt kamiennych; prowadzi do nich, również kamienny, długi korytarz; grobowce te przysypywano nasypem ziemnym – *kurhanem* [patrz – *megalit*, *idea megalityczna*]

groby książęce – określenie używane do opisu grobów zawierających bardzo bogate wyposażenie, odróżniające je od pozostałych grobów znanych z danego

terenu w konkretnym okresie czasu; bardzo często różni je od innych grobów także sama konstrukcja, często podkurhanowa; określenie to nie oznacza, że osoba pochowana w grobie książęcym była księciem we współczesnym tego słowa znaczeniu; z całą pewnością jednak była osobą o wyższej pozycji społecznej, a co za tym idzie zapewne majątkowej

groby skrzynkowe (grobowce skrzynkowe) – groby osiągające kilka metrów długości, w postaci skrzyni zbudowanej z płyt kamiennych, przykrytej płaskimi płytami kamiennymi

groby w obstawach kamiennych – groby do których konstrukcji użyto kamieni, z reguły wyznaczających granice jamy grobowej (groby obstawione kamieniami – groby otoczone kamieniami)

grodzisko – pozostałość po grodzie [patrz - *gród*]

grób ciałopalny bezpopielnicowy – inaczej grób ciałopalny jamowy; bezpopielnicowy = brak *popielnicy*; grób, w którym spalone szczątki zmarłego złożono bezpośrednio do wykopanej w ziemi, z reguły niewielkiej jamy; niekiedy szczątki zmarłego składano do pojemnika lub woreczka z materiału organicznego (drewna, kory, tkaniny), umieszczanego następnie w ziemi (niestety pozostałości po tego typu zabytkach w zasadzie nie zachowują się do dnia dzisiejszego)

grób ciałopalny jamowy – patrz – *grób ciałopalny bezpopielnicowy*

grób ciałopalny popielnicowy – grób, w którym spalone szczątki zmarłego złożono do glinianego naczynia – *popielnicy*, które następnie wkopano w ziemię lub wstawiono do niewielkiej jamy wykopanej w ziemi

grób jednostkowy – grób pojedynczy, czyli kryjący szczątki jednego osobnika (człowieka) – jeden *pochówek*

grób płaski – grób niewidoczny na powierzchni ziemi – pozbawiony oznaczenia widocznego na powierzchni ziemi np. w postaci nasypu – *kurhanu*

grób zbiorowy – grób kryjący szczątki od kilku do niekiedy kilkudziesięciu osobników (ludzi) – od kilku do kilkudziesięciu *pochówków*; niekiedy pochówkom ludzkim towarzyszą pochówki zwierząt

gród – prahistoryczna lub średniowieczna *osada obronna* często usytuowana w miejscu z natury obronnym i dodatkowo otoczona przynajmniej jednym wałem, murem lub ostrokołem; pozostałość po grodzie widoczna do dnia dzisiejszego na powierzchni ziemi to *grodzisko*

harpun – miotana broń myśliwska w postaci grotu z zadziarami, lub w postaci kilku do kilkunastu małych *zbrojników* osadzonych na drzewcu (drewnianym lub kościanym)

holocen – część czwartorzędu, najmłodsza epoka geologiczna rozpoczynająca się z końcem ostatniego *zlodowacenia* plejstocenijskiego, czyli około 10 tysięcy lat temu; początek holocenu łączy się także z końcem *paleolitu* i początkiem *mezolitu*

homo erectus – człowiek wyprostowany (dawniej nazywany pitekanthropem – *pithecanthropus erectus*); gatunek człowieka stojący w ewolucji pomiędzy *homo*

habilis, a *homo sapiens neanderthalensis*; koleczką *homo erectus* była środkowo-wschodnia Afryka (Etiopia, Kenia, Tanzania); jest to pierwsza forma ludzka, która około 1,8 miliona lat temu opuściła tereny Afryki, stopniowo zasiedlając inne strefy klimatyczne, w tym część terenów Azji i Europy; okres panowania *homo erectus* w Europie i Azji przypada na *paleolit dolny*; *homo erectus* udoskonalił technikę wytwarzania narzędzi kamiennych, z których najbardziej znanymi są tzw. pięściaki oraz opanował umiejętność rozniecania ognia (około 700–400 tysięcy lat temu)

homo habilis – człowiek zręczny; gatunek człowieka stojący w ewolucji pomiędzy australopitekami, a *homo erectus*; oddzielił się od wspólnego z australopitekami pnia ewolucyjnego pomiędzy czwartym, a trzecim milionem lat temu na terenie Afryki środkowo-wschodniej, gdzie też żył; *homo habilis* w odróżnieniu od australopiteka potrafił wytwarzać prymitywne narzędzia

homo sapiens neanderthalensis – człowiek neandertalski, neandertalczyk; gatunek człowieka żyjący w Europie i zachodniej Azji, pochodzący od *homo erectus*; boczna, wymarła (pomiędzy 40 a 30 tysiącami lat temu) linia rozwoju człowieka; okres panowania neandertalczyków w Europie i Azji przypada na *paleolit środkowy*

homo sapiens sapiens – człowiek rozumny, współczesny; najwyżej stojący w rozwoju gatunek człowieka, wywodzący się od *homo erectus*, powstały około 200 tysięcy lat temu, na terenie Europy pojawiający się około 45 tysięcy lat temu, a na terenach ziem polskich około 40 tysięcy lat temu; wraz z pojawieniem się *homo sapiens sapiens* rozpoczyna się *paleolit górny*

idea megalityczna – zwyczaj budowania megalitycznych (ogromnych) konstrukcji grobowych (*grobowców megalitycznych*), do konstrukcji których używano dużych kamieni i gładów, rozpowszechniony niemal na całym świecie; w Europie charakterystyczny dla okresu neolitu [patrz – *megalit*; *idea megalityczna*]

inhumacja – inaczej *obrządek szkieletowy*

inwentarz grobowy – zbiór przedmiotów złożonych do grobu razem ze zmarłym [patrz – *dary grobowe*]

jama – rodzaj *obiektu archeologicznego*; w momencie odkrycia w postaci mniej lub bardziej rozległego zaciemnienia powstałego w miejscu, gdzie pierwotnie znajdował się wykopany przez człowieka dół (jama), w wyniku jego zasypania - samoistnego lub ręką ludzką

jama grobowa – jama (dół) wykopana przez człowieka celem złożenia w niej ciała lub szczątków zmarłego; zmarły lub jego szczątki mogły być złożone bezpośrednio do jamy (i w *obrządku szkieletowym* i *ciałopalnym*) lub umieszczone w trumnie, „pojemniku” z kory (*obrządek szkieletowy*) czy też w popielnicy albo w pojemnikach z materiałów organicznych (*obrządek ciałopalny*), które następnie wkładano do jamy grobowej

jama odpadkowa – jama pierwotnie służąca do gromadzenia odpadków – inaczej *jama śmietniskowa* („starożytny śmietnik”)

jama śmietniskowa – patrz *jama odpadkowa*

jama zasobowa – jama pierwotnie służąca do przechowywania płodów rolnych lub przedmiotów codziennego użytku („starożytna piwnica”)

klasyfikacja – porządkowanie zjawisk, w tym poszczególnych kategorii *zabytków archeologicznych* (np. siekier z okresu neolitu) poprzez dzielenie ich na grupy na podstawie wspólnych cech (atrybutów); kryterium podziału może być kształt, wymiary, kolor, sposób zdobienia, surowiec czy technika produkcji

klosz – w archeologii duże naczynie gliniane w *grobie ciałopalnym*, ustawione do góry dnem i nakrywające mniejsze naczynie – *popielnicę*; cecha obrządku pogrzebowego charakterystyczna głównie dla *kultury grobów kloszowych* z wczesnej epoki żelaza

koczownik – inaczej nomada, wędrowiec (fr. *nomade*, łac. *nomas*, gr. *nomas* – „wędrujący w poszukiwaniu pastwisk”); członek grupy ludzi nie posiadającej stałego miejsca zamieszkania i przemieszczającej się z miejsca na miejsce, np. w związku ze zmianami pogody lub w poszukiwaniu żywności, wody, opału albo pastwisk dla zwierząt hodowlanych; osoba prowadząca koczowniczy, wędrowny tryb życia

koczowniczy tryb życia – inaczej *nomadyzm*; tryb życia polegający na stałym przemieszczaniu się; charakterystyczny głównie dla ludności zamieszkującej stepy [patrz – *koczownik*]

kompleks lendzielsko-połgarski – kompleks kulturowy funkcjonujący we wczesnym *neolicie*, a utworzony przez *kulturę lendzielską*, powstałą na terenie Transdanubii, zachodniej Słowacji i południowych Moraw oraz *kulturę połgarską* (inaczej *nadcisańską*), rozwijającą się w tym samym okresie w dorzeczu Cisy; ludność związana z tym kompleksem osiedliła się także na terenie ziem polskich (około 4600 lat przed Chr.), gdzie pod jej wpływem wykształcił się cały szereg lokalnych kultur i grup kulturowych

konstrukcja słupowa – konstrukcja stosowana w budownictwie, w tym również pradziejowym; tworzy ją układ drewnianych słupów stanowiących konstrukcję nośną budynku, na której pierwotnie opierał się dach

konstrukcja palisadowa – patrz *palisada*

krąg kultur pól popielnicowych – krąg (zespół) kultur archeologicznych z młodszego i późnego okresu *epoki brązu* oraz z wczesnej *epoki żelaza* kultywujących *ciałopalny, popielnicowy obrządek ciałopalny*; nazwa pochodzi od *popielnic* (urn – naczyń glinianych), w których składano spalone szczątki zmarłego; na niektórych cmentarzyskach odkryto nawet kilka tysięcy gęsto rozmieszczonych grobów popielnicowych, które po odsłonięciu wyglądały jak pola usiane popielnicami – pola popielnic; na ziemiach polskich w skład kręgu kultur pól popielnicowych wchodziła *kultura łużycka*

kremacja – łac. *cremare* – spalić; inaczej *ciałopalenie*; rodzaj *obrzędka pogrzebowego* polegającego na spalaniu ciała zmarłego na *stosie pogrzebowym*, często wraz z *darami grobowymi* [patrz – *obrzządek ciałopalny*]

kręgi kamienne – duże, ustawione pionowo głazy tworzące krąg; jeden z rodzajów neolitycznych budowli megalitycznych [patrz *megalit*, *idea megalityczna*]; znane także *Gotom*, w tym też zamieszkującym tereny ziem polskich (*kultura wielbarska*)

krzemień – skała osadowa, krzemionkowa, występująca w postaci kulistych, owalnych, bochenkowatych lub soczewkowatych brył – konkrecji w obrębie wapieni, margli lub dolomitów (skał niekrzemionkowych); zwykle konkrecja krzemienia pokryta jest tzw. korą krzemionkową – jaśniejszą i bardziej miękką od samego krzemienia; krzemienie mogą mieć różną genezę i mogą różnić się kolorem i podatnością na rozłupywanie; wyróżnia się wiele gatunków krzemienia, a wśród nich krzemień świciechowski (złoża w okolicach Świeciechowa koło Annapola); czekoladowy, pasiasty (złoża w Górach Świętokrzyskich); jurajski (złoża w okolicach Krakowa); rejowiecki (złoża w okolicach Rejowca na Lubelszczyźnie); wołyński (złoża na zachodnim Wołyniu) czy też narzutowy (krzemień przetransportowany przez łądolód); w pradziejach (głównie w epoce kamienia i we wczesnej epoce brązu) najpopularniejszy surowiec do produkcji narzędzi

krzemień pasiasty – ozdobna odmiana krzemienia charakteryzująca się obecnością ułożonych naprzemiennie ciemnych i jasnych smug lub warstewek, często tworzących skomplikowane wzory; występuje tylko i wyłącznie w Górach Świętokrzyskich w okolicach Ostrowca Świętokrzyskiego; krzemień wydobywany od okresu neolitu (pozostałości kopalni znajdują się w Krzemionkach Opatowskich)

kultura amfor kulistych – w skrócie KAK; jedna z kultur z późnej fazy okresu neolitu (*eneolitu*) występująca w latach 3100–2600 przed Chr. na terenie ziem polskich, w dorzeczu Łaby, w Mołdawii oraz na Wołyniu i Podolu; nazwa kultury wywodzi się od naczynia – *amfory kulistej*

kultura archeologiczna – zespół charakterystycznych form zabytków archeologicznych, cech obrządku pogrzebowego i elementów życia codziennego, stale współwystępujących ze sobą na pewnym terytorium i w pewnym czasie; twór sztuczny, stworzony przez archeologów w celu uporządkowania materiału zabytkowego; kultury archeologicznej nie można wiązać z etnosem (konkretnym ludem); wyodrębnia się ponadto jednostki nadrzędne – kręgi kulturowe i jednostki niższego rzędu – grupy kulturowe [*więcej informacji w tekście*]

kultura ceramiki sznurowej – w skrócie KCSz; jedna z kultur z późnej fazy okresu neolitu (*eneolitu*) datowana na schyłek IV i III tysiąclecie przed Chr. i występująca na Niżu Europejskim, w tym także na terenie ziem polskich; nazwa wywodzi się od charakterystycznego sposobu zdobienia ceramiki za pomocą odcisku sznura

kultura ceramiki wstęgowej rytej – w skrócie KCWR; najstarsza (najwcześniejsza) kultura z okresu *neolitu* z terenu ziem polskich, wchodząca w skład tzw. kręgu kultur naddunajskich, występująca od około 5400/5300 przed Chr. do około 5000–4700 przed Chr. i zajmująca głównie lessowe tereny na południu Polski;

nazwa wywodzi się od sposobu zdobienia naczyń glinianych ornamentem rytym układającym się na kształt wstęg i innych wątków geometrycznych

kultura grobów kloszowych (niekiedy używa się nazwy – kultura grobów podkloszowych) – kultura z *epoki żelaza*, występująca głównie na Mazowszu i w Małopolsce na przełomie *okresu halsztackiego i lateńskiego*; wydzielona jako wschodni odłamek *kultury pomorskiej*; nazwa wywodzi się od cechy *obrzędki pogrzebowego*, jaką było przykrywanie popielnicy dużym, odwróconym do góry dnem naczyniem – *kloszem*

kultura kurhanów karpackich – *kultura archeologiczna* powstała około połowy II w. po Chr. na obszarze pomiędzy Karpatami, a dorzeczem górnego Dniestru; nazwa od charakterystycznej cechy obrzędu pogrzebowego – kurhanu i od miejsca występowania – Karpaty

kultura lendzielska – kultura z okresu *neolitu* datowana na około 5000–4000 lat przed Chr., wchodząca w skład kręgu kultur naddunajskich i razem z *kulturą polgarską (nadcisańską)* tworząca tzw. *kompleks lendzielsko-polgarski*; nazwa od stanowiska Lengyel na Węgrzech

kultura lubelsko-wołyńska ceramiki malowanej – w skrócie KLWCM; kultura z okresu *neolitu* datowana na pierwszą połowę III tysiąclecia przed Chr., znana z Lubelszczyzny i zachodniej Ukrainy (Wołynia); nazwa od obszarów występowania oraz od sposobu zdobienia naczyń przy pomocy malowania

kultura łużycka – kultura rozwijająca się w środkowym, młodszym i późnym okresie *epoki brązu* oraz we wczesnej *epoce żelaza* na terenie ziem polskich oraz w północnych Czechach, Saksonii, Łużycach i Brandenburgii; wchodzi w skład *kręgu kultur pól popielnicowych*; najsłynniejsze stanowisko kultury łużyckiej to *Biskupin*; nazwa od Łużyc

kultura magdaleńska – kultura z okresu późnego (schyłkowego) *paleolitu* znana z terenów Europy zachodniej i środkowej; nazwa pochodzi od stanowiska *La Madeleine* we Francji; znana przede wszystkim z *malowideł naskalnych* w jaskiniach Francji i Hiszpanii, a także ze znalezisk w Klementowicach

kultura malicka – kultura z okresu *neolitu*, rozwijająca się na Wyżynie Krakowskiej, Miechowskiej i Sandomierskiej; współczesna *kulturze lendzielskiej* i według niektórych z archeologów, mogła się z niej wywodzić; nazwa od stanowiska Malice koło Sandomierza

kultura mierzanowicka – kultura z wczesnego okresu *epoki brązu*, należąca do przykarpackiego kręgu kultur episznurowych (związanych z eneolityczną *kulturą ceramiki sznurowej*); występowała w dorzeczu górnej Wisły; nazwa od stanowiska Mierzanowice koło Opatowa

kultura polgarska (inaczej nadcisańska) kultura z okresu *neolitu*, wchodząca w skład kręgu kultur naddunajskich i razem z *kulturą lendzielską* tworząca tzw. *kompleks lendzielsko-polgarski*; nazwa od stanowiska Tiszapolgar lub od miejsca występowania (dorzecze Cisy)

kultura pomorska – kultura z *epoki żelaza* (*okres halsztacki* i starsza część *okresu przedrzymskiego*), początkowo ograniczająca się do Pomorza Wschodniego; na początku V w. przed Chr. rozprzestrzeniła się na teren Wielkopolski, a także w dorzecze środkowej Odry i Wisły; znana przede wszystkim z *urn twarzowych*; nazwa od miejsca wykształcenia się – Pomorza

kultura przeworska – największa kultura *epoki żelaza* rozwijająca się od przełomu III i II w. przed Chr. do pierwszej połowy V w. po Chr., głównie na terenie ziem polskich (Śląsk, Wielkopolska, Mazowsze, Podlasie i część Małopolski); tereny kultury przeworskiej są przypisywane znanym ze źródeł pisanych Lugiom oraz *Wandalom*; nazwa od stanowiska w miejscowości Gać koło Przeworska

kultura pucharów lejkowatych – w skrócie KPL; kultura z *okresu neolitu* (*eneolitu*) datowana między 4100/3900–2500/2400 lat przed Chr. i zajmująca tereny Jutlandii, Szwecji, Niemiec, Holandii, Polski oraz zachodniej Ukrainy (część Wołynia i Podola); nazwa pochodzi od charakterystycznego kształtu naczynia z baniastym brzuścem i szeroko rozchylonym kołnierzem [patrz – *puchar lejkiowaty*]; kultura znana m.in. z kultywowania *idei megalitycznej* [patrz – *grobowce kujawskie*] i eksploatacji *krzemienia* w kopalni w Kremionkach Opatowskich

kultura strzyżowska – kultura z *epoki brązu* (około 2000/1950–1600 lat przed Chr.) znana z terenów wschodniej części Wyżyny Lubelskiej oraz z Wołynia; nazwa od stanowiska Strzyżów

kultura świderska – kultura z okresu *schyłkowego paleolitu*; należy do kręgu kultur ostrzy trzoneczkowatych; występowała na terenie dzisiejszej Polski, Litwy, Białorusi i części Ukrainy; nazwa pochodzi od *eponimicznego stanowiska* w *Świdrach Wielkich*

kultura trzciniecka – kultura z *epoki brązu*, wchodząca w skład kompleksu kulturowego Trzciniec-Komarów-Sośnica; znana głównie z południowej i wschodniej Polski oraz zachodniej Ukrainy i Białorusi, gdzie rozwijała się od około 1700 do około 1000 roku przed Chr.; nazwa od stanowiska Trzciniec

kultura wielbarska – kultura z *epoki żelaza*, rozwijająca się między początkiem I a pierwszą połową V wieku po Chr. (*okres rzymski* i *wczesny okres wędrówek ludów*) głównie w północnej i wschodniej Polsce oraz zachodniej Ukrainie i Białorusi; nazwa pochodzi od *eponimicznego stanowiska* w Wielbarku (*Malbork-Wielbark*); najczęściej łączona z przybyłymi ze Skandynawii *Gotami*

kurhan – rodzaj grobu w postaci kopca – nasypu ziemnego lub kamiennieo-ziemnego usypanego nad jednym lub kilkoma grobami (ciałopalnymi lub szkieletowymi); niekiedy groby wkopywano również w same nasypy, często usypane znacznie wcześniej, przez ludność innej kultury archeologicznej niż pochowany w ten sposób zmarły; skupisko co najmniej kilku kurhanów tworzy *cmentarzysko kurhanowe*

kwarcyt – skała metamorficzna, powstała przez przeobrażenie piaskowców i mułowców; znane są także kwarcyty osadowe (piaskowce kwarcytowe); kwarcyty mogą być jasnoszare, szaroniebieskie, brązowe lub żółtoczerwone; odporne na

obróbkę mechaniczną i bardzo twarde; w pradziejach niekiedy wykorzystywane jako surowiec do produkcji narzędzi

lądolód – inaczej lodowiec kontynentalny; gruba warstwa lodu przykrywająca rozległy (duży) obszar ziemi; obecnie występuje na Antarktydzie i Grenlandii; na ziemiach polskich występował podczas zlodowaceń plejstoceniowych [patrz – *zlodowacenie; plejstocen*]

łowiectwo – planowane i skoordynowane czynności mające na celu upolowanie (odłowienie) dziko żyjącej zwierzyny; jeden z rodzajów *gospodarki przyswajającej*, dominującej w *paleolicie* i *mezolicie*

malowidła naskalne – inaczej malarstwo jaskiniowe, malarstwo naskalne; malowidła, rysunki i ryty wykonane na ścianach i sklepieniach jaskiń; najczęściej obrazują różne gatunki zwierząt; najsłynniejsze wiązane z paleolityczną kulturą magdaleńską [patrz – *kultura magdaleńska; Lascaux; Altamira*]

mamut – (*Mammuthus*); rodzaj trąbowców wymarłych pod koniec ostatniej epoki lodowej (u schyłku *plejstocenu*); wyodrębnia się kilka gatunków mamutów; najbardziej znany to mamut włochaty (*Mammuthus primigenius*), zwany też właściwym; mamuty zamieszkiwały rozległe obszary Europy, Północnej Ameryki i północnej Azji; mamut włochaty był jednym z ulubionych gatunków zwierzyny łownej człowieka z *okresu paleolitu*; był zarówno źródłem pożywienia, jak też dostarczał materiałów do wyrobu ubrań (skóry), narzędzi i ozdób (kości i ciosy) oraz niekiedy do budowy paleolitycznych *szalasów* (kości); ostatecznie mamuty na stałym lądzie wyginęły około 10-8 tysięcy lat przed Chr.

megality – inaczej budowle megalityczne; megalit – wielki kamień (gr. μέγας «megas» - wielki, λίθος «lithos» - kamień); duży, nieobrobiony, lub częściowo obrobiony kamień będący odrębną budowlą lub elementem większej budowli z takich kamieni, do budowy której nie używano zaprawy; megality mogły mieć charakter kultowy, grobowy lub być może niektóre z nich wiązać można z obserwacjami astronomicznymi; występują na obszarze całego świata, w tym także na terenie ziem polskich; w Europie najstarsze datowane są na V tysiąclecie przed Chr., a zanikają około II tysiąclecia przed Chr.; niektóre z nich funkcjonowały jeszcze w epoce brązu; szczególnym typem megalitu były megaksylony (gr., *mega* = wielki; *ksylon* = drzewo) zbudowane w podobny sposób, ale wykorzystujące drewno i ziemię; wyróżnia się kilka głównych typów budowli megalitycznych – *dolmen*; *grób korytarzowy*; *grobowiec kujawski*; *menhir*; *grób skrzynkowy* [patrz – *idea megalityczna*]

menhir – budowla megalityczna, którą tworzy pionowo wkopany w ziemię słup kamienny; menhiry niekiedy ustawiano na szczytach *kurhanów* [patrz – *megality; idea megalityczna*]

mezolit – środkowy okres epoki kamienia pomiędzy *paleolitem*, a *neolitem*, charakterystyczny przede wszystkim dla terenów Niżu Środkowoeuropejskiego; rozpoczyna się wraz z początkiem *holocenu* i był wynikiem adaptacji do nowych

warunków środowiskowych (całkowite wycofanie się *lądolodu*; rozwój sieci rzecznej; pojawienie się lasów mieszanych i nowych gatunków zwierząt leśnych); w mezolicie dominowała *gospodarka przyswajająca* bazująca na *zbieractwie*, *łowiectwie* i rybołówstwie; dla wytwórczości narzędzi krzemiennych charakterystyczny był proces *mikrolityzacji* [patrz – *mikrolity*]

mikrolity – inaczej *zbrojniki* mikrolityczne; narzędzia krzemienne o bardzo małych rozmiarach (często nie przekraczających 1 cm), charakterystyczne dla okresu *mezolitu*; najczęściej przybierały kształty geometryczne – trójkąty, trapezy, prostokąty, romby; osadzano je w drewnianych lub rogowych oprawach, co w efekcie tworzyło narzędzia w typie ostrzy lub *harpunów* (stąd nazwa *zbrojniki* – od wykorzystywania do „zbrojenia” ostrzy) [patrz – *zbrojniki*, *mikrolityzacja narzędzi krzemiennych*]

mikrolityzacja narzędzi krzemiennych – proces przechodzenia od wytwarzania narzędzi o dużych rozmiarach do narzędzi o niewielkich rozmiarach, tzw. *mikrolitów*, charakterystyczny dla okresu *mezolitu*

nadzór archeologiczny – rodzaj badań archeologicznych przeprowadzanych podczas prowadzenia prac ziemnych i inwestycji budowlanych zlokalizowanych w pobliżu lub w obrębie *stanowisk archeologicznych*; polega na obserwacji prowadzonych prac ziemnych i szybkim reagowaniu w razie ewentualnego odkrycia *ruchomych* lub *nieruchomych zabytków archeologicznych*, celem ich zabezpieczenia i zadokumentowania

neolit – inaczej młodsza epoka kamienia (gr. neo – „nowy”, lit – „kamień”); najwcześniej, na początku IX tysiąclecia przed Chr. rozpoczyna się na Bliskim Wschodzie (Izrael, Syria, Palestyna), około 8 tysięcy lat przed Chr. pojawia się na terenach Turcji, Iraku i Iranu, do Europy Środkowej dociera około 5500 lat przed Chr.; charakteryzuje się przejściem od *gospodarki przyswajającej* do *wytwórczej*, co wynikało z pozyskania umiejętności uprawy roślin i hodowli zwierząt; kolejnym ważnym wyznacznikiem neolitu było nabycie umiejętności produkcji naczyń glinianych (*ceramiki*)

nomadyzm – inaczej koczownictwo, *koczowniczy tryb życia*; tryb życia polegający na stałym przemieszczaniu się w poszukiwaniu dogodnych pastwisk lub łowisk; osoba żyjąca według tych reguł to *nomada* lub inaczej *koczownik*

obiekt nieruchomy – *zabytek archeologiczny nieruchomy*, którego nie da się oddzielić od *warstwy kulturowej*, bez naruszania jego integralności (np. grób, *jama*, *kurhan*, *grodzisko*)

obiekt ruchomy – *zabytek archeologiczny*, który można wziąć w rękę i przenieść (wszystkie wytwory pradziejowej kultury materialnej) [patrz *artefakt*, *zabytek archeologiczny ruchomy*]

obozowisko – w archeologii wydzielone miejsce przeznaczone do czasowego (sezonowego) zamieszkania, wykorzystywane przez *koczowników*, wędrownych łowców przemieszczających się w poszukiwaniu zwierzyny, czy podróżników;

najczęstszą formą zabudowy w obozowisku był *szalas*; obozowiska charakterystyczne są przede wszystkim dla okresu *paleolitu* i *mezolitu* oraz dla społeczności koczowniczych żyjących w warunkach stepowych

obrządek pogrzebowy – zbiór wierzeń i praktyk związanych z chowaniem zmarłych; główne rodzaje obrządku pogrzebowego to *obrządek szkieletowy*, *obrządek ciałopalny* i *birytualizm*

obsydian – tzw. szkło wulkaniczne; skała pochodzenia wulkanicznego powstała w wyniku natychmiastowego stygnięcia magmy; może przybierać kolor od jasnoszarego po ciemnozielony i charakteryzuje się dużą przejrzystością; skała o doskonałej łupliwości, stąd też często wykorzystywana przez człowieka prądziejowego do produkcji narzędzi, głównie w *epoce kamienia*

ochra – (gr. χρᾶ ὄchra, z χρῶς ὄchrós – żółty, blade); rodzaj zwietrzliny skalnej lub ilów bogatych w związki żelaza; przez człowieka prądziejowego wykorzystywana jako naturalny barwnik o barwie od żółtej do brązowej, po zmieszaniu z wodą lub tłuszczem wykorzystywany do malowania ciał, naczyń lub ścian jaskiń; wykorzystywana także w wielu zwyczajach pogrzebowych (np. do posypywania ciał zmarłych); kolor i odcień ochry można modyfikować przez obróbkę termiczną – w wyniku podgrzania przybiera ona kolor pomarańczowo-czerwony

odłupek – *ruchomy zabytek archeologiczny*; odbity (oddzielony) od rdzenia (najczęściej z *krzemienia*, ale też *radiolarytu*, *obsydianu* czy *kwarcytu*); mógł być odpadem lub przedmiotem wykorzystywanym jako narzędzie

okres halszacki – najwcześniejszy okres *epoki żelaza*; trwał od drugiej połowy VIII do 400 roku przed Chr.; nazwa pochodzi od miasteczka Hallstatt w Górnej Austrii położonego nad brzegami jeziora o tej samej nazwie; w starożytności znajdowały się tam kopalnie soli i cementarzysto kultury halszackiej

okres przedrzymski (lateński) – drugi w kolejności okres *epoki żelaza*, datowany od około 400 r. przed Chr. do początku I w. po Chr.; okres dominacji *Celtów* w Europie; nazwa okres przedrzymski wiąże się z faktem, iż poprzedzał on okres rzymski; nazwa okres lateński powstała od nazwy stanowiska La Tène w Szwajcarii, znanego ośrodka kultury Celtów; proces latenizacji – proces oddziaływania kultury celtyckiej (lateńskiej) na ludność barbarzyńskiej Europy

okres rzymski – inaczej okres wpływów rzymskich; okres *epoki żelaza*; okres oddziaływania Cesarstwa Rzymskiego na tereny barbarzyńskiej Europy, w tym też na ziemię polskie, zamieszkałe przez liczne ludy germańskie; trwał od początku I w. po Chr. do około 375 r. po Chr.

okres wędrówek ludów – okres *epoki żelaza*, charakteryzujący się wielką wędrówką i przemieszczaniem się osiadłych dotąd ludów, wywołanym przez inwazję Hunów (lud koczowniczy pochodzenia azjatyckiego), którzy w 375 r. wkroczyli do Europy; od około połowy V wieku po Chr. widoczne jest także znaczne wyludnienie się ziem polskich (okres między opuszczeniem tych terenów przez ludy

germańskie, a przed przybyciem na nie Słowian); okres wędrówek ludów kończy się wraz z przybyciem do Kotliny Karpackiej Awarów w 567–568 r. po Chr.

osada – w archeologii, wydzielone miejsce zamieszkałe przez dłuższy okres czasu przez grupę ludzi; wyróżnia się *osady otwarte* i *osady obronne*; podstawowymi typami obiektów archeologicznych odkrywanych na osadach są *dolki postłupowe*, *jamy* oraz pozostałości po *półziemiankach* i *ziemiankach*

osada obronna – inaczej *gród*; umocniona (ufortyfikowana) osada ludzka, co przejawiało się otaczaniem jej wałem drewniano–ziemnym czy ziemnym lub też systemem wałów oraz budową innych konstrukcji obronnych (np. *palisad*, fos); osada obronna dodatkowo najczęściej zakładana była w miejscu z natury obronnym (np. w widłach rzek, na wyspach, na trudno dostępnych wyniesieniach); przykładem osady obronnej z terenu ziem polskich jest *Biskupin* [patrz – *osada*, *gród*, *grodzisko*]

osada otwarta – osada pozbawiona konstrukcji obronnych typu wały, *palisady* itp., czyli niechroniona [patrz – *osada*]

palenisko – w archeologii miejsce, w którym palono ogień (ognisko); z reguły doskonale czytelne dzięki pozostałościom węgla drzewnych i przepaleniu ziemi w wyniku działania ognia

paleobotanika – nauka zajmująca się badaniem roślin kopalnych, których szczątki dotrwały do naszych czasów w postaci skamieniałości nasion, owoców, zarodników oraz fragmentów pni, korzeni itp.

paleolit – inaczej starsza *epoka kamienia*; najstarszy i najdłuższy okres w historii ludzkości; rozpoczyna się wraz z pojawieniem się form ludzkich potrafiących wytwarzać prymitywne narzędzia (*homo habilis* – ponad 2,8 miliona lat temu) i trwa do końca *plejstocenu*, czyli do około 10 tysięcy lat temu (8 tysięcy lat p.n.e.); paleolit dzieli się na: *dolny*, *środkowy*, *górnym* i *schyłkowy* (późny); granice pomiędzy tymi okresami wyznaczają kolejne *zlodowacenia*; mają one także związek z poszczególnymi etapami ewolucji człowieka [patrz – *antropogeneza*]

paleolit dolny – najwcześniejszy okres *paleolitu*; rozpoczyna się od pojawienia się przodków człowieka współczesnego wytwarzających pierwsze narzędzia, a więc w Afryce ponad 2,8 miliona lat temu, w południowej Europie – około 1,2 miliona lat temu, a na ziemiach polskich – około 500–400 tysięcy lat temu; dominacja *homo habilis* (w Afryce) i *homo erectus* (Europa, Azja); okres, w którym *homo erectus* opuścił Afrykę (około 1,8 miliona lat temu) i zasiedlił tereny Azji i Europy

paleolit środkowy – drugi w kolejności okres *paleolitu*; okres dominacji w Europie i Azji Zachodniej *homo sapiens neanderthalensis*; neandertalczykcy pojawili się w przedziale od około 350 do 200 tysięcy lat temu (w zależności od obszaru, w tym na ziemiach polskich około 220–180 tysięcy lat temu); kres paleolitowi środkowemu na ziemiach polskich położyło pierwsze maksimum ostatniego *zlodowacenia* (około 70–58 tysięcy lat temu)

paleolit górny – trzeci w kolejności okres *paleolitu*; rozpoczyna się wraz z pojawieniem się w Europie *homo sapiens sapiens*, czyli pomiędzy 45 a 30 tysięcy lat temu (w zależności od obszaru); na ziemiach polskich paleolit górny rozpoczyna się około 40 tysięcy lat temu, po wyraźnej przerwie w osadnictwie trwającej od około 70/60 do 40 tysięcy lat temu, związanej z nasunięciem się *łądolodu* (70–58 tysięcy lat temu) i jego powolnym wycofywaniem się; koniec paleolitu górnego na ziemiach polskich wyznacza ponowne nasunięcie się *łądolodu* (tj. pomiędzy 20 a 18 tysięcy lat temu)

paleolit schyłkowy (późny) – ostatni okres *paleolitu* charakterystyczny dla Niżu Środkowoeuropejskiego i sąsiadującego z nim pasma wyżyn (dla północnej części Europy); trwa od 12 do 10 tysięcy lat temu i charakteryzuje go stopniowa ekspansja grup ludzkich na tereny nizinne w wyniku cofnięcia się *łądolodu* skandynawskiego, po ostatnim *złodowaceniu* (20–18 tysięcy lat temu)

paleopedologia – nauka badająca gleby kopalne

paleozoologia – nauka badająca wymarłe zwierzęta, których szczątki zachowały się do dnia dzisiejszego w postaci skamieniałości

palinologia – nauka badająca pyłki roślin i zarodniki grzybów, w tym też przetrwałe do dnia dzisiejszego od czasów prahistorycznych

palisada – inaczej ostrokół, częstokół; konstrukcja obronna utworzona przez drewniane, zazwyczaj naostrzone pale, wbite w ziemię jeden przy drugim, prosto lub ukośnie i spełniające rolę zapory; często budowano je w połączeniu z umocnieniami ziemnymi; element obronny na *osadach obronnych*

plejstocen – okres czwartorzędu, trwający od około 2,5 miliona lat temu do początku *holocenu* (około 10 tysięcy lat temu); nieformalnie nazywany epoką lodową lub lodowcową, w związku z faktem pokrycia przez *łądolody* ogromnych obszarów Europy, Ameryki Północnej i Azji; klimat plejstocenu podlegał wahaniom przejawiającym się w istnieniu na przemian okresów zimnych (glacjalów) i okresów ciepłych (ocieplenia – interglacjalów) [patrz – *łądolód*; *złodowacenie*]

płoszcze – ostrze krzemienne

pochówek – szczątki zmarłego (zwłoki ludzkie) złożone do grobu (inaczej pochowane – stąd pochówek)

pochówek ciałopalny – szczątki zmarłego złożone do grobu w postaci spalonej (skremowane) [patrz – *obrządek pogrzebowy*; *ciałopalny obrządek pogrzebowy*; *kremacja*]

pochówek szkieletowy – niespalone (nie poddane *kremacji*) szczątki zmarłego złożone do grobu [patrz – *obrządek pogrzebowy*; *szkieletowy obrządek pogrzebowy*; *inhumacja*]

popielnica – inaczej urna; naczynie, najczęściej gliniane, służące do składania, przechowywania lub grzebania skremowanych szczątków zmarłego, charakterystyczne dla kultur stosujących *ciałopalny obrządek pogrzebowy*; popielnicę zazwyczaj umieszczano w niewielkiej jamie lub wkopywano w ziemię przez co powstawał *grób ciałopalny popielnicowy*

popielnica twarzowa – *popielnica* (naczynie) ozdobione wyobrażeniem twarzy ludzkiej, bardzo często przedstawionej realistycznie; w uformowanych z gliny uszach lub na szyjce naczynia często umieszczano ozdoby stosowane w życiu codziennym; zabytek charakterystyczny dla *kultury pomorskiej*

półziemianka – chata o ścianach częściowo zagłębionych w ziemi

pradzieje – najstarsza przeszłość człowieka, od momentu pojawienia się najstarszych jego form wytwarzających pierwsze narzędzia, aż po moment wynalezienia pisma [patrz – *prehistoria, prahistoria*]

prahistoria, prehistoria - (łac. *præ* – przedrostek oznaczający uprzedniość, „przed”, „wcześniej”); najdłuższy okres dziejów ludzkości – od pojawienia się na ziemi form praludzkich (człowiekowatych) do wynalezienia pisma, co w każdej kulturze miało miejsce w innym momencie; badanie tego okresu jest możliwe tylko metodami archeologicznymi [patrz – *pradzieje*]

protohistoria (okres protohistoryczny) – okres, w którym ludy zamieszkujące kraje wschodniego basenu Morza Śródziemnego stworzyły rozwinięte cywilizacje (pojawienie się pisma, a co za tym idzie źródeł pisanych) podczas gdy w pozostałych częściach Starego Świata (Europy, Azji i Afryki) mamy do czynienia jedynie z materialnymi śladami obecności i działalności człowieka; kontakty pomiędzy obszarami gdzie nie znano pisma, a cywilizacjami (np. Cesarstwem Rzymskim) zaowocowały pojawieniem się informacji o tzw. ludach barbarzyńskich zamieszkujących tereny poza granicami rozwiniętych cywilizacji w antycznych źródłach pisanych; informacje w nich zawarte pozwalają na powiązanie wydarzeń i sytuacji kulturowej w „barbarzyńskiej” strefie Europy z wydarzeniami historycznymi znanymi ze źródeł pisanych; na ziemiach polskich o okresie protohistorycznym można mówić w odniesieniu do *okresu przedrzymskiego, rzymskiego i wędrówek ludów*, kiedy to w antycznych, głównie rzymskich źródłach pisanych pojawiają się informacje o ludach zamieszkujących tereny dzisiejszej Polski; okres protohistoryczny na ziemiach polskich kończy się w początkach średniowiecza, kiedy to pojawiają się pierwsze, rodzime (powstałe na ziemiach polskich) źródła pisane i powstaje państwo polskie

przewodni typ zabytku – zabytek dominujący w danej *kulturze archeologicznej*; często jego nazwę przenoszono na nazwę całej kultury

przęslik – element *wrzeciona*; ma postać niewielkiego krążka z otworem, dzięki któremu nasadzano go na wrzeciono; miał za zadanie zwiększyć bezwładność wrzeciona i zapobiec zsuwaniu się nawiniętych na niego nici; przęsliki najczęściej wykonywane były z gliny lub z kamienia, znacznie rzadziej z brązu, ołowiu lub bursztynu

puchar lejkowaty – *zabytek przewodni* dla *kultury pucharów lejkowatych*; naczynie gliniane, często dużych rozmiarów z baniastym brzuścem i szeroko rozchylonym kołnierzem

radiolaryt – skała osadowa krzemionkowa pochodzenia organicznego; ma barwę czerwoną, zieloną lub czarną; w pradziejach surowiec często wykorzystywany do produkcji narzędzi, szczególnie w *epoce kamienia*

rdzeń – *ruchomy zabytek archeologiczny*; bryła kamienia (najczęściej *krzemienia*, ale też *radiolarytu*, *obsydianu* czy *kwarcytu*), od której po uprzednim jej przygotowaniu (uformowaniu) odbijano (oddzielano) kolejne *odłupki* lub *wióry*

renifer – (ren, *Rangifer tarandus*) zwierzę z rodziny jeleniowatych, obecnie zamieszkujące tundrę i lasotundrę w Europie, Azji i Ameryce Północnej; w pradziejach jedno z najczęściej odławianych zwierząt głównie w okresie paleolitu schyłkowego

rewolucja neolityczna – nazwa określająca przejście od *gospodarki przyswajającej* do *wytwórczej*, czyli od *zbiactwa* i *łowiectwa* wiążącego się z *koczowniczym trybem życia* do osiadłego trybu życia możliwego dzięki opanowaniu umiejętności uprawy roślin (rozwojowi rolnictwa) i hodowli zwierząt, co dało początek nowemu okresowi w dziejach ludzkości - *neolitowi*; rewolucja neolityczna rozpoczęła się na Bliskim wschodzie około 10 tysięcy lat temu; w rzeczywistości przejście do gospodarki wytwórczej nie miało charakteru rewolucyjnego (natychmiastowej, bardzo szybkiej zmiany), a było procesem długotrwałym, rozłożonym w czasie i skomplikowanym o charakterze ewolucyjnym; główne skutki opisanych zmian to m.in.: przejście na osiadły tryb życia; rozwój rolnictwa i chowu zwierząt; rozwój handlu i usług; wynalezienie garncarstwa i tkactwa; wzrost demograficzny; zasiedlanie nowych terenów

rozcieracz – niewielki, okrągły kamień służący do rozcierania ziaren zbóż ułożonych na *żarnach*

Słowianie – ogół ludności posługującej się językami słowiańskimi o wspólnych źródłach kulturowych, pochodzeniu, podobnych zwyczajach, obrzędach i wierzeniach; za kolebkę Słowian uważa się tereny w dorzeczu górnego i częściowo środkowego Dniepru i ich genezę wiąże się z tzw. kulturą kijowską; wielka ekspansja plemion słowiańskich miała miejsce głównie w VI i VII w. po Chr.; na tereny ziem polskich Słowianie dotarli w początkach VI w. po Chr. (na południe Polski być może w drugiej połowie wieku V po Chr.), zasiedlając tereny opuszczone w okresie wędrówek ludów przez ludy germańskie, związane z *kulturą przeworską* i *wielbarską*; informacje o wczesnych Słowianach zawdzięczamy m.in. Ptolemeuszowi (*Geografia*), Jordanesowi (*Getica*) i Prokopiuszowi z Cezarei (*Historia wojen*)

sedymologia – nauka o powstawaniu skał osadowych

skarb – rodzaj *stanowiska archeologicznego*; zbiór cennych w danym okresie przedmiotów (ozdób, monet, narzędzi) lub fragmentów surowca (bryłek minerałów, metali) ukryty (zdeponowany) w ziemi lub w wodzie w obliczu zagrożenia np. najazdami (forma przechowywania majątku) lub w celach kultowych (np. ofiara dla jakiegoś bóstwa)

stanowisko archeologiczne – zlokalizowane na pewnej ograniczonej przestrzeni skupisko *zabytków archeologicznych*, czyli miejsce, w którym odkryto zabytki archeologiczne; mogą to być tylko *zabytki archeologiczne ruchome* (*artefakty*) lub zarówno ruchome jak i *nieruchome zabytki archeologiczne* (*obiekty nieruchome*)

stanowisko eponimiczne – stanowisko, na którym odkryto typowe dla jakiejś *kultury archeologicznej źródła archeologiczne*; bardzo często nazwa tej kultury pochodzi od nazwy danego stanowiska, np. kultura świderska od miejscowości Świdry Wielkie, kultura trzciniecka od miejscowości Trzciniec

stela – duży kamień nieobrobiony lub obrobiony przez człowieka (np. uformowany na kształt postaci ludzkiej), ustawiany oddzielnie lub nad grobami w celu ich oznaczenia na powierzchni oraz niekiedy umieszczany na szczytach kurhanów

stos pogrzebowy – konstrukcja drewniana, na której kładziono zwłoki ludzkie celem ich spalenia (poddania procesowi *kremacji*); często wraz ze zmarłym na stosie pogrzebowym palono przedmioty ofiarowane mu na życie pozagrobowe (*dary grobowe*); szczątki zmarłego i przepalone wyposażenie, niekiedy razem z resztkami stosu składano bezpośrednio do *jamy grobowej* (*grób ciałopalny jamowy*, *bezpopielnicowy*) lub do *popielnicy* (*grób ciałopalny popielnicowy*)

system trzech epok – podział *pradziejów* na trzy epoki: kamienia, brązu i żelaza, oparty na pracy J.Ch. Thomsena, który w 1826 r. zorganizował wystawę w Muzeum Starożytności w Kopenhadze, gdzie rozdzielił zabytki na kamienne, uznane za najstarsze, a następnie brązowe i żelazne; duńskie wydanie pracy poświęconej systemowi trzech epok ukazało się w 1836 r.

szalas – tymczasowy, łatwy do zbudowania (rozłożenia) i demontażu budynek mieszkalny o konstrukcji nośnej wykonanej z drewna, drewna i kamienia lub rzadziej z kości oraz pokryty skórą, trzciną lub gałęziami; budynek charakterystyczny głównie dla ludności prowadzącej *koczowniczy tryb życia*, w pradziejach głównie dla ludności z okresu *paleolitu* i *mezolitu* oraz dla *koczowników* żyjących w strefie stepowej

szkieletowy obrządek pogrzebowy – inaczej *inhumacja* zespół wierzeń i praktyk związanych z chowaniem niespalonych (nie poddanych *kremacji*) szczątków zmarłego (zwłok)

szlak bursztynowy – szlak handlowy funkcjonujący w *okresie przedrzymskim* i *rzymskim*, łączący kraje basenu Morza Śródziemnego z południowymi wybrzeżami Morza Bałtyckiego; rozpoczynał się on w rzymskim mieście Akwilei, położonej u północnych wybrzeży Adriatyku, a założonej w 181 r. przed Chr.; przebieg szlaku zmieniał się w zależności od okresu funkcjonowania i istniało wiele jego odnóg; wyprawiano się nim głównie po bursztyn, skąd też wzięła się jego nazwa; dzięki funkcjonowaniu szlaku bursztynowego na tereny ziem polskich docierały liczne importy, głównie rzymskie, w tym m.in. monety, metalowe i szklane naczynia, broń, paciorki i niektóre ozdoby

tygrys szablozębny – (*Smilodon*); wymarłe zwierzę plejstocenijskie; nazwa pochodzi od ogromnych kłów

Wandalowie – plemiona germańskie, za kolebkę których uważa się tereny północnej Jutlandii i południowej Norwegii; informacje o Wandalach znajdują się m.in. w dziełach Tacyty (*Germania*), Pliniusza Starszego (*Historia naturalna*), Jordanesa (*Getica*) i Kasiusza Diona (*Historia rzymska*); po wędrówce do środkowej Europy Wandalowie osiedlili się także na terenie ziem polskich, gdzie wiązani są z kulturą przeworską; do najbardziej znanych plemion wandalskich należeli m.in. Hasdingowie, Lakringowie, Silingowie i Wiktofalowie

warstwa kulturowa – warstwa (sedyment) otaczająca i zawierająca *zabytki archeologiczne*

wczesne średniowiecze – okres średniowiecza trwający od końca okresu wędrówek ludów do XI lub według niektórych badaczy do XIII w. po Chr.

wiór – *ruchomy zbytek archeologiczny*; długi i cienki odłupek (jego długość musi być większa od szerokości) o równoległych bokach, odbity od specjalnie przygotowanego rdzenia, wykorzystywany jako proste narzędzie lub półsurowiec do produkcji bardziej wyspecjalizowanych narzędzi; mógł być wykonany z *krzemienia*, bądź innego rodzaju skały (np. *radiolarytu*, *obsydianu* czy *kwarcytu*)

wół piżmowy – piżmowół (*Ovibos moschatus*); gatunek ssaka z rzędu parzystokopytnych; przed ostatnim zlodowaceniem woły piżmowe zamieszkiwały Azję, Amerykę Północną i Europę

wrzeciono – narzędzie do ręcznego przędzenia (skręcania włókien), wykonywane z twardego drewna; na wrzeciono nasadzano *przędźlik*

wyposażenie grobowe – patrz - *dary grobowe*; *inwentarz*

zbytek archeologiczny – inaczej źródło archeologiczne; każdy przedmiot lub obiekt pozostawiony przez człowieka, będący świadectwem dawnej działalności i egzystencji ludzkiej, posiadający wartość naukową, historyczną bądź artystyczną; *zabytki archeologiczne* (inaczej źródła) dzielą się na *nieruchome* i *ruchome*; wszystkie zabytki archeologiczne wchodzą w skład dziedzictwa kulturowego

zbytek archeologiczny nieruchomy – źródło archeologiczne nieruchome – patrz *obiekt nieruchomy*

zbytek archeologiczny ruchomy – źródło archeologiczne ruchome – patrz *artefakt*

zausznicie w kształcie wierzbowego liścia – ozdoba wykonana z miedzi lub brązu kształtem przypominająca zwinięty liść wierzby, służąca do przyozdabiania uszu i charakterystyczna przede wszystkim dla wczesnego okresu *epoki brązu* (*kultura mierzanowicka*, *kultura strzyżowska*)

zbieractwo – jeden z rodzajów *gospodarki przyswajającej*, dominującej w *paleolicie* i *mezolicie*, polegający na zbieraniu owoców dziko rosnących roślin w tym runa leśnego

zbrojniki – wyroby kamienne (w tym *krzemienne*) które osadzano (zbrojono) w oprawach drewnianych, kościanych lub rogowych (na ich wierzchołkach lub po bokach), co tworzyło narzędzia takie jak ostrza strzał, *harpuny* lub noże; osadzano je za pomocą lepiszcza, najczęściej z żywicy lub dziegciu; zbrojniki o małych rozmiarach nazywa się *mikrolitami* [patrz – *mikrolityzacja narzędzi krzemiennych*]

ziemianka – typ budowli pradziejowej z reguły o prostokątnym kształcie, której zasadnicza część zagłębiona jest w ziemi; nakrywa ją niski dwuspadowy dach lub konstrukcja z gałęzi; duża część ziemianek wyposażona była w piec

złodowacenie – okres, w którym znaczne obszary Ziemi pokrywał *lądolód* [patrz – *plejstocen*]

żarna kamienne – przyrząd do ręcznego mielenia zboża; najstarsze żarna składały się z kamiennej płyty, na której przy pomocy trzymanego w ręce mniejszego kamienia (*rozcieracza*) rozcierano ziarna zbóż; na ziemiach polskich około I wieku przed Chr. pojawiły się tzw. żarna rotacyjne w postaci dwóch kamieni ułożonych jeden na drugim, z którym górny był obrotowy (ruchomy), a dolny nieruchomy

żelazo – surowiec, który pojawił się w początkach epoki żelaza, znacznie trwalszy i wytrzymalszy niż brąz dominujący w epoce brązu; żelazo pozyskiwano z rudy żelaza, którą po wstępnym odczyszczeniu poddawano procesowi prażenia; początkowo wytapiano je w ogniskach otwartych, a z czasem stosowano do tego celu specjalne piece, tzw. dymarki; najpopularniejsze w pradziejach rudy żelaza to tzw. rudy darniowe

SPIS MIEJSCOWOŚCI WSPOMNIANYCH W TEKŚCIE (SPOZA TERENU GMINY KURÓW)

Altamira – jaskinia położona w Santillana del Mar (prow. Santander) w północnej Hiszpanii z *malowidłami naskalnymi*, pozostawionymi przez ludność *kultury magdaleńskiej*

Antopol, gm. Nałęczów, pow. puławski, woj. lubelskie; kilka lat temu nazwę miejscowości zmieniono na Kolonia-Bochotnica; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego (w tym głównie KLWCM, KPL)

Biskupin, gm. Gąsawa, pow. żniński, woj. kujawsko-pomorskie; miejscowość w Wielkopolsce koło Żnina; osiedle obronne (*gród*) *kultury łużyckiej* wzniesione zimą 738/737 r. przed Chr.; obecnie skansen archeologiczny

Bochotnica, gm. Kazimierz Dolny, pow. puławski, województwo lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego

Bogucin, gm. Garbów, pow. lubelski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa *kultury łużyckiej* i wczesnośredniowiecznego

Celejów, Celejów Kolonia, gm. Wąwolnica, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam pozostałości osadnictwa m.in. z okresu neolitu (w tym głównie KCWR, KLWCM) i wczesnego średniowiecza

Celejów–Iłki, gm. Wąwolnica, pow. puławski, woj. lubelskie; Iłki są nazwą zwyczajową, określającą część terenów wchodzących w skład Celejowa; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa kultury pomorskiej i przeworskiej

Chruszczów Kolonia, gm. Nałęczów, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa z wczesnego średniowiecza

Dobre, gm. Wilków, pow. opolski, województwo lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa kultury łużyckiej, pomorskiej i przeworskiej

Drażgów, gm. Ułęż, pow. rycki, woj. lubelskie; odkryto tam przede wszystkim cmentarzysko kultury przeworskiej

Góra Puławska, gm. Puławy, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa z okresu paleolitu górnego

Góry Rzeczyckie – nazwa lokalna, część wsi Skowieszynek, gm. Kazimierz Dolny, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego (w tym KCWR)

Janowiec, gm. Janowiec, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa kultury pomorskiej

Iłki – patrz *Celejów–Iłki*

Karmanowice, gm. Wąwolnica, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego (w tym głównie KPL, KAK) i wczesnośredniowiecznego

Kazimierz Dolny, gm. Kazimierz Dolny, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego (w tym KLWCM) oraz z wczesnej epoki żelaza (kultura pomorska)

Końskowola, gm. Końskowola, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa kultury łużyckiej i przeworskiej

Krężnica Jara, gm. Niedrzwica Duża, pow. lubelski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego (w tym głównie KPL), w tym figurkę wołków w jarzmie

Lascaux – jaskinia położona w Montignac (dep. Dordogne) w południowo-zachodniej Francji z *malowidłami naskalnymi* pozostawionymi przez ludność kultury magdaleńskiej

La Madeleine – miejscowość i gmina we Francji (k. Tursac w Dordogne); stanowisko eponimiczne kultury magdaleńskiej.

Las Stocki, gm. Końskowola, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa z okresu mezolitu, neolitu (w tym głównie kultura małicka, KLWCM, KPL), z epoki brązu (kultura trzciniecka) oraz z wczesnego średniowiecza

Lublin-Sławinek – dzielnica Lublina; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego, w tym grobowiec megalityczny KPL

Łopatki, gm. Wąwolnica, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego (w tym KCWR) i wczesnośredniowiecznego

Malbork-Wielbark – dawniej Wielbark (niem. *Willenberg*) – odrębna wieś; obecnie – dzielnica Malborka, miasta powiatowego w woj. pomorskim; stanowisko eponimiczne kultury wielbarskiej

Mareczki, gm. Wąwolnica, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego (w tym KCWR) oraz wczesnośredniowiecznego

Malice, gm. Obrazów, pow. sandomierski, woj. świętokrzyskie; *stanowisko eponimiczne kultury malickiej*

Masów, gm. Dęblin, pow. rycki, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. cmentarzysko kultury przeworskiej

Miłocin Kolonia, gm. Jastków, pow. lubelski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego, w tym grobowiec megalityczny KPL

Nałęczów, Nałęczów Kolonia, gm. Nałęczów, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego (w tym KLWCM i KPL)

Okale, gm. Kazimierz Dolny, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa mezolitycznego

Opoka, gm. Końskowola, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa kultury łużyckiej, przeworskiej (duże cmentarzysko) i wielbarskiej

Parchatka, gm. Kazimierz Dolny, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego (w tym KLWCM i KPL) oraz wczesnośredniowiecznego

Puławy-Włostowice – Włostowice – dawniej wieś, obecnie dzielnica Puław, miasta powiatowego w woj. lubelskim; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa z okresu paleolitu (kultura świderska), mezolitu, neolitu (w tym KCWR, KLWCM), epoki brązu (kultura trzciniecka i łużycka) oraz epoki żelaza, w tym duże cmentarzysko kultury przeworskiej i ślady osadnictwa kultury wielbarskiej oraz wczesnośredniowiecznego

Rąblów, gm. Wąwolnica, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa z okresu neolitu (w tym KLWCM), epoki brązu (kultura trzciniecka, kultura łużycka) oraz z wczesnego średniowiecza

Rąblów Kolonia, gm. Wąwolnica, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa kultury pomorskiej i przeworskiej

Rogalów, gm. Wąwolnica, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa kultury przeworskiej oraz wczesnośredniowiecznego

Rusko (niem. *Rauske*), gm. Strzegom, pow. świdnicki, woj. dolnośląskie; jedno z dwóch najstarszych stanowisk z terenu ziem polskich wiązane z paleolitem dolnym i *homo erectus*, datowane na około 440–370 tysięcy lat temu

Saint-Germain-la-Rivière – miejscowość i gmina we Francji, (reg. Akwitania, dep. Gironde); odkryto tam m.in. pochówek kultury magdaleńskiej w skrzyni z płyt kamiennych, zawierający szkielet młodej kobiety (1934 r.)

Skowieszyn, gm. Końskowola, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego (w tym KLWCM) oraz wczesnośredniowiecznego

Sobieszyn, gm. Ułęż, pow. rycki, woj. lubelskie; odkryto tam przede wszystkim cmentarzysko i dużą osadę kultury przeworskiej

Stonehenge – kompleks *megalityczny* w hrabstwie Wiltshire w południowej Anglii budowany od pierwszej połowy III (okrągła fosa otaczająca drewniane konstrukcje) do przełomu III i II tysiąclecia przed Chr. (kamienna świątynia megalityczna z prowadzącą do niej drogą procesyjną)

Strzelce Kolonia, gm. Nałęczow, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego, w tym grobowiec megalityczny KPL

Świdry Wielkie, dawniej wieś, obecnie część miasta powiatowego Otwock w woj. mazowieckim; *stanowisko eponimiczne* kultury świderskiej

Trzebnica, pow. trzebnicki, woj. dolnośląskie; jedno z dwóch najstarszych stanowisk z terenu ziem polskich wiązane z paleolitem dolnym i *homo erectus*, datowane na około 500 tysięcy lat temu

Urządków, gm. Wilków, pow. opolski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa kultury pomorskiej

Wąwolnica, gm. Wąwolnica, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa z okresu neolitu (w tym głównie KCWR, KLWCM, KPL), epoki brązu (kultura trzciniecka), epoki żelaza (kultura przeworska) oraz z wczesnego średniowiecza

Wierzchoniów, gm. Kazimierz Dolny, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa neolitycznego (w tym KLWCM)

Zarzeka, gm. Wąwolnica, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. ślady osadnictwa neolitycznego (w tym KLWCM, KPL)

Zgórzyńskie, gm. Wąwolnica, pow. puławski, woj. lubelskie; odkryto tam m.in. pozostałości osadnictwa z okresu neolitu (w tym KCWR, KPL) oraz z epoki brązu (kultura trzciniecka)

SPIS STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH NA TERENIE GMINY KURÓW

Barłogi – pozostałości osadnictwa pradziejowego znane tylko i wyłącznie z badań powierzchniowych i znalezisk przypadkowych, w tym z okresu neolitu (KPL, KAK) oraz epoki brązu (kultura trzciniecka)

Brzozowa Gać – ślad osadnictwa z wczesnego średniowiecza odkryty podczas badań powierzchniowych

Buchałowice – pozostałości osadnictwa pradziejowego znane tylko i wyłącznie z badań powierzchniowych i znalezisk przypadkowych, w tym głównie z okresu neolitu (KPL, KAK, KCSz) i wczesnego średniowiecza

Klementowice – najlepiej rozpoznana powierzchniowo i wykopaliskowo wieś w gminie Kurów; z jej obszaru pochodzi także wiele znalezisk przypadkowych (luźnych); w granicach Klementowic odkryto co najmniej 67 stanowisk archeologicznych; odkryte na nich zabytki archeologiczne pochodzą z okresu późnego paleolitu (kultura magdaleńska), okresu neolitu (kultura malicka, KLWCM, KPL, KAK, KCSz), epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (kultura trzciniecka, kultura lużycka) oraz z wczesnego średniowiecza; część stanowisk z terenu Klementowic zbadano lub rozpoznano wykopaliskowo i są to:

- stan. I (A) – cmentarzysko KAK (badania wykopaliskowe w 1949 i 1964 r.)
- stan. II (B) – sezonowa osada KPL, cmentarzysko KPL i KAK, skupisko ułamków ceramiki kultury trzcinieckiej (badania wykopaliskowe w 1950 i 1954 r.)
- stan. IV (D) – cmentarzysko KPL i KAK (badania wykopaliskowe w 1954 r.)
- stan. V – osada i cmentarzysko KPL (badania wykopaliskowe w 1965 r.)
- stan. VI – cmentarzysko KPL (badania wykopaliskowe w 1964 r.)
- stan. VII – osada kultury malickiej, cmentarzysko KPL i KAK (badania wykopaliskowe w 1965, 1966, 1968, 1969 i 1971 r.)
- stan. VIII – osada KPL (badania wykopaliskowe w 1965 r.)
- stan. XII – cmentarzysko KPL (badania wykopaliskowe w 1964 i 1965 r.)
- stan. XIII – cmentarzysko KPL (badania wykopaliskowe w 1966 r.)
- stan. XIV – cmentarzysko KPL (badania wykopaliskowe w 1968 r.)
- stan. XV – cmentarzysko KPL i KAK oraz jama z paleniskiem w środku (półziemianka?) KAK (badania wykopaliskowe w 1969 r.)
- stan. 20 – obozowisko kultury magdaleńskiej; pozostałości osadnictwa kultury trzcinieckiej (badania wykopaliskowe w 1981 i 1982 r. oraz wznowione w 2007 r. i kontynuowane do dnia dzisiejszego)
- stan. 47 – grób KAK (badania wykopaliskowe w 1995 r.)

Kłoda – pozostałości osadnictwa pradziejowego znane tylko i wyłącznie z badań powierzchniowych, w tym z epoki brązu (kultura trzciniecka) i wczesnego średniowiecza

Krupa (obecnie Kurów) – pozostałości osadnictwa pradziejowego, wczesnośredniowiecznego i nowożytnego (XV–XVIII w.) znane z badań powierzchniowych

wych; w 2007 r. przeprowadzono badania sondażowe poprzedzające budowę drogi ekspresowej S17 – w ich trakcie nie odkryto żadnych obiektów archeologicznych

Kurów – pozostałości osadnictwa pradziejowego znane z badań powierzchniowych, w tym z okresu neolitu (KPL), epoki brązu (kultura łużycka) i epoki żelaza (kultura pomorska i przeworska) oraz z wczesnego średniowiecza, a także z okresu nowożytnego (XVIII–XIX w.); w 2007 r. przeprowadzono badania sondażowe poprzedzające budowę drogi ekspresowej S17 – w ich trakcie nie odkryto żadnych obiektów archeologicznych

Łakoć – pozostałości osadnictwa pradziejowego znane z odkryć przypadkowych (łuźnych), w tym z okresu neolitu (siekierka KCSz) i z epoki brązu (krzemienne płaszcze kultury mierzanowickiej)

Płonki – pozostałości osadnictwa pradziejowego znane tylko i wyłącznie z badań powierzchniowych, w tym głównie z okresu neolitu (KPL i KAK) oraz wczesnego średniowiecza

Podbórz – nazwa lokalna, obecnie Szumów – patrz Szumów

Posiołek – ślad osadnictwa pradziejowego znany z badań powierzchniowych i wiązany z epoką brązu (prawdopodobnie kultura trzciniecka)

Szumów (w tym stanowisko lokalizowane w Podbórz, a obecnie znajdujące się w obrębie granic administracyjnych Szumowa) – pozostałości osadnictwa pradziejowego znane z badań powierzchniowych, w tym z okresu mezolitu lub wczesnego neolitu, okresu neolitu (KLWCM, KPL), epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (kultura trzciniecka, kultura łużycka, kultura pomorska), młodszego okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego (kultura przeworska), być może z okresu wędrowek ludów oraz z wczesnego i późnego średniowiecza, a także z okresu nowożytnego; w 2007 r. przeprowadzono badania sondażowe poprzedzające budowę drogi ekspresowej S17 – w ich trakcie odkryto obiekt kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza, obiekt osadowy (ziemiankę?) kultury przeworskiej z okresu rzymskiego oraz pozostałości konstrukcji z późnego średniowiecza lub z okresu nowożytnego; w momencie oddawania do druku tego opracowania trwały badania wykopaliskowe poprzedzające budowę drogi ekspresowej S17, w trakcie których odkryto pozostałości osady z I–II w. po Chr. związanej z kulturą przeworską

Wólka Nowodworska – pozostałości osadnictwa pradziejowego znane z badań powierzchniowych, w tym związanego głównie z epoką brązu i wczesną epoką żelaza (kultura trzciniecka, kultura łużycka i być może kultura pomorska) oraz z wczesnym średniowieczem i okresem nowożytnym; w 2007 r. przeprowadzono badania sondażowe poprzedzające budowę drogi ekspresowej S17 – w ich trakcie nie odkryto żadnych obiektów archeologicznych

PRZYDATNE ADRESY

**Instytut Archeologii
Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie**
Plac Marii Curie Skłodowskiej 4
20-031 Lublin
tel. (81) 537 52 86
<http://www.umcs.lublin.pl/archeologia>

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie
ul. Archidiakońska 4
20-113 Lublin
tel. (81) 532 90 35; 532 59 37
<http://www.wkz.lublin.pl>

PODSTAWOWA LITERATURA

Aujoulat N.

2005 *The Splendour of Lascaux. Rediscovering the Greatest Treasure of Prehistoric Art*, London.

Balcer B.

1975 *Krzemień świeciechowski w kulturze pucharów lejkowatych. Eksploatacja, obróbka i rozprzestrzenienie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Banasiewicz–Szykuła E., Gołub I., Koman W., Stachyra A., Wetoszka B.

2008 *Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony zabytków archeologicznych na terenie woj. lubelskiego w 2007 r.*, [w:] H. Landecka i zespół (red.), *Wiadomości konserwatorskie województwa lubelskiego. Rok 2008*, t. 10, Lublin, s. 25–69.

Bargiel B., Gurba J. Zakościelna A.

1987 *Osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne w okolicach Puław*, [w:] *Puławy dawne i nowe*, Lublin, s. 39–58.

Bednarczyk J.

2000 *Everyday Life in the Roman Period (Życie codzienne w okresie rzymskim)*, [w:] M. Chłodnicki, L. Krzyżaniak (red.), *Pipeline of Archaeological Treasures (Gazociąg pełen skarbów archeologicznych)*, Poznań, s. 73–98.

Czekaj–Zastawny A.

2008 *Osadnictwo społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej w dorzeczu górnej Wisły*, Kraków.

Czerniak L.

2000 *The First Farmers (Najstarsi rolnicy)*, [w:] M. Chłódnicki, L. Krzyżaniak (red.), *Pipeline of Archaeological Treasures (Gazociąg pełen skarbów archeologicznych)*, Poznań, s. 27–40.

Dąbrowska T.

1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, *Monumenta Archaeologica Barbarica*, t. III, Kraków.

Dzienkowski T.

2009 *Plemienne i wczesnopaleolityczne grody międzyrzecza Wieprza i Bugu. Zarys problematyki*, [w:] E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, Lublin, s. 35–52.

Encyklopedia...

1999 *Encyklopedia historyczna świata, tom I. Prehistoria*, (opracowanie naukowe) J.K. Kozłowski, Kraków.

Grabarczyk T.

2005 *Młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich*, [w:] A. Krzyżaniak, Z. Bukowski (red.), *Archeologiczne badania ratownicze w programie budowy autostrad w Polsce*, Warszawa, s. 56–67.

Gurba J.

1957 *Materiały do badań nad neolitem Małopolski*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*”, sectio F, vol. IX, 3: 1954, s. 129–178.

1988 *Okolice Końskowoli w świetle archeologii*, [w:] R. Szczygieł (red.), *Dzieje Końskowoli*, Lublin, s. 5–19.

Halicki M.

1970 *Cmentarzyska kultury amfor kulistych i kultury pucharów lejkowatych w Klementowicach, pow. Puławy na stanowisku IV*, „*Wiadomości Archeologiczne*”, t. XXXV, s. 303–326.

Hoczyk-Siwkowska S.

1999 *Małopolska północno-wschodnia w VI–X wieku. Struktury osadnicze*, *Lubelskie Materiały Archeologiczne*, t. XII, Lublin.

Jastrzębski S., Libera J.

1981 *Klementowice-Kolonia stan. 20, Gm. Kurów, woj. lubelskie*, [w:] J. Gurba (red.), *Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w roku 1981*, Lublin, s. 3–4.

1982 *Klementowice-Kolonia stan. 20, gm. Kurów, woj. lubelskie*, [w:] J. Gurba (red.), *Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w roku 1982*, Lublin, s. 3–4.

1984 *A Magdalenian camp in Klementowice-Kolonia, site 20, Lublin voivodeship*, „*Archaeologia Interregionalis*”, nr 5, s. 95–104.

1987 *Stanowisko późnomagdaleńskie w Klementowicach–Kolonii w świetle badań 1981–1982*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 39, s. 9–52.

Kaczanowski K., Kozłowski J.K.

1998 *Wielka historia Polski, tom 1. Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, Kraków.

Kadrow S.

2005 *Pierwsi rolnicy*, [w:] A. Krzyżaniak, Z. Bukowski (red.), *Archeologiczne badania ratownicze w programie budowy autostrad w Polsce*, Warszawa, s. 22–43.

Kłosińska E.

2000 *W początkach epoki metali – lata 2400/2300–300 p.n.e.*, [w:] E. Banasiewicz–Szykuła (red.), *Archeologiczne odkrycia na obszarze Kazimierskiego Parku Krajobrazowego*, Lublin, s. 21–32.

2007 *Południowo-wschodnie rubieże Lubelszczyzny w czasach kultury łużyckiej i pomorskiej*, [w:] E. Banasiewicz–Szykuła (red.), *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny*, Lublin, s. 107–131.

Kokowski A.

1991 *Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Lublin.

1999 *Archeologia Gotów. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej*, Lublin.

2004 *Katalog. Puławy Włostowice*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski. Ch. Leiber (red.), *Wandalowie – strażnicy bursztynowego szlaku*. Katalog wystawy w Państwowym Muzeum Archeologicznym, Lublin – Warszawa, s. 311–313.

Kokowski A., Pokropek M.

2005 *Bug – rzeka, która łączy. Dzieje rolnictwa Pobuża*, Chełm.

Korobkova G.F.

1999 *Narzędzie w pradziejach. Podstawy badania funkcji metodą traseologiczną*, Toruń.

Kowalczyk J.

1957 *Osada i cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w miejscowości Klementowice, powiat Puławy*, „Materiały Starożytne”, t. II, s. 175–202.

1968 *Dwa zespoły neolityczne datowane radiowęglem*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXIII, z. 3–4, s. 368–376.

Kozak–Zychman W., Szeliga M.

2004 *Pochówki ludności kultury amfor kulistych na Lubelszczyźnie*, [w:] J. Libera, A. Za-kościelna (red.), *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiątą piątą urodziny docenta doktora Jana Gurby*, Lublin, s. 127–138.

Kozłowski J.K.

2004 *Wielka historia świata, t. 1. Świat przed „rewolucją” neolityczną*, Kraków.

Kuraś S.

1983 *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu. Dzieje Lubelszczyzny*, t. III, Warszawa.

Kwapiński M.

1999 *Korpus kanop pomorskich. Część I – Pomorze*, Gdańsk.

Lasota A.

1972 *Neolityczny pochówek zwierzęcy na stanowisku XV w Klementowicach, pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXVII, s. 293–298.

1975 *Grób zwierzęcy kultury amfor kulistych w Klementowicach, pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XL, s. 205–208.

Libera J.

2001 *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*, Lublin.

Maciszewski R.

2005 *Ochrona dziedzictwa archeologicznego*, [w:] A. Krzyżaniak, Z. Bukowski (red.), *Archeologiczne badania ratownicze w programie budowy autostrad w Polsce*, Warszawa, s. 6–11.

Makiewicz T.

2000 *The Goths in Greater Poland (Goci w Wielkopolsce)*, [w:] M. Chłodnicki, L. Krzyżaniak (red.), *Pipeline of Archaeological Treasures (Gazociąg pełen skarbów archeologicznych)*, Poznań, s. 49–71.

Makiewicz T., Skowron J.

2005 *Rewolucja ze szyłkiem starożytności. Rezultaty badań na autostradzie A-2 w Wielkopolsce*, [w:] A. Krzyżaniak, Z. Bukowski (red.), *Archeologiczne badania ratownicze w programie budowy autostrad w Polsce*, Warszawa, s. 68–77.

Malinowska-Sypek A., Sypek R., Sukniewicz D.

2010 *Przewodnik archeologiczny po Polsce*, Warszawa.

Menschenwechsel...

2005 *Menschenwechsel. Jungpaläolithikum und Mesolithikum*. Begleithefte zur Dauerausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle, Band 2, H. Meller (red.), Halle (Saale).

Nogaj-Chachaj J.

1991 *Nowe neolityczne zabytki z Klementowic, woj. lubelskie*, „Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1991 roku”, Lublin, s. 23–26.

1996 *Grób kultury amfor kulistych na stanowisku 47 w Klementowicach, gm. Kurów, woj. lubelskie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. I, s. 25–29.

2000 *W epoce kamienia*, [w:] E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Archeologiczne odkrycia na obszarze Kazimierskiego Parku Krajobrazowego*, Lublin, s. 9–20.

2004 *O roli człowieka w przekształcaniu środowiska przyrodniczego w holocenie na Płaskowyż Nałęczowskim*, [w:] J. Libera, A. Zakościelna (red.), *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*, Lublin, s. 63–72.

Nosek S.

1948 *Materiały neolityczne z Lubelszczyzny*, „Annales Universitatis Mariae Curie–Skłodowska”, sectio F, vol. II, 2: 1947, s. 191–234.

1949a *Nowe cmentarzyska kultury amfor kulistych na Lubelszczyźnie*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. L, nr 9, s. 531–534.

1949b *Nowe stanowiska kultury trzcinieckiej na Lubelszczyźnie*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. L, nr 10, s. 650–652.

1950a *Kultura amfor kulistych na Lubelszczyźnie*, „Annales Universitatis Mariae Curie–Skłodowska”, sectio F, vol. V, 3: 1954/55, s. 55–158.

1950b *Grób nr I na cmentarzysku B kultury amfor kulistych w Klementowicach w pow. puławskim*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. LI, nr 6, s. 429–434.

1951 *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis Mariae Curie–Skłodowska”, sectio F, vol. VI, Lublin.

1955 *Kultura wstęgowej ceramiki malowanej na Lubelszczyźnie*, „Światowit”, t. XXI, s. 125–138.

1956 *Stan i potrzeby badań w zakresie neolitu Małopolski*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXIII, z. 1, s. 1–22.

Pasterze...

2008 *Pasterze reniferów mongolskiej tajgi*, J.S. Wasilewski (red.), L. Mróz (fotografie), Warszawa.

Piontek J., Marciniak A.

1998 *Wielka encyklopedia geografii świata, t. IX. Człowiek. Pierwsze cywilizacje*, Poznań.

Sadowski S.

2008a *Sprawozdanie z badań powierzchniowych na trasie przebiegu drogi ekspresowej S12/S17 pomiędzy węzłami „Sielce” – „Bogucin” (km 106.000–130.500)*. AZP 73–77, 74–77, 74–78, 74–79, 75–79, 75–80. IV 2007 r., Lublin – Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

2008b *Dokumentacja z badań sondażowych przeprowadzonych na trasie drogi ekspresowej S12/S17 na odcinku węzeł „Sielce” – węzeł „Bogucin” (KM 106.000–130.500)*, Lublin – Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

Sałaciński S., Zalewski M.

1987 *Krzemionki*, Warszawa.

Skomra S.

- 2011 *Średniowieczne lodówki i inne znaleziska pod S17*, „Gazeta Wyborcza Lublin”, 16.06.2011 – http://lublin.gazeta.pl/lublin/1,48724,9799620,Sredniowieczne_lodowki_i_inne_znaleziska_pod_S17.html

Stasiak–Cyran M.

- 2000 *Pod wpływami dwóch wielkich kultur przełomu er: celtyckiej i rzymskiej*, [w:] E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Archeologiczne odkrycia na obszarze Kazimierskiego Parku Krajobrazowego*, Lublin, s. 33–40.
- 2004 *Katalog. Masów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski. Ch. Leiber (red.), *Wandalowie – strażnicy bursztynowego szlaku*. Katalog wystawy w Państwowym Muzeum Archeologicznym, Lublin - Warszawa, s. 323.
- 2008 *Katalog. Kultura przeworska – naczynia grobowe – popielnice – broń i elementy uzbrojenia. Masów*, [w:] M. Kuraś (red.), *W cieniu Imperium Rzymskiego*. Katalog wystawy, Stalowa Wola, s. 45–46, 56, 61.

Szwarc–Bronikowski S.

- 1997 *Testament wieków*, Warszawa.

Ślusarski Z.

- 1954 *Działalność Działu Archeologicznego Muzeum Lubelskiego w 1953 r.*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XX, s. 436–437.

Taras H.

- 1995 *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*, Lublin.

Tymczak D.

- 1996 *Zabytki krzemienne z miejscowości Łąkoć, gm. Kurów*, „Archeologia Polski Środkowo-wschodniej”, t. I, s. 197–198.

Uzarowiczowa A.

- 1966 *Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Klementowicach, pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXII, s. 156–167.
- 1968a *Badania stanowisk neolitycznych w Klementowicach, pow. Puławy w 1965 r.*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXIII, z. 1, s. 132–134.
- 1968b *Nowy typ grobu kultury pucharów lejkowatych z Klementowic, pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXIII, z. 2, s. 179–188.
- 1968c *Grób kultury amfor kulistych na stanowisku I w Klementowicach, pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXIII, z. 2, s. 217–223.
- 1968d *Neolityczna siekierka z miejscowości Klementowice, pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXIII, z. 2, s. 237.
- 1968e *Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Klementowicach, pow. Puławy na stanowisku XIII*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXIII, z. 3–4, s. 295–302.
- 1970a *Nowe znaleziska archeologiczne z powiatu Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXV, s. 422–423.
- 1970b *Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych na stanowisku XIV w Klementowicach, pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXV, s. 492–513.

- 1972 *Obiekty kultury pucharów lejkowatych i kultury amfor kulistych na stanowisku XV w Klementowicach, pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXVII, s. 277–292.
- 1973 *Siekierka neolityczna z Klementowic, pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXVIII, s. 104.
- 1975 *Wielokulturowe neolityczne stanowisko VII w Klementowicach, pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XL, s. 179–204.

Wieliczko M.

- 1959 *Między Wisłą, a Bugiem, Z otchłani wieków*, t. XXV, z. 3, s. 241–243.

Wiśniewski T.

- 2008 *Krzemień czekoladowy w inwentarzach kręgu magdaleńskiego na ziemiach polskich*, [w:] W. Borkowski, J. Libera, B. Sałacińska, S. Sałaciński (red.), *Krzemień czekoladowy w pradziejach. Studia nad gospodarką surowcami krzemiennymi 7*, Warszawa–Lublin, s. 137–150.
- 2009a *The history of the discovery of the site in Klementowice and Professor Stefan Karol Kozłowski*, [w:] J.M. Burdukiewicz, K. Cyrek, P. Dyczek, K. Szymczak (red.), *Understanding the Past. Papers offered to Stefan K. Kozłowski*, Warsaw, s. 425–428.
- 2009b *Magdaleńczycy z Klementowic*, „Archeologia Żywa”, nr 1 (41), luty 2009, s. 4.
- 2009c *Klementowice, co dają iskrę*, „Archeologia Żywa”, nr 6 (46), grudzień 2009, s. 32–36.
- 2011 *Klementowice w Zagłębiu Ruhry – Hugo Obermaier Gesellschaft*, „Wiadomości Uniwersyteckie [UMCS Lublin]”, nr. 7/176, s. 42–43.

Wiśniewski T., Mroczek P., Zagórski P.

- 2011 *Z Klementowic do Brna*, „Wiadomości Uniwersyteckie [UMCS Lublin]”, nr 3–4/172–173, s. 19–20.

Zakościelna A.

- 1992 *Najstarsze osadnictwo w okolicach Wąwolnicy*, [w:] S. Partycki (red.), *Dzieje Wąwolnicy (do roku 1918)*, Wąwolnica, s. 10–27.

STRESZCZENIE

PRADZIEJE KUROWA

1. ARCHEOLOGIA – MITY I RZECZYWISTOŚĆ

1.1. Co to jest archeologia ?

Na pytanie z czym kojarzy się archeologia, najczęściej pada odpowiedź – z Egiptem i z piramidami. Zwolennicy kina przygodowego dodają zwykle nazwisko bohatera filmowego Indiany Jones'a, a ci nieco młodszy Lary Croft. Tymczasem archeologia to nie tylko dalekie i egzotyczne kraje oraz niebezpieczne przygody z pogranicza fantastyki. Archeologia to próba odtworzenia prahistorii każdego zakątka ziemi od momentu pojawienia się na nim człowieka po czasy historyczne. Tym samym więc tereny gminy Kurów nie są tu żadnym wyjątkiem i również kryją wiele tajemnic z odległej przeszłości.

Odtworzenie faktów i sytuacji panującej na terenie ziem polskich kilkadziesiąt czy nawet kilka tysięcy lat temu nie jest rzeczą łatwą. Żyjący ówczesnie ludzie nie mogą zmartwychwstać i przemówić do grzebiącego w ziemi archeologa. Nie mogą wytłumaczyć dlaczego żyli w taki, a nie inny sposób, dlaczego tak, a nie inaczej grzebali swoich zmarłych, w co wierzyli i czego się bali. Mówią więc za nich przedmioty, które po sobie pozostawili i pozostałości ich osad oraz cmentarzysk. Archeologowi nie pozostaje nic innego jak ich mozolne odkrywanie, opisywanie, rysowanie i katalogowanie. Powstają w ten sposób opasłe tomy dokumentacji archeologicznej, a potem klasyfikacje poszczególnych kategorii zabytków i liczne prace naukowe.

Tak więc archeologia to nauka o człowieku bazująca na pozostawionych przez niego przedmiotach, które zwykło nazywać się zabytkami archeologicznymi.

1.2. Informacje ukryte w ziemi

Archeolog napotyka w swojej pracy na dwa rodzaje zabytków archeologicznych – ruchome i nieruchome. W najprostszym ujęciu zabytki ruchome to odkopywane lub znajdowane przez niego przedmioty, które można wziąć do ręki i zabrać ze sobą, a po opisaniu i zadokumentowaniu złożyć w magazynie lub w muzealnej gablocie. Tym samym zabytki nieruchome to ślady działalności i życia starożytnego człowieka, których nie sposób przenieść. Są to więc pozostałości osad i cmentarzysk, czy też grodziska i kurhany.

1.3. AZP – „zbieranie informacji” z powierzchni ziemi

Jednym ze sposobów „zbierania informacji” przez archeologa jest projekt nazwany „Archeologicznym Zdjęciem Polski” (w skrócie AZP). Mówiąc najprościej, polega on na dokumentowaniu i katalogowaniu zabytków archeologicznych leżących na powierzchni gruntu, stąd też potocznie badania te nazywa się „powierzchniówkami”. Prowadzi się je wczesną wiosną lub późną jesienią, czyli w okresach kiedy na polach jest stosunkowo najmniej roślinności i kiedy znaczna ich część jest świeżo zaorana. Wtedy to też archeolog wyposażony w kompas, gps oraz dokładne mapy rusza w teren i mówiąc kolokwialnie chodzi po polach, łąkach oraz lasach i gapi się w ziemię. Przeciętny człowiek nie zdaje sobie sprawy z ogromnej ilości rzeczy, które można znaleźć na jej powierzchni. Są to przede wszystkim fragmenty glinianych naczyń i narzędzia krzemienne, ale spotyka się też przedmioty metalowe czy szklane lub ślady konstrukcji pozostawionych przez pradziejowego człowieka – na przykład rozorany grób, kurhan ukryty głęboko w lesie, czy pozostałości grobli i wałów.

1.4. W świetle prawa

Jednym z pytań najczęściej zadawanych archeologom jest to skąd wiedzą oni gdzie kopać. W dużej mierze znaczna część odkryć, w tym i tych największych, to przysłowiowy łut szczęścia lub odkrycia przypadkowe. Bardzo często zdarza

się, że ktoś kopiąc ogródek czy szambo lub wydobywając piasek czy orząc pole natrafia na zabytki archeologiczne. Wtedy do akcji wkracza archeolog weryfikując i dokumentując odkrycie oraz w razie konieczności rozpoczynając badania wykopaliskowe. Dlatego też bardzo ważne jest powiadomienie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków lub najbliższe Muzeum czy też Instytut Archeologii w okolicznym uniwersytecie o dokonanym przypadkowo odkryciu.

Ochronę zabytków archeologicznych reguluje „Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami”.

1.5. „Poszukiwacze skarbów” – przekleństwo współczesnej nauki

Niestety w ostatnich latach archeolodzy borykają się z problemem nielegalnych poszukiwań zabytków archeologicznych i ich handlem. Plagą dzisiejszych czasów stało się rabowanie stanowisk archeologicznych przez „poszukiwaczy skarbów” posługujących się coraz powszechniejszymi i coraz lepszymi wykrywaczami metali. Tylko znikoma ilość tak pozyskanych zabytków trafia do rąk archeologów. Zdecydowana większość staje się przedmiotem handlu i źródłem dochodów stale powiększającej się grupy rabusiów.

2. PRADZIEJE I ARCHEOLOGIA

2.1. Podział pradziejów

Niezależnie od części świata pradzieje dzielą się na trzy główne epoki – kamienia, brązu i żelaza (tzw. system trzech epok). Różnica widoczna jest jedynie w datowaniu poszczególnych z nich na konkretnych obszarach. Epoka kamienia dzieli się na trzy części – paleolit (starsza epoka kamienia), mezolit (środkowa epoka kamienia) i neolit (młodsza epoka kamienia). Końcowy odcinek neolitu nazywany jest eneolitem i charakteryzuje się pojawieniem wyrobów miedzianych. Epoka brązu rozdzielona została na pięć okresów (I–V). W obrębie epoki żelaza wydziela się: okres halsztacki, lateński (przedrzymski), rzymski, wędrówek ludów i wczesne średniowiecze.

2.2. Kultura archeologiczna

W archeologii wyróżnia się także tzw. kultury archeologiczne. Są one tworem sztucznym, a ich wydzielenie pozwala na chronologiczne i terytorialne uporządkowanie zabytków archeologicznych.

Tym samym przez kulturę archeologiczną rozumie się zestaw zabytków archeologicznych i zwyczajów np. pogrzebowych, charakterystycznych dla konkretnego rejonu w ściśle określonym przedziale czasu. Tak więc funkcjonowanie dwóch sąsiadujących ze sobą w tym samym czasie kultur archeologicznych lub też zamiana jednej kultury przez drugą, nie oznaczają, że różniły się one pod względem etnicznym. Odróżniała je jedynie odmienna kultura materialna i niekiedy duchowa oraz często sposób życia. Tłumacząc to w prostszy sposób najłatwiej wyobrazić sobie, że kultura archeologiczna odzwierciedla grupę ludzi żyjących na pewnym terytorium i przez określony okres czasu hołdujących konkretnej modzie, przejawiającej się na przykład zwyczajem produkcji glinianych amfor kulistych i grzebaniem zmarłych razem ze zwierzętami. Pojawienie się innych zwyczajów czy zabytków nie musi więc oznaczać przybycia innego ludu, a może wynikać z upowszechnienia się lub przejścia innej mody.

Nazwy kultur archeologicznych mogą mieć swoje źródła w:

- dominującym („przewodnim”) typie zabytku
- dominującym sposobie zdobienia naczyń
- charakterystycznym dla danej kultury obrządku pogrzebowym
- nazwie eponimicznej dla danej kultury stanowiska
- nazwie rejonu występowania lub powstania danej kultury

2.3. Podstawowe pojęcia

Archeolog bada wykopaliskowo osady i cmentarzyska.

W pradziejach stosowano dwa obrządki pogrzebowe – szkieletowy i ciało-palny. Dominacja jednego lub drugiego związana była z wierzeniami charakterystycznymi dla konkretnych okresów w pradziejach lub konkretnych ludów i kultur archeologicznych. W niektórych kulturach archeologicznych widoczny jest zwyczaj kultywowania obu obrządków, nazywany birtualizmem.

O obrządku ciałaopalnym, nazywanym też kremacją, mówimy w przypadku kiedy zmarłego spalano na stosie pogrzebowym. Bardzo często wraz z nim palono także dary grobowe. Następnie mniej lub bardziej dokładnie zbierano przepalone kości i wyposażenie, często razem z pozostałościami stosu pogrzebowego. Niekiedy przepalone kości przemywano w wodzie. Pozyskane w ten sposób szczątki składano bezpośrednio do „dziury” wykopanej w ziemi lub do naczynia nazywanego popielnicą, zakopywanego następnie w ziemi. W pierwszym przypadku mówimy o tzw. grobach ciałaopalnych jamowych lub bezpopielnicowych, a w drugim o grobach ciałaopalnych popielnicowych.

Obrządek szkieletowy, czyli inaczej inhumacja, wiązał się z chowaniem niespalonych zmarłych. Mogli być oni składani bezpośrednio do jamy wykopanej w ziemi lub chowani w drewnianych, zakopanych w ziemi skrzyniach – kamiennych lub drewnianych albo też w trumnach, często wykonanych z kłód drewna. Niekiedy jamy grobowe wykładane były kamieniami, które wykorzystywane były także do przykrycia ciała zmarłego.

Rozróżnia się dwa rodzaje cmentarzysk – płaskie i kurhanowe. Pierwsze z nich charakteryzuje brak naziemnych konstrukcji.

Kurhany to nasypy ziemne lub kamiennie-ziemne usypane nad jednym lub kilkoma jamami grobowymi. Mogą one kryć zarówno pochówki szkieletowe, jak i ciałaopalne.

Osady dzielone są na otwarte i obronne. Jak sama nazwa wskazuje różni je brak lub obecność konstrukcji obronnych, czyli na przykład otaczających je rowów, palisad czy wałów.

Badając osady archeolog najczęściej napotyka na pozostałości domów mieszkalnych. Ich konstrukcja, wielkość i wygląd zmieniały się w czasie i ściśle wiążą się z danym okresem lub kulturą archeologiczną. Mogły to być budowle naziemne o konstrukcji słupowej lub palisadowej. W tych przypadkach zachowują się z reguły jedynie widoczne w ziemi ślady po słupach tworzących zrąb konstrukcji, nazywane dołkami posłupowymi. Innym rodzajem obiektów osadowych są ziemianki lub półziemianki, czyli budynki częściowo lub zupełnie zagłębione z ziemię, pierwotnie posiadające także wspartą na słupach drewnianą konstrukcję naziemną, której główną część stanowił zapewne dwuspadowy dach.

Oprócz obiektów mieszkalnych na osadach bardzo często odkrywano różnego rodzaju jamy. Pierwotnie mogły służyć one na przykład jako piwniczki do

magazynowania płodów rolnych lub przechowywania różnego rodzaju przedmiotów, czyli były to tzw. jamy zasobowe. Licznie spotykane są także jamy śmietnikowe lub odpadkowe, czyli pierwotnie wykorzystywane jako miejsce składowania odpadów lub śmietniki. Bardzo często odkrywane są także różnego rodzaju paleniska, rozmieszczone pomiędzy budynkami mieszkalnymi i gospodarczymi lub wewnątrz domostw. Niekiedy na osadach odkrywane są także studnie.

Osady mogły być zamieszkiwane przez bardzo długi okres czasu, często przez kilka pokoleń, lub mogły być zakładane tylko „na chwilę”, najczęściej związaną z okresem polowań lub sezonowym wypasem zwierząt. W drugim z przypadków osadę taką będziemy nazywać osadą tymczasową, sezonową lub obozowiskiem. Nazwy „obozowisko” najczęściej używa się także w odniesieniu do okresowych miejsc pobytu ludności w okresie paleolitu. Dominującym typem „budynku mieszkalnego” był wówczas łatwy zarówno do skonstruowania, jak i zdemontowania szałas.

Charakterystycznym typem osady obronnej był gród, najczęściej lokowany w miejscu z natury obronnym i dodatkowo chroniony systemem umocnień stworzonych przez człowieka. Pozostałości grodów nazywane są w archeologii grodziskami.

Człowiek w pradziejach, w tym głównie w okresie paleolitu zamieszkiwał także jaskinie i schroniska skalne.

Odrębną kategorią źródeł archeologicznych są skarby. Skarbem archeolog nazywa zbiór przedmiotów ukrytych przez człowieka w obliczu zagrożenia. Mogą nim być zarówno przedmioty codziennego użytku, na przykład narzędzia krzemienne lub metalowe, jak też ozdoby czy monety. Obecność skarbów dokumentuje czasy niepokoju i wojen.

3. OSADNICTWO PRADZIEJOWE W GMINIE KURÓW I JEGO TŁO

Gmina Kurów położona jest na terenie dwóch niezwykle różniących się od siebie krain fizjograficznych – Wyżyny Lubelskiej, a dokładniej wchodzącego w jej skład Płaskowyżu Nałęczowskiego i Równiny Lubartowskiej. Pierwsza z nich zajmuje południową część gminy, a druga – północną.

Podział ten pokrywa się ze zróżnicowanym obrazem osadnictwa pradziejowego. Największa ilość stanowisk znana jest z Płaskowyżu Nałęczowskiego, w tym na pierwszy plan wysuwają się okolice Klementowic i Buchałowic. W porównaniu z tą częścią gminy obraz osadnictwa pradziejowego w północnej jej części, wypada bardzo blado. Z terenów wchodzących w skład Równiny Lubartowskiej znana jest bardzo mała ilość stanowisk archeologicznych i są one rozproszone.

Obszar gminy Kurów niestety nie miał szczęścia do zakrojonych na szeroką skalę badań wykopaliskowych. Prowadzone były one w zasadzie jedynie w okolicach Klementowic, w tym na stanowisku z okresu paleolitu schyłkowego (kultura magdaleńska) i stanowiskach z okresu neolitu (kultura malicka, kultura pucharów lejkatych, kultura amfor kulistych). Stanowiska datowane na epokę brązu i żelaza są nieliczne i znane jedynie z badań powierzchniowych. Stąd też na obszarze gminy Kurów niezwykle trudno jest dokładnie odtworzyć sytuację kulturową w tych okresach.

3.1. Paleolit i mezolit

Paleolit

Początek paleolitu wiązany jest z pojawieniem się pierwszych ludzi. Stąd też w różnych częściach Afryki, Azji i Europy jest on różnie datowany. Paleolit zsynchronizować można z epoką lodową, nazywaną też plejstoceniem.

Sam okres paleolitu dzieli się na kilka etapów – paleolit dolny, środkowy, górny i na niektórych obszarach dodatkowo schyłkowy. Granice pomiędzy tymi okresami wyznaczają kolejne zlodowacenia. Sam podział nawiązuje też do poszczególnych etapów ewolucji człowieka (antropogenezy).

Najstarsze stanowiska na ziemiach polskich odkryto w Trzebnicy i Rusku na Dolnym Śląsku i są one datowane na 500–400 tysięcy lat temu, co odpowiada tzw. paleolitowi dolnemu. Choć nie odkryto tam szczątków ludzkich, twórcą tych stanowisk był *homo erectus* (człowiek wyprostowany). W paleolicie środkowym ziemie polskie zamieszkiwał *homo sapiens neanderthalensis* (człowiek rozumny neandertalski), a ślady jego obecności są o wiele liczniejsze w porównaniu z pierwszą z wymienionych form ludzkich. Paleolit górny na naszych terenach

rozpoczyna się około 40 tysięcy lat temu, a wraz z nim zaczyna się trwające do dziś panowanie homo sapiens sapiens (człowiek rozumny współczesny).

Dotychczasowe badania archeologiczne ujawniły, że najstarszym śladem pobytu człowieka w obecnych granicach administracyjnych gminy Kurów, są znaleziska z Klementowic. Odkryto tam obozowisko wędrownych grup łowców ze schyłku epoki lodowej, wiązanych z tak zwaną **kulturą magdaleńską**.

Kultura magdaleńska rozwijała się w zachodniej i środkowo-wschodniej Europie w okresie od około 18 000 do 11 000 lat temu. Za jej kolebkę uznaje się tereny południowo-zachodniej Francji i Kantabrii (Hiszpania). Twórcom kultury magdaleńskiej przypisuje się powstanie malowideł naskalnych w jaskiniach tego regionu (np. Lascaux i Altamira).

W ciągu kilku tysięcy lat ludność kultury magdaleńskiej opanowała tereny Europy, docierając aż do jej środkowo-wschodniej części, w tym również do Klementowic. Warto podkreślić, że jest to najdalej na północny-wschód wysunięta enklawa osadnicza tej kultury nie tylko w Polsce, ale i w całej Europie.

Obozowisko w Klementowicach zostało założone około 13 000 lat temu. Jego pozostałości odkryte zostały w 1981 roku. Niestety już w roku następnym przerwano badania archeologiczne, które wznowiono dopiero w 2007 roku pod kierunkiem mgr. Tadeusza Wiśniewskiego z Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie.

Jak do tej pory (łącznie z badaniami w latach 80-tych XX wieku), w efekcie prowadzonych prac pozyskano ponad 11 000 zabytków, głównie wykonanych z różnego rodzaju krzemieni. Są wśród nich narzędzia służące do wykonywania rozmaitych czynności. Do ich uformowania używano specjalnej i skomplikowanej techniki obróbki. Wymagała ona ogromnego zaangażowania i nakładu pracy oraz niezłomnej cierpliwości.

W Klementowicach szczególnie owocnym okazał się rok 2010, w którym podczas wykopalisk odkryto szczątki kostne fauny plejstocenińskiej – bardzo dobrze zachowane kości i zęby końskie. Jak do tej pory udało się zidentyfikować trzy osobniki, z których dwa określone zostały jako dorosłe a jeden jako młody.

Mezolit

Początek mezolitu, czyli środkowej epoki kamienia przypadł na koniec epoki lodowej i początek holocenu, czyli na czasy około 10 tysięcy lat temu. Wydzielany

jest on głównie w środkowej, północnej i północno-wschodniej Europie, czyli w tak zwanej strefie leśnej. Wynikało to głównie z faktu, że podstawowym źródłem pozyskiwania pożywienia było zbieractwo, łowiectwo i rybołówstwo.

Niestety z obrębu gminy Kurów nie znane są ślady pobytu grup mezolitycznych. Dość słabo reprezentowane są one także na sąsiadujących terenach. Najbardziej znane stanowisko mezolityczne z tego obszaru odkryto w Puławach-Włostowicach. Mikrolityczne grociki strzał do łuku znane są również z Lasu Stockiego i Okala.

3.2. Neolit i eneolit

Neolit

Neolit to okres wielkich zmian w historii ludzkości, które miały swój początek na Bliskim Wschodzie już około 10 tysięcy lat temu. Podstawową zdobyczą ludzkości w okresie neolitu była zmiana typu gospodarki, polegająca na przejściu od łowiectwa i zbieractwa do rolnictwa. Tym samym życie człowieka nie było już tak silnie uzależnione od natury. Zamiast przyswajając jej dary nauczył się on bowiem wytwarzać niezbędną do życia żywność. Dlatego też mówi się o przejściu od gospodarski przyswajającej do wytwórczej, choć oczywiście nigdy nie zaprzestano polowań, zbieractwa czy rybołówstwa.

W neolicie zaczęto uprawiać głównie zboża wyselekcjonowane z dziko rosnących traw, takie jak pszenica, jęczmień i proso, a nieco później żyto. Poza tym uprawiano len, mak i konopie oraz rośliny strączkowe takie jak groch czy soczewicę.

Równolegle z rolnictwem upowszechniła się także hodowla oparta na udomowieniu dziko żyjących zwierząt. Hodowano przede wszystkim kozy i owce oraz bydło i świnie.

Rolnictwo wymagało wprowadzenia w życie nowych rodzajów narzędzi potrzebnych do karczowania lasów celem pozyskania terenów pod uprawę, spulchniania gleby, a w końcu zbierania płodów rolnych i ich obróbki. Tym samym wynaleziono takie narzędzia jak krzemienne siekiery, kamienne topory, krzemienne dłuta, kamienne i rogowe motyki, krzemienne wióry, które po umieszczeniu

w drewnianych lub rogowych oprawach wykorzystywane były jako sierpy oraz kamienne żarna i rozcieracze. Nową zdobyczą była też umiejętność gładzenia narzędzi kamiennych i krzemiennych oraz wiercenia otworów w kamiennych toporach. Uprawa lnu i konopi wiązała się zaś z rozwojem tkactwa.

Kolejną wielką zdobyczą neolitu było opanowanie umiejętności produkcji ceramiki. Naczynia lepiąno ręcznie oraz często ozdabiano je rytymi liniami, stempekami, odciskami sznura lub ornamentami malowanymi.

Początek neolitu na ziemiach polskich datuje się na około 5400 lat przed Chr., kiedy to z Moraw i Czech na południe Polski przybyła ludność tak **zwanej kultury ceramiki wstęgowej rytej (KCWR)**, przynosząc ze sobą wszystkie zdobycze neolitu. Niestety na obszarze gminy Kurów jak dotąd nie odkryto śladów jej pobytu.

Około 4600 lat przed Chr. na tereny Małopolski dotarła kolejna fala ludności z Kotliny Karpackiej. Tworzyła ona tak zwany **kompleks lendzielsko-polgarski**, będący swoistą mozaiką kulturową utworzoną z całego szeregu zbliżonych do siebie mniejszych kultur i grup archeologicznych, stopniowo rozprzestrzeniających się na znacznych obszarach ziem polskich. Na terenie Małopolski i Górnego Śląska, a także Lubelszczyzny rozwijała się **kultura malicka**. Ślady pobytu jej ludności widoczne są także na terenie obecnej gminy Kurów. Odkryto je na stanowisku VII w Klementowicach, gdzie zbadano fragment tak datowanej osady.

Około połowy IV tysiąclecia przed Chr. na Płaskowyżu Nałęczowskim pojawiła się ludność **kultury lubelsko-wołyńskiej ceramiki malowanej (KLWCM)**. Jej nazwa bezpośrednio wiąże się z faktem zdobienia naczyń białą malowanymi ornamentami. Ślady tej kultury znane są z Klementowic i Szumowa. Niestety są to jedynie znaleziska powierzchniowe.

Późny neolit czyli eneolit

Niewątpliwie najbardziej znaną kulturą z okresu neolitu, rozwijającą się głównie w jego późnym odcinku czyli w eneolicie, jest tak zwana **kultura pucharów lejkowatych (KPL)**. Uformowała się ona około 4100/3900 lat przed Chr. Była to też pierwsza kultura neolityczna, która zasiedlała nie tylko pas wyżyn południowej Polski, ale także cały obszar Nizy Polskiego.

Ludność kultury pucharów lejkowatych zamieszkiwała także teren całego Płaskowyżu Nałęczowskiego. Jej długotrwała i „intensywna” obecność na tym terenie prawdopodobnie doprowadziła do swoistego rodzaju klęski ekologicznej.

Duże zagęszczenie osadnictwa wymuszało pozyskiwanie coraz większej ilości pól uprawnych pozwalających wyżywić tak dużą rzeszę ludzi. Stosując technikę wypaleniskową odlesiano więc coraz większe połacie terenu, przyczyniając się tym samym do coraz większej erozji gruntów. Potęgował ją jeszcze wypas bydła, kóz i owiec. W efekcie działania te doprowadziły do zniszczenia środowiska i przekształcenia krajobrazu, głównie w związku z rozwojem gęstej sieci wąwozów.

Ślady obecności ludności kultury pucharów lejkowatych widoczne są przede wszystkim w południowej części dzisiejszej gminy Kurów. Skupiają się one głównie na terenie Klementowic i Kolonii Klementowic, skąd pochodzi co najmniej 35 stanowisk tej kultury, w tym 8 cmentarzysk. Niektóre z nich badane były wykopaliskowo, pozostałe znane są jedynie z badań powierzchniowych. Pojedyncze zabytki kultury pucharów lejkowatych, w tym najczęściej fragmenty naczyń i narzędzia krzemienne odkryto także w innych miejscowościach gminy, w tym też położonych w północnej jej części. Pochodzą one z badań powierzchniowych na terenie Barłogów, Buchałowic, Kurowa, Płonek i Szumowa.

Choć w Klementowicach odkryto pozostałości osad kultury pucharów lejkowatych (stanowisko II, V i VIII), ogromnej ilości informacji dostarczają przede wszystkim cmentarzyska tej kultury. W jej obrębie dominował obrządek szkieletowy, przy czym zmarłych najczęściej układano w pozycji wyprostowanej na wznak.

Najczęściej spotykaną formą grobów na Płaskowyżu Nałęczowskim były owalne lub prostokątne jamy, które po złożeniu w nich zmarłych nakrywano kilkoma warstwami wapiennych kamieni (brukami kamiennymi). Niekiedy kamieniami wykładano także dna grobów, używając do tego egzemplarzy bardziej płaskich. Kilka cmentarzysk kultury pucharów lejkowatych z grobami z konstrukcjami kamiennymi odkryto i częściowo zbadano wykopaliskowo w Klementowicach (między innymi stanowisko IV (D), V, VI, VII, XII, XIII, XIV, XV).

Na cmentarzyskach kultury pucharów lejkowatych przeważają groby jednostkowe (pojedyncze). Jedynie sporadycznie odkrywano groby zbiorowe, czego przykładem może być grób nr 4 ze stanowiska XII w Klementowicach, zbadany w 1964 r. Dużą ilość grobów podwójnych odkryto także w Klementowicach na stanowisku XIV.

Ludność kultury pucharów lejkowatych konstruowała także tzw. megality lub inaczej grobowce megalityczne. Były to ogromne groby, do budowy których wykorzystywano kamień. Idea megalityczna była szeroko rozpowszechniona niemal na wszystkich kontynentach. Znalazła ona swoje odzwierciedlenie także na terenie Płaskowyżu Nałęczowskiego. Do budowy takich grobów, ze względu na brak głazów narzutowych, wykorzystywano kamienie wapienne. Groby miały kształt zbliżony do wydłużonego prostokąta i w całości przykryte były brukiem kamiennym. Ich długość dochodziła do 20 m, przy szerokości około 2–3 m. Pod kamieniami z reguły kryły się zwłoki jednego lub kilku zmarłych, choć w niektórych z nich znaleziono nawet kilkanaście pochówków. W 1964 r. podobna konstrukcja zbadana została także w Klementowicach (stanowisko VI). Grób miał kształt wydłużonego prostokąta o wymiarach 19,7 x 4,2 m i tworzyło go kilka warstw kamieni wapiennych.

Groby kultury pucharów lejkowatych były stosunkowo ubogo wyposażane lub nie umieszczano w nich żadnych przedmiotów. Do najczęstszych darów grobowych należą naczynia, a wśród nich puchary lejkowate, amfory i bardzo często niewielkie naczynka nazywane flaszami z kryzą, kształtem nieznacznie przypominające makówki. Ponadto częstym elementem wyposażenia były narzędzia krzemienne, a niekiedy także kamienne toporki i sztylety kościane. Bardzo rzadko spotykane są w grobach tej kultury ozdoby bursztynowe. Duży paciorek z bursztynu odkryto między innymi w grobie kultury pucharów lejkowatych odkrytym w 1966 r. na stanowisku XIII w Klementowicach.

Koleją wielką kulturą eneolityczną była **kultura amfor kulistych (KAK)**. Na Płaskowyżu Nałęczowskim i w Kotlinie Chodelskiej pojawiła się ona około połowy III tysiąclecia przed Chr. Znamy ją głównie z cmentarzysk, co bezpośrednio wiąże się z faktem, że ludność tej kultury trudniła się wędrownym pasterstwem. Hodowano głównie bydło i trzodę chlewną. Dużą rolę w życiu ludności interesującej nas kultury odegrało wprowadzenie do użytku i hodowli konia.

Kultura amfor kulistych do konstrukcji grobów bardzo często wykorzystywała kamień. Spotyka się w jej obrębie groby korytarzowe, groby skrzynkowe ułożone z dużych płyt kamiennych, oraz groby w obstawach kamiennych lub przykryte brukami. Dwa ostatnie typy grobów charakterystyczne są między innymi dla Pła-

skowczy Nałęczowskiego, a więc i południowej części gminy Kurów. Na pierwszy plan po raz kolejny wysuwają się tu Klementowice.

W kulturze amfor kulistych dominował obrządek szkieletowy. Dość często natrafia się także na ślady użycia ognia. Są to najczęściej pozostałości ognisk w obrębie jam grobowych, manifestujące się obecnością placów ciemnej, przepalanej ziemi, węgla drzewnych i śladów opalenia na niektórych kościach.

W kulturze amfor kulistych zmarłych z reguły składano do grobu w pozycji skurczonej, na boku. Duży procent stanowią groby zbiorowe. Co ciekawe, razem ze zmarłymi składano do grobów także zwierzęta – bydło, kozy i owce, a niekiedy także świnie.

Zmarli byli z reguły bogato wyposażeni na życie pozagrobowe. W grobach często znajdowane są w większości bogato zdobione naczynia, amulety (zawieszki) z kłów dzika, gładzone siekiery z krzemienia pasiastego oraz ozdoby bursztynowe.

W Klementowicach odkryto kilkanaście grobów kultury amfor kulistych. Pojedyncze, luźne zabytki tej kultury pochodzą także z Barłogów, Buchałowic i Płonek.

Ostatnią kulturą eneolityczną była **kultura ceramiki sznurowej (KCSz)**, ornamentująca swoje naczynia odciskami sznura. Ludność tej kultury, szczególnie we wczesnej fazie jej rozwoju, prowadziła koczowniczy tryb życia, stąd też znamy głównie jej groby. Cechą charakterystyczną obrządku pogrzebowego opisywanej kultury są kurhany, usypywane nad jednym lub kilkoma pochówkami.

W kulturze ceramiki sznurowej dominował obrządek szkieletowy, a zmarłych z reguły składano na boku w pozycji skurczonej, choć stosunkowo często spotykane są groby ciałopalne lub ślady ognia w grobach, w tym też nadpalone kości zmarłych. Pozostałości ognisk często znajdowane są także w nasypach kurhanów. Zmarłych wyposażano najczęściej w naczynia, kamienne topory, krzemienne siekiery i noże oraz krzemienne grociki strzał.

Niestety ślady pobytu ludności kultury ceramiki sznurowej na Płaskowyczu Nałęczowskim są bardzo nieliczne. Są to znaleziska luźne w postaci toporków kamiennych, grocików strzał i fragmentów naczyń. Na terenie gminy Kurów zabytki tej kultury odkryto w trakcie badań powierzchniowych w Klementowicach, gdzie być może funkcjonowały jej krótkotrwałe osady lub obozowiska. Siekierka

krzemiennej kultury ceramiki sznurowej znaleziona została przypadkowo także w miejscowości Łąkoć, a fragment ceramiki i odłupek krzemienisty w trakcie badań powierzchniowych w Buchałowicach.

3.3. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza (okres halszacki i starszy okres przedrzymski)

Największą zdobyczą ludzkości w epoce brązu było pozyskanie umiejętności produkcji przedmiotów brązowych, czyli wykonanych ze stopu miedzi z cyną. Nie oznaczało to jednak, że zaprzestano wytwarzania narzędzi krzemienistych i kościanych, które w dalszym ciągu, szczególnie na ziemiach wschodniej Polski, były bardzo liczne i powszechnie wykorzystywane.

Epoka brązu na ziemiach polskich rozpoczyna się około 2200/2100 lat przed Chr. We wczesnej epoce brązu na obszarze Polski Wschodniej rozwijały się dwie główne **kultury – mierzanowicka i strzyżowska.**

Niestety na terenie Płaskowyżu Nałęczowskiego, w tym też na terenie dzisiejszej gminy Kurów stanowiska z wczesnej epoki brązu są nieliczne i znane głównie z badań powierzchniowych lub znalezisk przypadkowych. Z interesującego nas obszaru znany jest tylko jeden zabytek, który być może wiązać można z kulturą mierzanowicką. Jest to przypadkowe znalezisko płaszczki wykonanej z krzemienia, pochodzącej z miejscowości Łąkoć.

Kolejną wielką jednostką kulturową epoki brązu na ziemiach polskich była **kultura trzciniecka.** Tworząca ją ludność zajmowała się hodowlą zwierząt domowych i uprawą roli. Choć z obrębu tej kultury znane są zabytki wykonane z brązu, w dalszym ciągu to krzemień był najważniejszym surowcem do produkcji narzędzi, doskonale zastępując wyroby brązowe.

Niestety stanowiska tej kultury na terenie gminy Kurów, ale także na obszarze całego Płaskowyżu Nałęczowskiego są nieliczne i w większości znane z badań powierzchniowych. Odkryto je w takich miejscowościach jak Barłogi, Klementowice, Kłoda, Posiołek, Szumów i Wólka Nowodworska. Z badań wykopaliskowych pochodzą jedynie pojedyncze fragmenty naczyń tej kultury odkryte podczas prac na magdaleńskim stanowisku w Klementowicach. Są to jednak znaleziska z war-

stwy i nie odkryto tam żadnego obiektu tej kultury. Skupisko ułamków ceramiki kultury trzcinieckiej odkryto także w trakcie prac wykopaliskowych na cmentarzystwie II (B) w tej miejscowości.

Przeziębniemu człowiekowi z epoką brązu kojarzy się **kultura łużycka**. Powstała ona w środkowym okresie epoki brązu i występowała jeszcze we wczesnej epoce żelaza (okres halsztacki i początek okresu przedrzymskiego). Kultura łużycka należy do tak zwanego kręgu kultur pól popielnicowych, obejmującego swoim zasięgiem niemal całą Europę. Wszystkie tworzące go kultury łączyło stosowanie obrządku ciałopalnego, stającego się dominującym sposobem grzebania zmarłych. Nazwa „pola popielnicowe” wzięła się stąd, że przepalone kości ludzkie umieszczano w naczyniu nazywanym popielnicą, które następnie zakopywano w ziemi.

Ślady osadnictwa kultury łużyckiej znane są między innymi z Klementowic, Kurowa i Wólki Nowodworskiej.

W okresie halsztackim na Pomorzu, na bazie lokalnego odłamu kultury łużyckiej powstała tak zwana **kultura pomorska**. Stosunkowo szybko rozprzestrzeniła się ona na inne obszary ziem polskich, w tym też na tereny Lubelszczyzny.

Ludność kultury pomorskiej w dalszym ciągu kultywowała obrządek ciałopalny, a szczątki swoich zmarłych wsypywała do dużych naczyń – popielnic.

Z terenu Lubelszczyzny znany jest natomiast zwyczaj pogrzebowy polegający na tym, że szczątki ludzkie wsypywano do naczynia, które nakrywano misą. Następnie po wstawieniu go do jamy wykopanej w ziemi przykrywano je dużym naczyniem, tak zwanym kloszem, ustawionym do góry dnem. Pod tym kloszem umieszczano niekiedy także inne małe naczynka, do których wkładano pożywienie, na wypadek gdyby zmarły potrzebował go w życiu pozagrobowym.

Z obszaru gminy Kurów jak dotąd znane są jedynie ślady osadnictwa kultury pomorskiej odkryte podczas badań powierzchniowych w Kurowie i Szumowie.

3.4. Młodszy okres przedrzymski, okres rzymski i okres wędrówek ludów

Okres przedrzymski nazywany inaczej lateńskim, to czasy dominacji Celtów, którzy w źródłach pisanych pojawili się w VI wieku przed Chr., a od V w. przed

Chr. stopniowo opanowywali rozległe tereny Europy. Na początku IV w. przed Chr. pojawili się także na terenie ziem polskich, w tym najpierw na Dolnym Śląsku, a nieco później na Górnym Śląsku, w okolicach Krakowa oraz w dorzeczu górnego Sanu.

Na przełomie III i II wieku przed Chr. na ziemiach polskich powstała tak zwana **kultura przeworska**, której ludność na Lubelszczyznę dotarła w II w. przed Chr. Wraz z początkiem kultury przeworskiej na ziemiach polskich rozpoczyna się tzw. młodszy okres przedrzymski.

W kulturze przeworskiej dominował obrządek ciałopalny popielnicowy. Jej ludność wykorzystywała i produkowała liczne przedmioty z żelaza, brązu i metali szlachetnych, takich jak srebro czy złoto. Były to zarówno narzędzia, broń i przedmioty codziennego użytku, jak i ozdoby, czy elementy stroju. Dzięki kontaktom z Imperium Rzymskim i funkcjonowaniu szlaku bursztynowego, na tereny zajęte przez ludność kultury przeworskiej docierała duża ilość przedmiotów importowanych, głównie szklanych i metalowych, pochodzących z obrębu prowincji rzymskich.

Niestety z terenu gminy Kurów znane są tylko nieliczne ślady pobytu ludności kultury przeworskiej. Odkryto je podczas badań powierzchniowych w Kurowie i Szumowie.

Na ziemiach polskich kultura przeworska przetrwała do pierwszej połowy V w. po Chr., czyli funkcjonowała nieprzerwanie od młodszego okresu przedrzymskiego przez okres rzymski aż po wczesną fazę okresu wędrówek ludów. Jej twórcami byli przede wszystkim germańscy Wandalowie. Kres osadnictwa przeworskiego na terenie Lubelszczyzny nastąpił jednak pod koniec II w. po Chr., kiedy to jej tereny stopniowo zasiedlała ludność **kultury wielbarskiej**, identyfikowanej z Gotami, wędrującymi od Pomorza Gdańskiego w kierunku stepów nad Morzem Czarnym. Niestety z terenu gminy Kurów brak jest śladów pozostawionych przez ludność kultury wielbarskiej.

3.5. Wczesne średniowiecze

Okres średniowiecza nierozzerwalnie wiąże się z osiedleniem się na ziemiach polskich **Słowian**. Za ich kolebkę uważa się tereny w dorzeczu górnego i częściowo środkowego Dniepru. Być może już w drugiej połowie V w. przed Chr., a z całą pewnością w początkach VI w. po Chr. dotarli oni na tereny ziem polskich stopniowo rozprzestrzeniając się na niemal całym obszarze dzisiejszej Polski. Wcześni Słowianie stosowali przede wszystkim obrządek ciałopalny, który dominował aż do momentu przyjęcia przez poszczególne ich grupy chrześcijaństwa, co wiązało się między innymi z przejściem do obrządku szkieletowego.

Podstawowym typem budynku wczesnośredniowiecznego była kwadratowa lub prostokątna ziemianka z piecem w narożniku. Budowano wówczas osady otwarte lub zamieszkiwano umocnione grody, zakładane w miejscach z natury trudno dostępnych.

Kultura materialna wczesnych Słowian była dość uboga, a związane z nimi znaleziska najczęściej ograniczają się do fragmentów lepionej ręcznie ceramiki. Szybszy rozwój tej kultury odnotowywany jest od VIII–IX w. po Chr. i w okresie wczesnopiastowskim w X–XI w.

Na terenie gminy Kurów ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego odkryto w Brzozowej Gaci, Buchałowicach, Klementowicach, Kłodzie, Kurowie, Płonkach, Szumowie i Wólce Nowodworskiej.

4. MIESZKAŃCY GMINY KURÓW I ARCHEOLOGIA

Nie sposób nie zwrócić uwagi na duży wkład mieszkańców gminy Kurów w poznanie jej pradziejów. Całego szeregu ważnych odkryć dokonano dzięki uzyskanym od nich informacjom. Na kartach archeologii zapisali się m.in. Stanisław Tarkowski, Józef Tarkowski, Stanisław Gawda, Władysława Somorek, Radosław Gorczyca, St. Cielma, W. Jabłoński, Jan Jędrasik, Antoni Stasiak, Marian Ryczko, M. Gajda, Henryk ParDYka, Sławomira Samorek, Henryk Gruszecki oraz Bolesław ParDYka z rodziną.

SUMMARY OF THE PREHISTORY OF KURÓW

I. ARCHAEOLOGY - MYTHS AND REALITY

1.1. What is Archaeology?

The most common answer to the question of what is archaeology associated with, will be Egypt and the pyramids . Adventure film fans will usually add Indiana Jones s name and those younger - Lara Croft s name. Meanwhile archaeology does not only mean distant and exotic countries and dangerous adventures that combine archaeology and fantasy. Archaeology is an attempt to reconstruct the prehistory of every corner of the earth from the moment of appearance of a man through historical times. Thus, the area of the Borough of Kurów is no exception and also hides many secrets from the distant past.

Reconstruction of the facts and the situation in the Polish lands tens or even several thousand years ago is not easy. People that lived at that time cannot rise from the dead and speak to an earth rummaging archaeologist. They cannot explain why they lived in such and not the other way, why they buried their dead in the manner they actually did, and what they believed in and what they were afraid of. The items they left behind speak for them, as well as the remains of their settlements and cemeteries. Archaeologists can do nothing but laboriously discover, describe, draw and catalogue. Therefore thick volumes of archaeological documentation are created followed by classifications of individual categories of monuments and numerous scientific papers.

So, archaeology is a science of man based on items left behind by him, which are called archaeological relics.

1.2. Information hidden in the earth

An archaeologist finds in his work two types of archaeological relics - movable and immovable. In the simplest terms, the movable relics are items being excavated or found by an archaeologist that can be taken in hand and away, and after being described and documented can be placed in a warehouse or in a museum display case. Thus immovable relics are traces of activity and life of ancient man, which cannot be moved. These are remains of settlements and cemeteries, or settlements and burial mounds.

1.3. APP - gathering information from the ground

One of the ways of gathering information by an archaeologist is a project called Archaeological Picture of Poland (APP). Simply speaking it involves documenting and cataloguing archaeological relics lying on the ground surface, and therefore, these studies are commonly called field surveys. They are carried out in early spring or late autumn, i.e. during periods with relatively little vegetation in the fields and when the fields are freshly ploughed. Then an archaeologist equipped with a compass, GPS receiver and detailed maps does his/her work in the field and, colloquially speaking, walks around fields, meadows and forests and stares at the ground. The average man does not realize the huge amount of things that can be found on its surface. These are mainly fragments of pottery vessels and flint tools, but also items made of metal and glass objects or traces of prehistoric structures left behind by a prehistoric man - for example, a ploughed away grave, a burial mound hidden deep in the woods, or remnants of dykes and embankments.

1.4. Legal issues

One of the most frequently asked questions is how archaeologists know where to dig. To a large extent much of the discoveries, including the major ones are the proverbial bit of luck or chance discoveries. It happens very often that someone finds archaeological relics while digging in the garden or making a septic tank, mining for sand or ploughing a field. Then an archaeologist enters into action

verifying and documenting the discovery and if necessary starting excavations. Therefore, it is important to notify the Regional Conservator, or the nearest museum or the Institute of Archaeology at the nearest University about this accidental discovery.

The protection of archaeological relics is regulated by the Heritage Monuments Protection Act .

1.5. Treasure hunters - the curse of modern science

Unfortunately, in recent years, archaeologists have had to contend with the problem of illegal archaeological exploration and trade. Looting of archaeological sites by "treasure hunters", who use increasingly common and better metal detectors, has become a plague of our times. Only few of the relics found in this way go to the hands of archaeologists. The vast majority is traded and becomes source of income for steadily growing group of robbers.

II. PREHISTORY AND ARCHAEOLOGY

2.1. Division of Prehistory

Regardless of parts of the world the prehistory is divided into three main periods - the Stone Age, the Bronze Age and the Iron Age (i.e. the three-age system). The only difference is in dating each of them in specific areas. The Stone Age is divided into three parts - the Paleolithic Period (Early Stone Age), Mesolithic Period (Middle Stone Age) and Neolithic Period (Late Stone Age). The final part of the Neolithic Period is called the Eneolithic Period and is characterized by the appearance of copper ware. The Bronze Age is divided into five periods (I-V). The Iron Age is divided into following periods: the Hallstatt period, La Tène period (Pre-Roman), the Roman Period, the Period of Migration and the Early Middle Ages.

2.2. Archaeological culture

Archaeology also uses the concept of the so-called archaeological cultures. They are an artificial creation, and their use allows for chronological and territorial classification of archaeological relics.

Thus, the archaeological culture means a set of archaeological relics and customs, such as funeral customs, characteristic for a particular area at a specified time interval. Therefore, the existence of two adjacent archaeological cultures at the same time, or replacement of one culture by another, does not mean that they differed in terms of ethnicity. They were distinguished only by different material and sometimes spiritual culture, and often by a way of life. Putting it simpler, it is easiest to imagine that the archaeological culture reflects a group of people living within a certain territory and for a specified period of time, that followed a specific trend, manifested, for example, by the custom of making clay globular amphorae and burying the dead together with their animals. The emergence of other customs and relics does not have to mean the arrival of another people, and may result from the spread or acquisition of another trend.

The names of archaeological cultures may have their source in:

- The dominant ("index") type of relics;
- The dominant method of decorating vessels;
- Funeral rites that were characteristic for a particular culture;
- The name of a site that was eponymic for a particular culture;
- The name of the area of occurrence or the development of a culture.

2.3. Basic concepts

An archaeologist explores excavated settlements and burial grounds.

In the prehistory two funeral rites were used - the skeletal burial and burial by cremation. The dominance of one or the other was associated with beliefs characteristic for particular periods in the prehistory or specific peoples and archaeological cultures. In some archaeological cultures the custom of cultivating both rites called bi-ritualism can be observed.

Burial by cremation means that the deceased was burned on a funeral pyre. Very often gifts of the grave were burned with the deceased. Then the burnt bones and equipment were cleared away more or less carefully, often together with the remains of the funeral pyre. Sometimes burnt bones were washed in water. The remains collected in this way were directly deposited in a hole dug in the ground or in a vessel called a cinerary urn that was buried in the ground. In the first case we are talking about hollow cremation graves or urnless graves and in the second case about cremation urn graves.

The skeletal burial rite or otherwise inhumation was associated with burying the deceased unburned. They could be entombed directly in the pit dug in the ground or in boxes buried in the ground - made of stone or wood, or in coffins often made of wooden logs. Sometimes the burial pit was lined with stones, which were also used to cover the body of the deceased.

There are two types of burial mounds - flat and burrow. The first one is characterized by the lack of structures above ground.

Mounds are earth or stone-earth embankments built over one or more burial pits. They can cover both skeletal burials and cremation burials.

Settlements are divided into open and defence settlements. As the name suggests they differ by absence or presence of defensive structures, that is, for example, surrounding ditches, palisades or embankments.

By examining the settlement an archaeologist often encounters remnants of houses. Their design, size and appearance have changed over time and are closely associated with a given period or archaeological culture. They could be ground-based pole or palisade structures. In these cases only ground traces of the pillars forming the framework structure, called the pillar holes, remain visible. Another type of settlement objects are dugouts or half-dugouts, i.e. buildings partially or completely embedded in the ground, originally having a ground-based structure with a pitched roof being probably its main part.

In addition to residential buildings various types of hollows are often discovered in settlements. Originally, they could be used for example as cellars for storing crops or various items, i.e. they were the so-called storage hollows. Numerous waste hollows are also found, that is hollows used for waste storage or rubbish dumps. Very often various types of hearths, located between residential and farm

buildings or inside homes are also discovered. Sometimes wells are also found in settlements.

Settlements could be inhabited for a very long period of time, often by several generations, or could be established only momentarily, which was usually associated with the period of hunting or seasonal pasturing. In the latter case we would call such a settlement, temporary or seasonal settlement or a campsite. The name campsite is also frequently used to denominate locations of temporary stay of people in the Paleolithic period. The predominant type of residential building at that time was the shelter as it was both easy to construct and to dismantle.

A characteristic type of a fortified settlement was a stronghold, usually located in the place of a defensive nature, and further protected by a system of fortifications designed by man. In archaeology the remains of strongholds are called fortified settlements.

The prehistoric man, mainly in the Paleolithic period, lived in caves and rock shelters.

Treasures are a separate category of archaeological sources. A set of objects hidden by a man in the face of danger is called by an archaeologist a treasure. It can be everyday objects, such as flint tools or metal hardware, as well as ornaments or coins. The presence of treasures documents times of unrest and wars.

3. PREHISTORIC SETTLEMENT IN THE BOROUGH OF KURÓW AND ITS BACKGROUND

The Borough of Kurów is located in two physiographic regions that are extremely different from each other - Lublin Upland, and more precisely Nałęczów Plateau and Lubartów Plain that form part of Lublin Upland. The former occupies the southern part of the borough, and the latter - the northern one.

This division corresponds to a diverse image of prehistoric settlements. The largest number of sites are known in Nałęczów Plateau, including the leading area of Klementowice and Buchałowice. Compared with that part of the borough prehistoric settlements in its northern part are very poor. There are very few archaeological sites in the area of Lubartów Plain and they are scattered.

The area of the Borough of Kurów had no luck for large-scale archaeological excavations. They were carried out in principle only in the vicinity of Klementowice, including the site from the late Paleolithic period (the Magdalenian culture), and the sites from the Neolithic period (the Malicka Culture, the Funnelbeaker Culture, the Global Amphora Culture). Sites dating back to the Bronze and Iron ages are few and known only as a result of surface investigations. Hence, it is extremely difficult to accurately reproduce the cultural situation in those periods in the Borough of Kurów.

3.1. The Paleolithic and Mesolithic Periods

The Paleolithic Period

The beginning of the Paleolithic Period is associated with appearance of the first humans. Therefore, it is differently dated in various parts of Africa, Asia and Europe. The Paleolithic Period can be synchronized with the Ice Age also called the Pleistocene.

The Paleolithic Period is divided into several stages - the Lower, Middle and Upper and the Final in some areas. Successive glaciations mark out boundaries of these periods. The division itself refers to different stages of human evolution (anthropogenesis).

The oldest sites on Polish soil were discovered in Trzebnica and Rusko in Lower Silesia and date back to 500-400 thousand years ago, which corresponds to the so-called Lower Paleolithic Period. Although no human remains were discovered there, the creator of these sites was *Homo erectus* (Upright Man). In the Middle Paleolithic Period *Homo Sapiens Neanderthalensis* (Neanderthal Man) lived on Polish soil and traces of his presence are much more numerous in comparison with the first of human forms. The Upper Paleolithic Period in our territory began about 40 thousand years ago, and with it the reign of *Homo Sapiens Sapiens* (Modern Wise Man) began and has lasted up to date.

Previous archaeological investigations have revealed that the oldest trace of human residence in the current administrative boundaries of the Borough of Kurów are findings from Klementowice. A campsite of groups of wandering hunters

from the late Ice Age that are being connected with the so-called Magdalenian culture was discovered there.

The Magdalenian culture flourished in western and central-eastern Europe in the period from about 18 000 to 11 000 years ago. The area of south-west France and Cantabria (Spain) is considered to be its cradle. Cave paintings in the caves of the region (such as Lascaux and Altamira) are attributed to creators of the Magdalenian culture.

Within a few millennia Magdalenian culture population dominated areas of Europe, reaching up to its central-eastern part, including Klementowice. It is worth noting that this is the farthest north-eastern settlement enclave of that culture not only in Poland but also in Europe.

The campsite in Klementowice was founded about 13 000 years ago. Its remains were discovered in 1981. Unfortunately, the archaeological research was stopped already next year, and it was resumed only in 2007 under the direction of Tadeusz Wiśniewski MSc of the Institute of Archaeology of MSCU in Lublin.

So far, (including the research carried out in the 80s of the twentieth century), more than 11 000 relics were acquired as a result of the work, mainly made of various types of flint. These include tools to perform various tasks. A special and sophisticated processing technique was used to make them. It required a huge commitment and effort and unfailing patience.

The year 2010 turned out to be particularly fruitful in Klementowice, because during excavations skeletal remains of Pleistocene fauna were discovered - a very well-preserved bones and teeth of horses. So far it has been possible to identify three horses, two of each have been determined to be adults and one to be a young horse.

The Mesolithic Period

The beginning of the Mesolithic Period, or the Middle Stone Age, coincided with the end of the Ice Age and the beginning of the Holocene, i.e. about 10 thousand years ago. It is indicated mainly in central, northern and north-eastern Europe, the so-called forest area. This resulted mainly from the fact that the primary source of obtaining food was gathering, hunting and fishing.

Unfortunately, within the Borough of Kurów there are no traces of Mesolithic groups. They are also poorly represented in neighbouring areas. The best known Mesolithic site in this area was discovered in Puławy - Włostowice. Small microlithic arrowheads were found also in Las Stocki and Okale.

3.2. The Neolithic and Eneolithic Periods

The Neolithic Period

The Neolithic Period was the time of great changes in human history that had their origins in the Middle East has about 10 thousand years ago. The main achievement of humanity in the Neolithic Period was the change in the type of economy, involving the transition from hunting and gathering to agriculture. Thus, human life was no longer so heavily dependent on nature. Instead of assimilating the gifts of nature men learnt how to produce enough food to be able to survive. Therefore, we are talking about the transition from the assimilation economy to the manufacturing economy, though of course hunting, gathering and fishing never stopped.

In the Neolithic Period people started to cultivate mainly cereals selected from wild grasses such as wheat, barley and millet, and a little later, rye. Besides, flax, poppy and hemp were cultivated, as well as leguminous plants, such as peas or lentils.

In parallel with agriculture farming based on the domestication of wild animals has become widespread. Mainly goats, sheep, cattle and pigs were bred.

Agriculture required the introduction of new types of tools needed for deforestation in order to obtain land for cultivation, loosen the soil, and finally to harvest crops and process them. Thus, such tools were invented as flint axes, stone axes, flint chisels, and horn and stone hoes, flint chips, which when placed in wooden or horn mounts were used as sickles, and stone querns and grinders. Obtaining the skills of stone and flint tools polishing and drilling holes in the stone axes was also a new achievement. On the other hand cultivation of flax and hemp was associated with the development of the weaving.

Another great achievement of the Neolithic Period was to master the skills of pottery production. Dishes were formed manually and often embellished with carved lines, stamps, rope imprints and painted ornaments.

The beginning of the Neolithic Period in the Polish lands dates back to about 5400 years before Christ, when people of the so-called **Linear Pottery Culture (LBK)** came to the south of Poland from Moravia and Bohemia bringing with them all the achievements of the Neolithic Period. Unfortunately, so far no traces of their stay have been found in the Borough of Kurów.

Approximately 4600 years before Christ another wave of people from the Carpathian Basin reached the areas of Little Poland. It formed the so-called **Lengyel-Polgar complex** which is kind of a cultural mosaic created from a number of smaller archaeological cultures and groups close to each other, gradually spreading over significant part of the Polish lands. In Little Poland, Upper Silesia and Lublin region the Malicka culture flourished. Traces of its population are also visible in the current Borough of Kurów. They were discovered on the site VII in Klementowice, where a part of the so-dated settlement was examined.

Approximately in the middle of the fourth millennium before Christ in Nałęczów Plateau appeared people of the **Volhyn - Lublin Painted Pottery Culture (VLPPC)**. Its name is directly related to the fact of decorating dishes with painted white ornaments. Traces of this culture are known from Klementowice and Szumów. Unfortunately, these are only surface findings.

The late Neolithic Period, i.e. the Eneolithic Period

Undoubtedly the most well-known culture of the Neolithic Period, developing mainly in its late stage, i.e. the Eneolithic Period, is the so-called **Funnelbeaker Culture (TRB)**. It was formed around 4100/3900 BC. It was also the first Neolithic culture, which occupied not only a strip of southern Polish Uplands, but also the whole of the Polish Lowlands.

The population of the Funnelbeaker culture also inhabited the area around the Nałęczów Plateau. Its long and “intense” presence in the area probably led to a kind of ecological disaster. High density of settlement forced the acquisition of a growing number of fields that made it possible to feed such a large crowd of people. Forests were burnt down thereby contributing to increasing soil erosion. Grazing of cattle, goats and sheep intensified the process. These actions led to the

destruction of the environment and to landscape transformation, mainly due to the development of a dense network of ravines.

Traces of the presence of population of the Funnelbeaker Culture are visible mainly in the southern part of present-day Borough of Kurów. They are concentrated mainly in Klementowice and Kolonia Klementowice, where there is at least 35 sites of this culture, including 8 cemeteries. Some of them were investigated by excavation, the others are known only from the surface investigations. Single Funnelbeaker culture relics, most often including parts of vessels and flint tools were also found in other localities of the borough, including those located in the northern part of it. They come from surface investigations of the sites in Barłogi, Buchałowice, Kurów, Płonki and Szumów.

Although the remains of Funnelbeaker culture settlements were discovered in Klementowice (sites II, V and VIII), first of all the cemeteries of this culture provide vast amount of information. The skeletal burial rite was predominant and the deceased were laid in an upright position on their backs.

The most frequent form of graves on the Nałęczów Plateau were oval or rectangular hollows which, after laying the deceased in were covered with several layers of limestone (stone paving). Sometimes bottoms of the graves were also stone lined with flatter stones. Several Funnelbeaker culture cemeteries with graves with stone structures were discovered and partially excavated for investigation in Klementowice (including the sites IV (D), V, VI, VII, XII, XIII, XIV, XV).

Single graves dominate in the Funnelbeaker culture cemeteries. Mass graves are discovered only occasionally, as is exemplified by the tomb No. 4 from the site XII in Klementowice, examined in 1964. On the site no. XIV in Klementowice numerous double graves were also discovered.

The peoples of the Funnelbeaker culture also constructed the so-called megaliths otherwise known as megalithic tombs. Those were huge tombs made of stone. The megalithic idea was widely distributed in almost all continents. It was also reflected in the Nałęczów Plateau. For the construction of such graves, due to lack of erratic boulders, limestone was used. Graves had a shape similar to an elongated rectangle, and were entirely covered with paving stone. Their length reached 20 m at the width of 2-3 m. Under the stones usually one or more deceased were placed, though in some of them even several burials were found. In 1964 a

similar structure was also examined in Klementowice (site VI). The grave was in the shape of an elongated rectangle with dimensions of 19.7 x 4.2 metres and was made of a few layers of limestone.

Tombs of the Funnelbeaker culture were relatively poorly equipped or no objects were placed in them at all. The most common burial gifts were vessels, including funnel-shaped beakers, amphorae, and very often small vessels called orifice bottles, slightly resembling the shape of poppyheads. In addition, a common piece of equipment were flint tools, and sometimes stone hatchets and bone daggers. Amber ornaments are found very rarely in the tombs of this culture. A large bead of amber was discovered among other things in the Funnelbeaker culture tomb that was discovered in 1966 on the site XIII in Klementowice.

Another great Eneolithic culture was the **Globular Amphora Culture (GAC)**. It appeared about the middle of the third millennium before Christ on Nałęczów Plateau and in Chodel Valley. We know it mostly from the cemeteries, which is directly related to the fact that the people of this culture were engaged in nomadic herding. Mainly cattle and pigs were bred. Horse breeding and putting into service played a significant role in the life of the population of this culture.

The Globular Amphora Culture very often used stone for the construction of graves. In this culture corridor tombs, box tombs made of large stone slabs, as well as graves surrounded by stones or stone paved can be found. The latter two forms of graves are characteristic for Nałęczów Plateau, and in this way, for the southern part of the Borough of Kurów. Klementowice comes to the fore again.

The skeletal burial rite was predominant in the Globular Amphora Culture. Also traces of the use of fire are quite often encountered. Most commonly these are remains of fire within the burial hollows, manifested by the presence of areas of dark, burnt earth, wood and burn marks on some of the bones.

In the Globular Amphora Culture the deceased usually were consigned to the grave in a contracted position on their side. A large percentage are mass graves. Interestingly, along with the dead animals were also put to the graves - cattle, goats, sheep and sometimes pigs.

The dead were usually well-equipped for the afterlife. In most of the graves richly decorated vessels, amulets (pendants) with wild boar tusks, smoothed striped flint axes and amber ornaments are often found.

Several graves of the Globular Amphora Culture were discovered in Klementowice. Single, loose relics of this culture come also from Barłogi, Buchałowice and Płonki.

The last Eneolithic culture was the **Corded Ware Culture** ornamenting its pottery with cord imprints. The population of this culture, especially in the early stages of its development, led a nomadic life, and therefore we know mainly its graves. Burial mounds built over one or more burials are a characteristic feature of this culture's burial rites.

The skeletal burial rite was predominant in the Corded Ware Culture and the deceased usually were consigned to the grave in a contracted position on their side, although quite often cremation graves or traces of fire in the graves, including burnt bones of the dead, are found. Remnants of fires are often found in burial mounds. The deceased were mostly equipped with vessels, stone axes, flint hatchets and knives, and small flint arrowheads.

Unfortunately, traces of the Corded Ware Culture population in Nałęczów Plateau are very sparse. These are loose findings in the form of stone axes, small arrowheads and fragments of vessels. In the Borough of Kurów relics of this culture were discovered during surface examination in Klementowice, where short-lived settlements or campsites might have had probably existed. A flint hatchet from the Corded Ware Culture period was accidentally discovered in the village of Łąkoć, whereas a fragment of pottery and a flint chip were found during surface examination in Buchałowice.

3.3. The Bronze and the Early Iron Age (the Hallstatt period and the Pre-Roman period)

The greatest achievement of mankind in the Bronze Age was the acquisition of production skills of bronze objects, i.e. made of copper and tin alloy. This did not mean, however, that production of flint and bone tools ceased, as they were still very numerous and widely used, especially in the eastern Polish lands.

The Bronze Age began in the Polish lands around 2200/2100 BC. In the early Bronze Age in the eastern Poland two major cultures developed: **Mierzanowicka and Strzyżowska**.

Unfortunately, in Nałęczów Plateau, including the area of present-day Borough of Kurów sites dating back to the early Bronze Age are very few and we know only one relic found during surface examinations that can be attributed to the Mierzanowicka culture. It is a spearhead made of flintstone found in the village of Łąkoć.

Another major Bronze Age cultural unit in the Polish lands was the **Trzciniecka Culture**. Peoples that created it raised and bred domestic animals and cultivated land. Although there are known relicts of this culture made of bronze, flint was still the most important raw material for production of tools, perfectly replacing bronze in this function.

Unfortunately, the sites of this culture, not only in the Borough of Kurów, but also on the whole Nałęczów Plateau, are few and mostly known from surface examinations. The sites were discovered in such places as Barłogi, Klementowice, Kłoda, Posiołek, Szumów and Wólka Nowodworska. Excavations of the Magdalenian site in Klementowice discovered only isolated fragments of vessels of this culture. These are only layer findings and no object of that culture was found there. During excavation works on the cemetery II (B) in this village a deposit of Trzciniec culture pottery fragments was also found.

The average man associates the Bronze Age with **the Lusatian Culture**. It developed in the Middle Bronze Age and even appeared in the Early Iron Age (the Hallstatt period and the beginning of the Pre-Roman period). The Lusatian Culture belongs to the so-called urnfield cultures circle, that covered almost all of Europe. The common feature of all of the cultures within that circle was burial by cremation becoming the dominant way of burying the dead. The name “urnfield” comes from the fact that burnt human bones were placed in a vessel called a cinerary urn that was then buried in the ground.

Traces of the Lusatian Culture settlements are known from Klementowice, Kurów and Wólka Nowodworska.

During the Hallstatt period in the region of Pomerania on the basis of the local branch of the Lusatian culture the so-called **Pomeranian Culture** emerged. Relatively quickly it spread to other areas of the Polish lands, including also the area of Lublin.

Population of the Pomeranian Culture continued to cultivate burial by cremation, and they put the remains of their dead in large vessels - cinerary urns.

However the Lublin area is known for the funeral custom consisting in putting human remains into a vessel and covering it with a bowl. Then after inserting it into a hollow dug in the ground it was covered with the so-called dome which was set upside down. Sometimes some small vessels were put under the dome with food inside in case the deceased needed it in the afterlife.

So far in the Borough of Kurów the only traces of the Pomeranian Culture settlements were found during surface examinations carried out in Kurów and Szumów.

3.4. The Early Pre-Roman Period, the Roman Period, and the Migration of People Period

The Pre-Roman Period otherwise known as the La Tène Period was the time of domination of the Celts who appeared in written sources in the sixth century before Christ, and since the fifth century before Christ gradually invaded vast areas of Europe. At the beginning of the fourth century before Christ they also appeared in the Polish lands, first in Lower Silesia, and later in Upper Silesia, in the vicinity of Cracow and in the basin of the Upper San.

At the turn of the third and second centuries before Christ in the Polish lands appeared the so-called Przeworsk Culture and its peoples reached the area of Lublin in the second century before Christ. With the beginning of the Przeworsk Culture the so-called earlier period began in the Polish lands.

The cinerary urn burial rite was predominant in the Przeworsk Culture. Its peoples used and produced numerous objects made of iron, bronze and precious metals like silver or gold. They were the tools, weapons and everyday objects and ornaments, or outfit elements. Thanks to contacts with the Roman Empire and the functioning of the amber route, a large number of imported items, mainly made of glass and metal, coming from the Roman provinces reached the areas occupied by the Przeworsk Culture peoples.

Unfortunately, within the Borough of Kurów only a few traces of the Przeworsk Culture population are known. They were discovered during surface examinations in Kurów and Szumów.

On the Polish lands the Przeworsk culture survived until the first half of the fifth century after Christ, so it existed from the Pre-Roman Period throughout the Roman Period till the early phase of the Migration Period. Its creators were primarily Germanic Vandals. However, the Przeworsk Culture settlements in the Lublin region ended at the end of the second century after Christ, when the land gradually became populated by the peoples of the Wielbark Culture, identified with the Goths, wandering from Gdańsk Pomerania towards the steppes of the Black Sea. Unfortunately, within the Borough of Kurów there are no traces left by the Wielbark Culture population.

3.5. The Early Middle Ages

The Medieval Period is inextricably connected with the settling of the Slavs in the Polish lands. The upper and middle parts of the Dnieper river basin are considered to be their cradle. Perhaps in the second half of the fifth century before Christ, and certainly in the early sixth century after Christ, they reached the Polish lands gradually spreading to almost whole area of today's Poland. The early Slavs primarily cultivated burial by cremation, which was predominant until Christianity was adopted by various groups, which involved, inter alia, adoption of the skeletal burial rite.

The main building of the early Medieval type was a square or rectangular dugout with a stove in the corner. At that time open settlements were built or people lived in fortified towns, which were erected in places inaccessible by nature.

The material culture of the early Slavs was quite poor, and the findings associated with the Slavs are often limited to hand-modelled pottery fragments. Faster development of this culture is recorded from the eight - ninth centuries after Christ and during the period of the early reign of the Piast dynasty in the tenth - eleventh centuries.

In the Borough of Kurów the signs of early Medieval settlements were discovered in Brzozowa Gać, Buchałowice, Klementowice, Kłoda, Kurów, Płonki, Szumów and Wólka Nowodworska.

4. INHABITANTS OF THE BOROUGH OF KURÓW AND ARCHAEOLOGY

The great contribution of inhabitants of the Borough of Kurów to understanding its prehistory cannot go unnoticed. A lot of important discoveries were made thanks to information obtained from them. Among others, the following persons have gone down in the history of archaeology: Stanisław Tarkowski, Józef Tarkowski, Stanisław Gawda, Władysława Somorek, Radosław Gorczyca, St. Cielma, W. Jabłoński, Jan Jędrasik, Antoni Stasiak, Marian Ryczko, M. Gajda, Henryk Paradyka, Sławomira Samorek, Henryk Gruszecki and Bolesław Paradyka with his family.

ZUSAMMENFASSUNG ZUR URGESCHICHTE VON KURÓW

1. ARCHÄOLOGIE MYTHEN UND WIRKLICHKEIT

1.1. Was ist eigentlich Archäologie?

Man beantwortet am meisten die Frage Womit assoziiert du Archäologie? mit den Worten Ägypten und Pyramiden . Die Anhänger von abenteuerlichen Filmen geben oft den Namen vom Filmstar-Indiana Jones zu und die jüngeren Zuschauer nennen Lara Croft. Allerdings besteht die Archäologie nicht nur in den entfernten, exotischen Ländern und gefährlichen Abenteuern-Fantasy. Die Archäologie ist ein Versuch der Wiedergabe von der Urgeschichte jeder Ecke der Erde von dem Moment, wenn der Mann auf die Erde auftaucht bis zur historischen Zeiten. In Zusammenhang damit sind die Gebiete der Gemeinde Kurów äußerst interessant, weil sie viele Geheimnisse von den Urzeiten verbergen.

Die Wiedergabe von Tatsachen und Wirklichkeit, die in Polen vor dutzenden oder tausenden Jahren stattfanden, ist keine einfache Sache. Die damals lebenden Menschen sind nicht imstande einfach aufzuerstehen und mit dem im Erdboden stöbernden Archäologe zu reden. Sie sind nicht mehr in der Lage zu erläutern, warum sie so und nicht anders lebten oder warum sie die Verstorbenen so und nicht anders beerdigten. Überdies können sie heute nicht ihre Glauben und Ängste erklären. Nur die von ihnen verlassenen Gegenstände und Überreste der Siedlungen sowie der Gräbfeldern können heute solche Geheimnisse lüften. Es bleibt dem Archäologen nur, diese mühevoll zu entdecken, beschreiben, zeichnen und katalogisieren. Auf diese Weise entstehen die Bände von archäologischer Dokumentation und die Klassifikationen der besonderen Kategorien von den Denkmälern sowie zahlreiche wissenschaftliche Arbeiten.

Die Archäologie ist somit die Lehre von Menschen, die auf den von ihnen überlassenen Gegenständen basiert und die sie als Denkmäler behandelt.

1.2. Die im Erdboden verborgenen Informationen

Archäologe trifft in seiner Arbeit zwei Arten von den Denkmälern: bewegliche und unbewegliche. Die beweglichen Denkmäler sind einfach von ihm gefundene Gegenstände, die man in die Hand nehmen und mitnehmen kann. Nachdem man diese beschrieben und dokumentiert hat, kann man sie in das Lager oder Museumschaukasten stellen. Die unbeweglichen Denkmäler sind die Handlungs- und Lebensspuren der altertümlichen Menschen, die unbeweglich sind. Dazu gehören also die Überreste der Siedlungen, Gräbfeldern oder aber auch die Burgen und Hügelgraben.

1.3. Informationensammlung aus der Erdfläche

Eine Methode der Informationensammlung ist das Projekt- Archäologisches Foto vom Polen (Abk. im Polnischen AZP). Es beruht darauf, dass die an der Erdfläche liegenden Denkmäler dokumentiert und katalogisiert werden. Aus diesem Grund nennen wir solche Forschungen umgangssprachlich Oberflächeforschungen. Diese Forschungen werden im frühen Frühling oder im späten Herbst veranstaltet, also wenn es in den Feldern relativ wenig Pflanzen gibt oder die Mehrheit von ihnen frisch beackert ist. Dann macht sich auf den Weg Archäologe mit dem Kompass, GPS sowie den sehr genauen Landkarten und er besucht Felder, Wiesen und Wälder, wo er den Erdboden anstarrt. Der gewöhnliche Mensch hat keine Ahnung, was für einen Schatz man im Erdboden finden kann. Zu diesen gehören vor allem die Fragmente vom Tongeschirr oder Steinwerkzeuge. Man kann auch die Metall-, Glasgegenstände und die Spuren der vom Urmensch überlassenen Konstruktionen, wie zum Beispiel das aufgegrabene Grab, die weit im Wald versteckte Burg sowie die Überreste von den Dämmen und Deichen, treffen.

1.4. Im Licht des Gesetzes

Eine von den populärsten Fragen, die einem Archäologen gestellt wird, heißt: Woher weißt du, wo du graben sollst? In hohem Masse ist der überwiegende Teil

von Entdeckungen einfach ein Quäntchen Glück oder ein Zufall. Es passiert oft, dass man während der Arbeit im Garten, bei der Sandgewinnung sowie während der Arbeit im Feld. Danach greift der Archäologe ein, der diese Entdeckung verifiziert und dokumentiert. Im Notfall kann er die Ausgrabungsarbeiten veranstalten. Deshalb ist es von äußerst großer Bedeutung in solcher Situation den Woiwodschaftsdenkmalspfleger oder den archäologischen Institut der umliegenden Universität über die zufällige Entdeckung zu informieren.

Der Denkmalschutz wird von dem polnischen Gesetz über Denkmalschutz und Denkmalfürsorge geregelt.

1.5. Schatzsucher Verfluchung zeitgenössischer Wissenschaft

Leider kämpfen die Archäologen mit dem Problem der illegalen archäologischen Forschungen und des gesetzwidrigen Denkmalhandels. Letztlich wurde das Ausrauben der archäologischen Standplätzen von den Schatzsuchern zu einer Plage. Sie verfügen immer häufiger über die neuesten Metalldetektoren. Die auf solche Weise befundenen Denkmäler werden vor allem zum Gegenstand des Handels sowie zur Einkommensquelle der ständig wachsenden Gruppe von Räubern.

2. URGESCHICHTE UND ARCHÄOLOGIE

2.1. Verteilung der Urgeschichte

Unabhängig von Erdteilen wird die Urgeschichte in drei Hauptepochen Stein-, Bronze- und Eisenzeit (d.h. Dreiperiodensystem) - geteilt. Der Unterschied ist nur in der Datierung einzelner von ihnen in bestimmten Bereichen zu sehen. Die Steinzeit besteht aus drei Teilen Paläolithikum (**Altsteinzeit**), Mesolithikum (Mittelsteinzeit) und Neolithikum (Jungsteinzeit). Der Endabschnitt des Neolithikums wird als Eneolithikum genannt und charakterisiert sich durch Entstehung der Kupferprodukte. Die Bronzezeit wird in fünf Perioden geteilt (I-V). Im Rahmen der Eisenzeit werden folgende Perioden unterschieden: Hallstattzeit,

Latènezeit (Vorrömische Kaiserzeit), römische Kaiserzeit, Völkerwanderungszeit und Frühmittelalter.

2.2. Archäologische Kultur

In der Archäologie werden auch archäologische Kulturen unterschieden. Sie können als künstliches Gebilde bezeichnet werden. Ihre Verteilung erlaubt, archäologische Denkmäler chronologisch und territorial zu ordnen.

Unter dem Begriff archäologische Kultur versteht man also einen Satz der archäologischen Denkmäler und Sitten z.B. *Beerdigungssitten, die für eine bestimmte Region in einem sehr begrenzten Zeitraum charakteristisch sind. Gleichzeitige Funktionierung der benachbarten archäologischen Kulturen beziehungsweise Austausch einer Kultur durch die andere bedeutet somit nicht, dass sich die Kulturen unter dem ethnischen Aspekt unterschieden.* Sie wurden nur durch differente materielle und manchmal geistige Kultur sowie oft durch Lebensart voneinander unterschieden. Wenn man das auf die einfachste Weise erklären will, ist es nützlich, sich vorzustellen, dass sich die archäologische Kultur in einer Gruppe der auf einem bestimmten Gebiet wohnenden Menschen widerspiegelt. Diese Menschen huldigten durch bestimmte Zeit einer konkreten Mode, zu der beispielsweise die Produktion der runden Tonamphoren und die Beerdigung der Verstorbenen zusammen mit den Tieren gehört. Das Erscheinen anderer Sitten oder Denkmäler muss nicht also bedeuten, dass ein neues Volk angekommen ist, sondern aus der Verbreitung oder der Annahme anderer Mode resultieren kann.

Ursprünge der Namen von archäologischen Kulturen:

- ein dominierendes Denkmalstyp,
- eine dominierende Art des Schmückens von Geschirr,
- ein für bestimmte Kultur charakteristisches Beerdigungsritual,
- Name der eponimischen für bestimmte Kultur Stellung,
- Name der Region, in der bestimmte Kultur vorkommt und entsteht.

2.3. Hauptbegriffe

Ein Archäologe untersucht Siedlungen und Gräberfelder bei der archäologischen Ausgrabung. In der Urgeschichte wurden zwei Beerdigungsrituale benutzt - Skelett- und Leichenverbrennungsritual.

Die Vorherrschaft eines oder anderes der obengenannten Rituale war mit den Glauben verbunden, die für bestimmte Zeiträume in der Urgeschichte oder bestimmte Völker und archäologische Kulturen ein charakteristisches Merkmal darstellen. In manchen archäologischen Kulturen wurden beide Rituale kultiviert diese Sitte wird als Biritualismus bezeichnet.

Vom Leichenverbrennungsritual, anders Feuerbestattung genannt, sprechen wir, wenn ein Verstorbener auf dem Scheiterhaufen verbrannt wurde. Sehr oft brannte man Beerdigungsgaben zusammen mit ihm. Nächstens sammelte man mehr oder weniger genau die fast gebrannten Knochen und die Ausstattung, oft zusammen mit Überresten des Scheiterhaufens. Manchmal wurden diese Knochen mit dem Wasser ausgewaschen. Die auf diese Weise entstandenen sterblichen Überreste wurden in ein Loch im Erdboden oder in ein Geschirr, anders Totenurne genannt, gelegt. Nächstens wurden sie im Erdboden vergrabt. Erstens sprechen wir von den sog. Leichenverbrennungsgräbern ohne Totenurne oder in der Form von einer Grube und zweitens von Leichenverbrennungsgräbern mit Totenurne.

Das Skelett-Ritual, anders gesagt die Bestattung des Leichnams, war mit der Beerdigung der nicht gebrannten Verstorbenen verbunden. Sie konnten unmittelbar in eine Grube im Erdboden oder in im Erdboden vergrabene Holzkisten Stein- oder Holzkisten oder auch in aus Holzklötzen gefertigten Särgen gelegt werden. Manchmal wurden Beerdigungsgruben mit Steinen verlegt, die auch oft den Leichnam zudeckten.

Man unterscheidet zwei Typen der Gräberfelder Grabhügelfelder oder platte Gräberfelder. Den platten Gräberfelder mangelt an der Bodenkonstruktion.

Die Grabhügelfelder bedeuten Erd- oder Erdsteinaufschüttungen, die über einer oder mehreren Beerdigungsgruben aufgeschüttet wurden. Sie können sowohl Skelett- als Leichenverbrennungsgräbern zudecken.

Die Siedlungen teilen sich in offene Siedlungen und Schutzsiedlungen. Sie unterscheiden sich voneinander durch den Mangel an der Schutzkonstruktion, das heißt die Siedlung umfassende Graben, Palisaden und Schutzmauer.

Bei den archäologischen Untersuchungen hat Archäologe in meisten Fällen mit Überresten der Wohnhäuser zu tun. Ihre Konstruktion, Größe und Aussehen veränderten sich mit der Zeit und sind eng mit einem bestimmten Zeitraum und einer archäologischen Kultur verbunden. Sie konnten als Hochbau mit Säulen- oder Palisadenkonstruktion funktionieren. In diesen Fällen werden nur im Erdboden sichtbare Spuren von den die Konstruktionsenden bildenden Säulen aufbewahrt. Als eine andere Art von Wohnanlagen gelten Erdhütten oder Halberdhütten, das heißt die zum Teil oder im Ganzen im Boden gesenkten Gebäude, die ursprünglich mit einer auf den Säulen gestützten Bodenkonstruktion aus Holz ausgestattet sind, deren Hauptteil wahrscheinlich ein Satteldach bildete.

Außer den Wohnanlagen werden häufig artverschiedene Gruben in den Siedlungen entdeckt. Ursprünglich konnten sie als kleine Keller zur Lagerung der Feldfrüchte oder unterschiedlicher Gegenständen dienen, das heißt Vorratsgruben. Oft hat man auch mit Müll- oder Abfallsgrube zu tun, das heißt sie wurden ursprünglich als Abfallsammelstellen oder Müllplätze benutzt. Sehr oft wurden verschiedene Feuerstellen entdeckt, die sich oft zwischen Wohn- und Wirtschaftsgebäuden oder innerhalb der Behausungen befanden. Gelegentlich wurden innerhalb der Siedlungen auch Brunnen entdeckt.

Die Siedlungen konnten durch sehr lange Zeit bewohnt werden, oft einige Generationen lang, oder konnten nur für einen Augenblick gegründet werden. Am meisten waren sie mit der Jagdzeit oder mit dem Tiermast verbunden. Im zweiten Fall nennen wir solche Siedlung als vorläufig, jahreszeitlich oder als Lagerplatz. Der Begriff Lagerplatz wird am häufigsten in Bezug auf einen saisonbedingten Aufenthaltsort der Bevölkerung in der Altsteinzeit benutzt. Als ein dominierender Typ der Wohnanlage galt damals eine Schutzhütte, weil sie leicht konstruiert und demontiert werden konnte.

Die Burg wurde als ein charakteristischer Typ der Schutzsiedlung bezeichnet. Sie wurde in einem von Natur geschützten Platz gebaut und zusätzlich von dem System der von Menschen gestalteten Befestigungen geschützt. Grabenüberreste sind in der Archäologie Vorzeitburgen genannt.

Die Menschen bewohnten in der Urgeschichte, vor allem in der Altsteinzeit, auch Höhlen und Felsenlagerplätze.

Als eine ganz andere Kategorie der archäologischen Quellen gelten Schätze. Archäologe versteht unter dem Schatz eine Sammlung von Gegenständen, die man angesichts der Gefahr versteckte. Dazu zählen sowohl Gegenstände des täglichen Bedarfs, zum Beispiel Geräte aus Feuerstein oder Metall, als auch Schmuck und Münzen. Schätze dokumentieren auch die Zeit von Unruhen und Kriegen.

3. DIE URGESCHICHTLICHE BESIEDLUNG IN DER GEMEINDE KURÓW UND IHR HINTERGRUND

Die Gemeinde Kurów ist auf dem Gebiet der zwei sich physiographisch voneinander unterscheidenden Bereiche - Lubliner Hochland und genauer gesagt dazu gehörender Hochebene von Nałęczów und Ebene von Lubartów gelegen. Die erste von ihnen nimmt den Südteil und die zweite den Nordteil der Gemeinde ein.

Diese Verteilung deckt sich mit dem differenzierten Bild der urgeschichtlichen Besiedlung. Die größte Anzahl der Stellungen ist in der Hochebene von Nałęczów zu beobachten. Die Gegend von Klementowice i Buchałowice schieben sich in diesem Fall in den Vordergrund. Im Vergleich zu diesem Teil der Gemeinde fällt das Bild der Besiedlung in ihrem nördlichen Teil sehr farblos aus. Auf der Ebene von Lubartów gibt es wenige archäologische Stellungen. Überdies sind sie zerstreut.

Das Gebiet der Gemeinde Kurów hat bedauerlicherweise nicht so viel Glück zu den übergreifenden archäologischen Untersuchungen. Sie wurden grundsätzlich nur im Gebiet von Klementowice durchgeführt, und zwar in derselben Stellung aus der Endaltsteinzeit (das Magdalénien) und in den Stellungen aus der Jungsteinzeit (die Malice-Kultur, die Trichterbecherkultur, Kultur der Kugelamorphen). Die auf Bronze- und Eisenzeit datierten Stellungen sind nicht zahlreich und nur wegen der Oberflächenuntersuchungen bekannt. Aus diesem Grund ist es sehr schwierig, die kulturelle Situation im Gebiet der Gemeinde Kurów in diesen Zeiträumen genau zu rekonstruieren.

3.1. Altsteinzeit und Mesolithikum

Altsteinzeit

Die Erscheinung der ersten Menschen bildet den Ursprung für die Altsteinzeit. Deswegen ist dieser Zeitraum in verschiedenen Teilen von Afrika, Asien und Europa unterschiedlich datiert. Die Altsteinzeit kann man mit der Eiszeit (Pleistozän genannt) synchronisieren.

Die Altsteinzeit wird in einige Etappen geteilt: Altpaläolithikum, Mittelpaläolithikum, Jungpaläolithikum und auf manchen Gebieten Endpaläolithikum. Die Grenzen zwischen diesen Zeiträumen bilden aufeinander folgende Vergle-tscherungen. Diese Verteilung bezieht sich auch auf aufeinander folgende Etap-pen der Menschenevolution (Anthropogenese).

Die ältesten Stellungen in Polen wurden in Trzebnica und Rusko im Gebiet von Niederschlesien entdeckt und entstanden vor 500-400 Tausenden Jahren, was dem Altpaläolithikum entspricht. Obwohl es dort keine sterblichen Überreste gab, war *Homo erectus* Schöpfer dieser Stellungen.

Im Mittelpaläolithikum bewohnte *Homo sapiens neanderthalensis* (der Nean-dertaler) Polen. Die Spuren seiner Anwesenheit sind mehr zahlreich im Vergleich zu der ersten der oben genannten menschlichen Formen. Jungpaläolithikum be-ginnt auf unseren Gebieten vor etwa 40 Tausenden Jahren. Zusammen mit die-sem Zeitraum fängt das bis heute dauernde Herrschen von *Homo sapiens sapiens* (gegenwärtiger Mensch) an.

Bisherige archäologische Untersuchungen offenbarten, dass die älteste Spur des Aufenthalts des Menschen in den gegenwärtigen administrativen Grenzen der Gemeinde Kurów die Grabungsfunde aus Klementowice sind. Dort wurde der Lagerplatz der Wandergruppen von Jägern in der ausgehenden Eiszeit entdeckt, die an das sogenannte Magdalénien gebunden waren.

Das Magdalénien entwickelte sich im westlichen und mittel-östlichen Europa im Zeitraum vor von 18 000 bis 11 000 Jahren. Für seinen Ursprung werden Gebiete von süd-westlichen Frankreich und Kantabrien (Spanien) erklärt. Den Schöpfern von Magdalénien wird die Entstehung der Felsmalerei in Höhlen dieses Gebietes (z.B. Lascaux und Altamira) zugeschrieben.

Im Laufe einiger Jahrtausende besetzte die Bevölkerung von Magdalénien die Gebiete Europas, bis sie zu ihrem mittel-östlichen Teil gelang, unter anderem zu Klementowice. Man darf hervorheben, dass das eine am weitesten nördlich-östlichen gelegene Siedlungsenklave dieser Kultur nicht nur in Polen sondern auch im ganzen Europa ist.

Der Lagerplatz in Klementowice wurde vor etwa 13000 Jahren gegründet. Seine Überreste wurden im Jahre 1981 entdeckt. Leider wurden archäologische Untersuchungen schon im nächsten Jahr unterbrochen und erst 2007 unter Leitung von Mag. Tadeusz Wiśniewski aus dem Archäologischen Institut der Maria-Curie-Skłodowska-Universität in Lublin erneut.

So weit (zusammen mit Untersuchungen in 80er Jahren des XX Jahrhunderts) wurden als Resultat der ausgeführten Arbeiten über 11 000 Denkmäler entdeckt, die hauptsächlich aus verschiedenen Feuersteinen gestaltet sind. Dazu gehören die zur Ausübung verschiedener Tätigkeiten dienenden Geräte. Es wurde eine spezielle und komplizierte Technik der Verarbeitung benutzt, um sie zu formen. Sie verlangte volles Engagement, Arbeitsaufwand und unerschütterliche Geduld.

In Klementowice zeigt sich das Jahr 2010 als erfolgreich. Dann wurden während der Ausgrabungen die Knochenüberreste der Pleistozänfauna entdeckt sehr gut erhaltene Knochen und Zähne eines Pferdes. Bis jetzt ist es gelungen, drei Einzelexemplare zu identifizieren, von denen zwei als ausgewachsene und eines als Junger bezeichnet worden sind.

Mesolithikum

Der Anfang des Mesolithikums, das heißt mittlerer Epoche der Steinzeit fiel an das Ende der Eiszeit und den Anfang des Holozäns, das heißt die Zeit vor 10.000 Jahren. Er umfasste vor allem Mittel-, Nord- und Nordosteuropa also die sogenannte Waldzone. Das ergab sich hauptsächlich aus der Tatsache, dass Sammelwirtschaft, Jägerei und Fischerei als Hauptquelle der Nahrungserlangung galten.

Bedauerlicherweise gibt es keine Spuren des Aufenthalts der mesolithischen Gruppen in der Gemeinde. Ziemlich schwach werden sie auch auf den Nachbargebieten vertreten. Die bekannteste archäologische Stellung aus diesem Gebiet wurde in Puławy- Włostowice entdeckt. Mikrolitenteile der Pfeilspitzen zum Bogen sind auch aus dem Stocki Wald und Okale bekannt.

3.2. Neolithikum und Äneolithikum

Neolithikum

Neolithikum ist die Zeit großer Veränderungen in der Geschichte der Menschheit, die ihren Anfang im Nahen Osten schon etwa vor 10.000 Jahren hatten. Die Haupterrungenschaft der Menschheit im Zeitraum des Neolithikums war die Änderung des Wirtschaftstyps, die auf dem Wechsel von der Jägerei und der Sammelwirtschaft zur Landwirtschaft beruhte. Dadurch war das Leben des Menschen nicht so stark von der Natur abhängig. Anstatt sich ihre Gaben anzueignen, hat man gelernt, die lebensnotwendigen Nahrungsmittel zu erzeugen. Deswegen spricht man vom Wechsel von der Aneignungswirtschaft zur *herstellenden Wirtschaft*, obwohl man selbstverständlich mit der Jägerei, dem Sammeln und der Fischerei nicht aufhörte.

Im Neolithikum begann man, vor allem die von wild wachsenden Gräsern ausgemusterten Körnerfrüchte anzubauen, beispielsweise Weizen, Gerste und Hirse und etwas später Roggen. Außerdem baute man Flachs, Mohn, Hanf und Hülsenfrüchte wie Erbse oder Linse an.

Parallel zur Landwirtschaft verbreitete sich auch die Zucht, die in der Zähmung wild lebender Tiere bestand. Vor allem züchtete man Ziegen und Schafe, Vieh und Schweine.

Im Bereich der Landwirtschaft war es notwendig, neue Arten der nötigen Geräte zur Waldrodung einzuführen, um Anbaugelände zu erwerben, den Boden aufzulockern und schließlich *Landwirtschaftserzeugnisse zu sammeln und zu bearbeiten*. *Dadurch wurden solche Geräte wie Feuersteinäxte, Steinäxte, Feuersteilmeißel, Stein- und Hornhauen, Feuersteinhobelspane erfunden, die in den Holz- oder Hornfassungen als die Sichel sowie die Steinhandmühle und Reibsteine benutzt wurden.*

Als eine neue Errungenschaft galt die Kenntnis, Feuerstein- und Steingeräte zu glätten und Löcher in den Steinäxten zu bohren. Der Lein- und Hanfanbau war jedoch mit der Entwicklung der Weberei verbunden.

Die nächste große Errungenschaft des Neolithikums war die Beherrschung der Kenntnis, die Keramik zu erzeugen. Das Geschirr wurde auch oft handge-

klebt und mit eingemeißelten Linien, den kleinen Stempeln, den Abdrücken der Schnur oder mit den gemalten Verzierungen geschmückt.

Der Anfang des Neolithikums in Polen wurde auf etwa 5400 Jahre vor Chr. datiert, als die Bevölkerung der so genannten bandkeramischen Kultur (Linearbandkeramische Kultur, Fachkürzel **LBK**) von Mähren und Böhmen in Richtung nach Südpolen mit allen Beuten des Neolithikums ankam. Bedauerlicherweise gab es im Gebiet der Gemeinde Kurów bis jetzt keine Spuren ihres Aufenthalts.

Etwa 4600 Jahre vor Chr. gelang die weitere Bevölkerungswelle aus dem Karpatenbecken auf die Gebiete von Kleinpolen. Sie schuf den so genannten Lengyel-Polgár-Komplex, der ein eigenartiges Kulturmosaik darstellte, das aus ähnlichen kleinen Kulturen und archäologischen Gruppen bestand. Diese Kulturen und Gruppen verbreiteten sich allmählich auf die riesigen Gebiete Polens. Auf dem Gelände von Kleinpolen und Oberschlesien sowie in der Region um Lublin entwickelte sich die Malice-Kultur. Die Spuren des Aufenthaltes ihrer Bevölkerung sind im Gebiet der gegenwärtigen Gemeinde Kurów zu beobachten. Sie wurden in der Stellung VII in Klementowice entdeckt, wo man einen Teil der so datierten Besiedlung untersuchte.

Etwa die Hälfte des vierten Jahrtausends vor Chr. erschien auf der Hochebene von Nałęczów die Bevölkerung, die mit der Kultur der Lublin-Wolhynischen Gruppe der Weißbemalten Keramik verbunden war. Das Geschirr wurde mit weiß gemalten Verzierungen geschmückt. Die Spuren dieser Kultur sind aus Klementowice und Szumowo bekannt. Leider sind das nur Oberflächenfunde.

Altneolithikum (Äneolithikum)

Ohne Zweifel kann die Trichterbecherkultur (TBK) als die bekannteste Kultur aus dem Zeitraum des Neolithikums betrachtet werden. Sie entwickelte sich hauptsächlich in ihrem Endabschnitt, das bedeutet im Äneolithikum. Sie wurde schon etwa 4100/3900 Jahre vor Chr. formiert. Das war auch die erste neolithische Kultur, die nicht nur im Gebiet der Hochebenen des Südpolens sichtbar war, sondern auch auf dem Gelände der polnischen Tiefebene anwesend war.

Die Bevölkerung der Trichterbecherkultur bewohnte auch das ganze Gebiet der Hochebene von Nałęczów. Ihre lang dauernde und „intensive“ Anwesenheit auf diesem Gebiet führte wahrscheinlich zu einer Art der ökologischen Katastrophe. Wegen der großen Bevölkerungsdichte war es notwendig, immer mehr Fel-

der zu erwerben, um die so große Anzahl von Menschen zu ernähren. Man brannte die Wälder und auf diese Weise wurde ein immer weiteres Gebiet entwaldet. Das trug zur immer größeren Bodenerosion bei. Das Vieh-, Ziegen-, und Schafweiden verstärkte noch mehr diesen Prozess. Die Konsequenzen dieser Handlungen waren Umweltvernichtung und Umgestaltung der Landschaft, hauptsächlich im Zusammenhang mit der Entwicklung des Schluchtennetzes.

Die Spuren der Anwesenheit der Bevölkerung der Trichterbecherkultur kann man vor allem im Südteil der heutigen Gemeinde Kurów treffen. Sie sind vor allem in Klementowice und Kolonia Klementowice zu sehen. Daraus stammen mindestens 35 Stellungen dieser Kultur, dazu gehören 8 Gräberfelder. Manche von ihnen wurden durch Ausgrabungsarbeiten untersucht und die übrigen sind nur aus Oberflächenuntersuchungen bekannt. Einzelne Denkmäler der Trichterbecherkultur (dazu zählen vorwiegend Teile des Geschirrs und der Feuersteingeräte) wurden auch in anderen Ortschaften der Gemeinde entdeckt, die unter anderem in ihrem Nordteil gelegen sind. Sie wurden während der Oberflächenuntersuchungen im Gebiet von Barłogi, Buchałowice, Kurów, Płonki und Szumowo entdeckt.

Obwohl Überreste der Besiedlung der Trichterbecherkultur (Stellungen II, V und VIII) in Klementowice entdeckt wurden, liefern hauptsächlich Gräberfelder dieser Kultur eine große Anzahl von Informationen. Im Rahmen dieser Kultur war der Skelettritus dominierend, bei dem die Verstorbenen am häufigsten in der geradegemachten Position auf dem Rücken gelegt wurden.

Als die meist getroffene Gräberform galten auf der Hochebene von Nałęczów ovale oder rechteckige Gruben, die mit einigen Schichten der Kalksteine (Steinpflaster) gedeckt wurden, als ein Verstorbener schon beigesetzt worden war. Manchmal wurden auch Böden der Gräber mit den Steinen ausgelegt. Zu diesem Zweck benutzte man eher platte Steine. In einigen Gräberfeldern der Trichterbecherkultur wurden Gräber mit der Steinkonstruktion entdeckt, und teilweise in Klementowice untersucht (unter anderem die Stellungen IV (D), V, VI, VII, XII, XIII, XIV, XV).

In Gräberfeldern der Trichterbecherkultur überwiegen Einzelgräber. Nur vereinzelt werden Massengräber entdeckt. Als Beispiel kann das Grab Nr. 4 von der Stellung XII in Klementowice, im Jahre 1964 untersucht, dienen. Die große

Anzahl von Doppelgräbern wurde auch in Klementowice in der Stellung XIV entdeckt.

Die Bevölkerung der Trichterbecherkultur bildete auch sogenannte Megalithen, in anderen Worten megalithische Grabmäler. Diese waren enorme Gräber aus Stein, die fast an allen Kontinenten bekannt waren, auch im Gebiet der Hochebene von Nałęczów. Da es dort keine Wanderblöcke gab, verwandte man Kalksteine zum Bau von solchen Gräbern. Die Gräber waren in der Form vom ausgedehnten Rechteck sowie sie waren vollständig mit dem Steinpflaster bedeckt. Sie konnten sogar 20 M lang und 2-3 M weit sein. Unter den Steinen wurden die Leichen von einem oder mehreren Verstorbenen begraben. 1964 wurde eine solche Konstruktion in Klementowice (die Stellung VI) erforscht. Das Grab war in der Form vom ausgehöhlten Rechteck in der Größe 19,7 M x 4,2 M und wurde mit einigen Schichten aus Kalkstein bedeckt.

Die Gräber der Trichterbecherkultur waren relativ arm ausgerichtet oder man legte keine Gegenstände hinein. Zur häufigsten Grabgaben gehören das Geschirr wie trichterförmige Kelche, Amphoren und das kleine Geschirr Kragenflaschen, die ähnlich den Mohnköpfen waren. Überdies waren ein häufiges Element der Ausrüstung die Feuersteinwerkzeuge sowie manchmal Steinhandbeile und Knochendolche. Es wird sehr selten in diesen Gräbern der Schmuck aus Bernstein gefunden. Eine große Bernsteinperle wurde unter anderem im Grab der Trichterbecherkultur im Jahr 1996 am Standplatz XIII in Klementowice entdeckt.

Die nächste große Kultur des Äneolithikums war die Kugelamphoren-Kultur (KAK). Diese entstand etwa im Jahre 2500 v.Ch. auf der Hochebene von Nałęczów und im Becken von Chodel. Sie macht sich vor allem durch Gräbfelder bemerkbar. Damals lebende Menschen betrieben Wanderschäferei. Es wurden hauptsächlich Vieh und Schweine gezüchtet. Man hatte auch die Pferdezucht eingeführt, was eine große Rolle in dieser Kultur gespielt hatte.

In der Kugelamphoren-Kultur nutzte man sehr oft Stein zum Bau der Grabkonstruktionen. Zu diesen gehören Gang-, Kastengräber (die aus den großen Steinplatten gebaut wurden) sowie die mit dem Stein umgebenen oder mit dem Steinpflaster bedeckten Gräber. Die zwei letzten Arten von Gräbern sind charakteristisch für die Hochebene von Nałęczów, also für den Südteil der Gemeinde Kurów (vor allem Klementowice).

Das Skelettritium dominierte in der Kugelamphoren-Kultur. Oft kann man auch die Spuren des Feuergebrauchs entdecken. Dazu gehören vor allem die Überreste von den Lagerfeuern, die sich in der Nähe von den Grablöchern befinden. Sie machen sich durch dunkle, verbrennte Teile des Erdbodens, Holzkohle sowie durch Spuren der Verbrennung an manchen Knochen bemerkbar.

In der Kugelamphoren-Kultur wurden Verstorbene in der Regel in zusammengezogener Position, auf der Seite im Grab gelegt. Sehr populär waren die Gruppengräber. Interessant ist es auch, dass die Tiere wie Vieh, Ziegen und Schafe sowie manchmal Schweine neben die Verstorbenen begraben wurden.

Die Verstorbenen wurden normalerweise fürs Leben nach dem Tode reich ausgestattet. In den Gräbern wurden oft Amulette (Anhängsel) aus Wildschweinfängen, reich verziertes Geschirr, geschleihte Äxte aus dem gestreiften Feuerstein und Bersteinschmuck gefunden.

In Klementowice wurden einige Gräber der Kugelamphoren-Kultur entdeckt. Einzelne Überbleibsel dieser Kultur stammen auch aus Barłogi, Buchałowice und Płonki.

Die letzte Kultur des Äneolithikums war die Kultur der Schnurkeramik (SK). Sie ist nach der charakteristischen Gefäßverzierung benannt, bei der mit einer Schnur umlaufende Rillenmuster in den Ton eingedrückt wurden. Da die Bevölkerung dieser Kultur besonders in ihrer frühen Entwicklungsphase vor allem das Nomadenleben führte, kennen wir vor allem ihre Gräber. Die über dem Begräbnis aufgeschütteten Grabhügel sind das charakteristische Merkmal des Beerdigungsrituals von der oben beschriebenen Kultur.

Das Skelettritium dominierte in der Kultur der Schnurkeramik und Leichen wurden in der Regel in zusammengezogener, auf der Seite liegender Position im Grab gelegt. Allerdings waren auch die Leichenverbrennungsgräber ziemlich populär. Heutzutage kann man die Spuren der Verbrennung an manchen Knochen oder der Anwendung des Feuers in den Gräbern entdecken. Die Überreste von Lagerfeuern werden auch in der Aufschüttung des Grabhügels gefunden. Die Verstorbenen wurden meistens mit dem Geschirr, Steinbeilen und Äxten, Messern sowie Spitzenpfeilen aus dem Feuerstein ausgestattet.

Leider sind die Spuren der Anwesenheit von Bevölkerung der Kultur der Schnurkeramik im Gebiet der Hochebene von Nałęczów nicht zahlreich. Das sind

die einzigen Exemplare in der Form von Steinbeilen, Spitzenpfeilen und Fragmenten des Geschirrs. Die Denkmäler dieser Kultur wurden im Gebiet von Gemeinde Kurów im Prozess der Erdbodenforschung entdeckt. Deswegen vermutet man, dass sich die Siedlungen oder die Lagerplätze in Klementowice befanden. Die Feuersteinaxt der Schnurkeramikultur wurde auch im Ort Łakoć zufällig gefunden. Während der Oberflächenforschung in Buchałowice wurden ein Keramikfragment und ein Feuersteinsplitter entdeckt.

3.3. Bronzezeit und frühe Eisenzeit (Hallstattzeit und Latènezeit)

Die wichtigste Leistung der Menschheit in der Bronzezeit war das Kennenlernen von der Produktion der Bronzegegenstände. Diese wurden die Legierungen aus Kupfer und Zinn. Allerdings verzichtete man nicht auf die Produktion von Feuerstein- oder Knochengewerkzeugen, die immer mehr zur Anwendung kamen (besonders in Ostpolen).

Die Bronzezeit des Gebiets Polens beginnt etwa 2200/ 2100 v.Ch. In der frühen Bronzezeit entwickelten sich im Gebiet Polens vor allem zwei Kulturtypen-die Kultur von Mierzanowice und Strzyżów.

Leider sind die Standplätze aus der frühen Bronzezeit im Gebiet der Hochebene von Nałęczów samt dem Gebiet von der Gemeinde Kurów nicht zahlreich. In dieser Region erfreut sich großer Beliebtheit nur ein Denkmal, das vermutlich mit der Kultur von Mierzanowice verbunden sein kann. Das ist eine zufällige Entdeckung aus Feuerstein, die aus dem Ort Łakoć stammt.

Die nächste große Kultureinheit der Bronzezeit im Gebiet Polens bildete die Kultur von Trzciniec. Ihre Bevölkerung beschäftigte sich mit der Haustierzucht sowie dem Ackerbau. Obwohl diese Kultur wegen der Denkmäler aus Bronze bekannt ist, spielte der Feuerstein immer noch die größte Rolle in der Produktion von Werkzeugen.

Bedauerlicherweise kommen die Standplätze dieser Kultur im Gebiet von der Gemeinde Kurów sehr selten vor. Sie sind auch im Gebiet der Hochebene von Nałęczów eine große Rarität, die nur oberflächlich erforscht wurde. Die Standplätze befinden sich in Barłogi, Klementowice, Kłoda, Posiołek, Szumów und Wólka Nowodworska. Aus der archäologischen Forschung stammen nur einige

Fragmente vom Geschirr dieser Kultur, die im Prozess der Ausgrabungsarbeiten am Magdalenienstandplatz in Klementowice entdeckt wurden. Diese stammen aber aus der Erdbodenschicht und man entdeckte dort keine Spuren dieser Kultur. Die Sammlung von Keramikfragmenten der Kultur von Trzciniec wurde auch während der Ausgrabungsarbeiten am Gräberfeld II (B) im oben genannten Ort gefunden.

Ein durchschnittlicher Mensch assoziiert die Lausitzer Kultur mit der Bronzezeit. Sie entstand in der mittleren Periode der Bronzezeit und dauerte noch in der frühen Eisenzeit (Hallstattzeit und Latenzzeit). Die Lausitzer Kultur gehört zur sogenannten Gruppe der Urnenfelderkultur, die sich fast in ganzem Europa verbreitete. Die Anwendung von dem Leichenverbrennungsritus war charakteristisch für diese Kultur und wurde zur populärsten Methode der Bestattung. Die Bezeichnung der Urnenfelderkultur stammt aus dem Ritual, in dem man die verbrannten, menschlichen Knochen ins Gefäß (in die Aschenurne) brachte, das man nachher unter der Erde vergrub.

Die Spuren der Siedlungen der Lausitzer Kultur wurden vor allem in Klementowice, Kurów und Wólka Nowodworska entdeckt.

In der Hallstattzeit entstand auf der Basis der Lausitzer Kultur die sogenannte Pommern-Kultur in Pommern. Sie verbreitete sich relativ schnell im Gebiet Polens und drang auch in die Region um Lublin vor.

Die Bevölkerung der Pommern-Kultur verwendete immer noch das Ritual der Leichenverbrennung und sammelte die sterblichen Überreste von den Verstorbenen in großen Gefäßen (Aschenurnen).

In der Region um Lublin wurde eine andere Bestattungsmethode bekannt. Die sterblichen Überreste wurden ins Gefäß hineingeschüttet, das man nachher mit einer Schüssel deckte. Nachdem man dieses Gefäß in die Grube gestellt hatte, deckte man das Ganze mit der umgestülpten Glocke. Dort wurden auch kleine Gefäße gestellt, in denen sich Lebensmittel für den Verstorbenen befanden.

In der Gemeinde Kurów wurden nur die Spuren der Siedlung von der Pommern-Kultur während der Oberflächenforschung in Kurów und Szumów entdeckt.

3.4. Latènezeit, Römische Kaiserzeit, Völkerwanderungszeit

Latènezeit ist die Zeit der Dominanz von Kelten, von denen man schon in den Schriften aus dem sechsten Jh.v.Chr. lesen kann. Seit dem fünften Jh. v.Chr. besetzten sie stufenweise die weiten Gebiete Europas. Am Anfang des vierten Jahrhunderts v.Chr. erschienen sie auch im Gebiet Polens, nämlich sie tauchten erst im Niederschlesien und später im Oberschlesien, in der Gegend von Kraków und im Einzugsgebiet im Oberlauf von San.

An der Wende des 3. und 2. Jahrhunderts v.Chr. entstand im Gebiet Polens die so genannte Przeworsk-Kultur, deren Bevölkerung im 2. Jh in der Region um Lublin siedelte. Seit dem Przeworsk-Kulturanfang beginnt die sogenannte Latènezeit im Gebiet Polens.

In der Przeworsk-Kultur dominierte das Ritual der nenfeldleichenverbrennung. Ihre Bevölkerung verwendete und produzierte zahlreiche Gegenstände aus Eisen, Bronze und Edelmetallen wie Silber oder Gold. Dazu gehörten Werkzeuge, Waffe und Gebrauchsgegenstände sowie Schmuck und Kleidungselemente. Dank den Kontakten mit dem Römischen Reich und dem Bernsteinweg wurde eine große Menge von Waren aus den römischen Provinzen, wie Gegenstände meistens aus Glas und Metall importiert.

Leider kann man nur einige Spuren der Bevölkerung der Przeworsk-Kultur in der Gemeinde Kurów finden. Diese wurden im Prozess der Oberflächenforschung in Kurów und Szumów entdeckt.

Die Przeworsk-Kultur dauerte im Gebiet Polens bis zur ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts v.Chr. Das bedeutet, dass sie von der Latènezeit bis zur Römischen Kaiserzeit und zur frühen Phase der Völkerwanderungszeit ununterbrochen existierte. Träger dieser Kultur waren vor allem die germanischen Wandalen. Die Ansiedlung in der Region um Lublin ging auf die Neige am Ende des 2. Jahrhunderts n.Chr., weil dieses Gebiet stufenweise von der Bevölkerung der Wielbark-Kultur besiedelt wurde. Diese Kultur identifizierte sich mit den Goten, die von Pommerellen in die Richtung von Steppen am Schwarzen Meer wanderten. Bedauerlicherweise kennen wir heutzutage keine Spuren von dieser Kultur.

3.5. Frühmittelalter

Das Frühmittelalter ist strikt mit der Ansiedlung von Slawen im Gebiet Polens verbunden. Ihren Anfang hatten sie im Einzugsgebiet im Oberlauf und teilweise im Mittellauf von Dnjepr. Sie siedelten dort vermutlich in der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr. Sie verbreiteten sich stufenweise auf das ganze Gebiet heutigen Polens am Anfang des 6. Jahrhunderts n.Chr. Frühslawen wandten vor allem den Ritual der Leichenverbrennung an, was bis zur Zeit der Christianisierung von einigen Gruppen vorherrschend war. Jedoch wurde dann das Skelettritual unter den Christen eine mehr populäre Methode der Bestattung.

Der Grundtyp des frühmittelalterlichen Gebäudes war die quadratische oder rechteckige Erdhütte mit dem Ofen im Eckwinkel. Man baute damals offene Siedlungen oder man wohnte in den befestigten Burgen, die in den schwer zugänglichen Plätzen gebaut wurden. Die materielle Kultur von Frühslawen war ziemlich arm, deswegen sind die Fragmente von der handgeklebten Keramik der häufigste Fund. Sie entwickelte sich mehr intensiv seit dem 8.-9. Jh. n.Chr. und in der frühen Piastenzeit im 10.-11. Jh.

Die Spuren von der frühmittelalterlichen Ansiedlung wurden in der Gemeinde Kurów in Brzozowa Gać, Buchałowice, Klementowice, Kłoda, Kurów, Płonki, Szumów und Wólka Nowodworska entdeckt.

4. VERHÄLTNIS DER BEWOHNER VON GEMEINDE KURÓW ZUR ARCHÄOLOGIE

Es kann nicht außer Acht gelassen werden, dass Bewohner von der Gemeinde Kurów in großem Maße an der Forschung der Urzeiten teilnehmen. Viele Entdeckungen waren nur dank der von ihnen übermittelten Informationen möglich. Zu diesen gehören u.a.: Stanisław Tarkowski, Józef Tarkowski, Stanisław Gawda, Władysława Somerek, Radosław Gorczyca, St. Cielma, W. Jabłoński, Jan Jedrasik, Antoni Stasiak, Marian Ryczko, M. Gajda, Henryk Pardyka, Sławomira Samerek, Henryk Gruszecki und Bolesław Pardyka mit seiner Familie.

РЕЗЮМЕ

К ПЕРВОБЫТОЙ ИСТРОИИ КУРОВА

1. АРХЕОЛОГИЯ – МИФЫ И РЕАЛЬНОСТЬ

1.1. Что это археология ?

На вопрос с чем ассоциируется археология, чаще всего падает ответ – с Египтом и с пирамидами. Сторонники приключенческого кино обычно добавляют фамилию киногероя Индианы Джонса, а те чуть моложе Ляры Крофт. А на самом деле археология это не только далёкие и экзотические страны и опасные приключения на грани фантастики. Археология - это попытка восстановить первобытную историю каждого уголка Земли с момента появления на ней человека до исторического времени. В связи с этим территории гмины Курув не являются здесь никаким исключением и тоже скрывают много тайн далёкого прошлого.

Восстановление фактов и положения, царствующих на территории польских земель несколько десятков или даже несколько тысяч лет тому назад не является простым делом. Живущие в то время люди не в состоянии воскреснуть и заговорить с рыющим в земле археологом. Не могут объяснить, почему жили таким, а не другим образом, почему так, а не иначе хоронили своих умерших, во что веровали и чего боялись. Значит, говорят за них предметы, которые оставили после себя и остатки от их поселений, а также могильников. Археологу не остаётся не что другое, как их кропотливое открывание, описание, рисование и каталогизация. Возникают таким образом толстые томы археологической документации, а затем классификации отдельных категорий памятников старины и многие научные работы.

Итак археология это наука о человеке, базирующая на оставленных им предметах, которые называются археологическими памятниками.

1.2. Информации, скрытые в земле

Археолог в своей работе встречает два рода археологических памятников - движимые и недвижимые. Самым простым подходом движимые памятники это откапываемые или обнаруженные им предметы, которые можно взять в руку и взять с собой, а после описания и подтверждения документами передать в склад или в музееальную стеклянную витрину. Тем же недвижимые памятники это следы деятельности и жизни первобытного человека, которые невозможно перенести. Это остатки от поселений и мест захоронения или тоже городища и курганы.

1.3 АФП – „сбор информации” с поверхности земли

Одним из способов „собирания” археологом информации является проект, названный Археологической Фотографией Польши (сокращённо АФП). Проще говоря, состоит он в документировании и каталогизации археологических памятников, находящихся на поверхности почвы, оттуда же обычно эти исследования называются „поверхностными”. Ведутся они ранней весной или поздней осенью, то есть во время, когда на полях относительно меньше растительности и когда значительное их количество только что вспахано. Тогда – то снабжённый компасом, GSP (ГСП)-ом и точными картами археолог движется в район и, зачётно говоря, ходит по полям, лугам и лесам и глазит в землю. Рядовой человек не отдаёт себе отчёта в большом количестве вещей, которые можно найти на её поверхности. Это прежде всего отломки глиняной посуды и кремнёвые орудия, но встречается тоже металлические или стеклянные предметы, либо следы оставленных первобытным человеком конструкций – например распаханная могила или остатки плотин и валов.

1.4 В свете закона

Одним из чаще всего задаваемых археологам вопросов являются те, откуда они знают где копать. В значительной степени заметная часть открытий, в том и тех самых значительных, это пресловутая доля счастья или случайные открытия. Очень часто случается, что кто-то копая участок или выгребную яму, либо добывая песок или пахая поле наталкивается на археологические памятники. Тогда в действие вступает археолог, проверяя истинность и документируя открытие, а также в случае надобности начиная археологические изыскания. Поэтому и очень важным является уведомление Воеводского рестовратора памятников или ближайшего музея либо тоже Института археологии в окрестном университете о случайно совершённом открытии.

Охрану археологических памятников регулирует „Закон об охране и заботе о памятниках старины”.

1.5 „Кладоискатели” – проклятие современной науки

К сожалению в последнее время археологи борются с проблемой нелегальных поисков археологических памятников старины и с их торговлей. Бедствием нынешнего времени стало грабительство археологических пунктов „кладоискателями”, пользовавшимися всё повсеместными и всё лучшими детекторами металлов. Только мизерная часть так полученных памятников старины попадает в руки археологов. Преобладающее большинство становится предметом торговли и источником доходов постоянно увеличивающейся группы грабителей.

1. ПЕРВОБЫТНАЯ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

1.1. Деление первобытной истории

Независимо от части мира первобытная история делится на три главных века – каменный, бронзовый и железный (так называемая система трёх

эпох). Разница заметна единственно по датировке отдельных из них на конкретных территориях. Каменный век делится на три части – палеолит (старший каменный век), мезолит (серединный каменный век) и неолит (младший каменный век). Конечный отрезок неолита называется энеолитом и характеризуется появлением медных изделий. Бронзовый век разделен на пять периодов (I-V). В пределах железного века выделяется периоды: гальштатский, латенский (предримский), римский, переселения народов и раннее средневековье.

2.2. Археологическая культура

В археологии выделяется тоже так называемые археологические культуры. Являются они искусственным творением, а их выделение разрешает на хронологическое и территориальное упорядочение археологических памятников .

Тем же, под понятием археологической культуры понимается сбор археологических памятников и обрядов, например похоронных, характерных для конкретного региона в точно определённый промежуток времени. Итак, функционирование двух соседствующих друг с другом в то же время археологических культур или тоже обмен одной культуры второй, не обозначает, что они отличались в этническом отношении. Отличала их единственно разная материальная культура и иногда духовная, а также часто образ жизни. Объясняя это простейшим способом легче всего представить себе, что археологическая культура отражает группу людей, живущих на какой-то территории и через определённый отрезок времени подчиняющихся конкретной моде, проявляющейся например обрядом производства глиняных шаровидных амфор и погребением умерших вместе со зверями. Появление других обрядов или памятников старины не должно обозначать прихода другого народа, а может вытекать из распространения или позаимствования другой моды.

Названия археологических культур могут иметь свои источники в:

- господствующем („ведущем”) типе памятника
- господствующем способе крашения посуды

- характерном для данной культуры обряде погребения
- названии эпонимического для данной культуры пункта
- названии района выступления или возникновения данной культуры

2.3. Основные понятия

Археолог ведёт археологические исследования поселения и могильника.

В первобытной истории применно два похоронных обряда – трупоположения и трупосожжения.

Преобладание одного или второго связано было с верованиями, характерными для конкретных периодов в первобытной истории или конкретных народов и археологических культур. В некоторых археологических культурах виден обычай культивирования двух ритуалов параллельно - биритуализм.

Про обряд трупосожжения, называемый тоже кремацией говорим в случае, когда умершего сжигано на похоронном костре. Очень часто вместе с ним сжигано тоже погребальные дары. Затем менее или более аккуратно собирают пережжённые кости и снабжение, часто вместе с остатками от похоронного костра. Иногда пережжённые кости промывают в воде. Полученные этим образом останки - пепел складывают непосредственно в выкопанную в земле „дыру” или в сосуд называемый урной, закопываемый затем в землю. В первом случае говорим о так называемых могильниках - погребальном поле в виде ямок для трупосожжения или без урн, а во втором случае о могилах в виде ямок для урн с пепелом.

Обряд трупоположения, или иначе предание земле (ингумация), связывался с погребением несожжённых умерших. Их могли класть непосредственно в выкопанную в земле яму или могли быть погребены в деревянных, закопанных в земле ящиках – каменных либо деревянных, либо тоже в гробах, часто изготовленных из брёвен. Время от времени могильные ямы обложены были камнями, которые использовались тоже для накрытия трупа умершего.

Различается два рода могильников – плоские и курганные. Первые из них характеризует отсутствие наземных конструкций.

Курганы это земляные или каменно - земляные насыпи, усыпанные над одним или несколькими могильными ямами. Могут они скрывать так труположения как и захоронения с трупосожжением.

Поселения делятся на открытые и укрепленные. Как само название указывает отличает их отсутствие или наличие укрепляющих оборонительных сооружений, то есть например окружающих их рвов, палисадов или валов.

Исследуя поселения археолог чаще всего встречает остатки от жилых домов. Их конструкция, площадь и наружность изменялись во времени и точно связываются с данным периодом или археологической культурой. Могут это быть наземные постройки с конструкцией в виде столба или палисада. В этих случаях сохраняются как правило только заметны в земле следы вкопанных столбов, образующих горст конструкции, называемые заглублениями от опор. Другим видом осадочных объектов являются землянки или полуземлянки, то есть здания частично или полностью погруженные в землю, первоначально имеющие тоже опирающуюся на столбы деревянную конструкцию, главную часть которой составляла по-видимому двускатная крыша.

Кроме жилых объектов в поселениях очень часто обнаруживаются разного рода ямы. Первоначально могли они служить например погребом для складского хранения сельскохозяйственных плодов или для хранения разного рода предметов, то есть были это так называемые запасные ямы. В большом количестве встречаются тоже ямы со свалкой или с отбросами, то есть первоначально используемые в качестве места для складывания отбросов или помойки. Очень часто обнаруживаются разного рода топки, размещенные между жилыми зданиями и хозяйственными постройками или внутри домов (с пристройками). Иногда в селениях обнаруживаются тоже колодцы.

Селения могли быть населенными очень долгое время, часто несколькими поколениями или могли быть основаны только на момент, чаще всего связанный с периодом охот или сезонным выпасом животных.

Во втором из случаев такой посёлок будем называть временным поселением, сезонным или стоянкой. Название стоянка чаще всего употребляется также по отношению к временным местам пребывания населения в период палеолита.

Преобладающим типом жилого здания был тогда простой для конструирования, как и для демонтажа шалаш.

Характерным типом оборонительного посёлка было укреплённое поселение, чаще всего в трудно доступном по природе месте и добавочно охраняемое системой созданных человеком укреплений. Остатки от укреплённых поселений в археологии называются городищами.

Человек в первобытной истории, в том прежде всего в период палеолита обитал тоже пещеры и горные убежища.

Отдельная категория археологических источников это клады. Кладом археолог называет набор скрытых человеком предметов перед лицом угрозы. Могут ими быть так предметы домашнего обихода, например кремнёвые либо каменные орудия, как и тоже украшения или монеты. Наличие кладов документирует время беспокойства и войн.

3. ПЕРВОБЫТНОЕ ЗАСЕЛЕНИЕ В ГМИНЕ КУРУВ И ЕГО ФОН

Гмина Курув расположена на территории двух необыкновенно отличающихся друг от друга физиографических земель - Люблинской Возвышенности, а также входившего в её состав Наленчувского Плато и Любартовской Равнины. Первая из них занимает южную часть гмины, а вторая – северную.

Это деление соответствует дифференцированной картине первобытного заселения. Наибольшее количество мест известно по Наленчувскому Плато, в том на первый план выдвигаются окрестности Клементовиц и Бухаловиц. По сравнению с этой частью гмины картина поселения первобытного осадничества в северной её части производит очень слабое впечатление. С входивших в состав Любартовской Равнины территорий известно очень малое количество археологических пунктов и они рассеяны.

Территории гмины Курув, к сожалению, не повезло в широко задуманных археологических раскопках. Велись они в принципе только в окрестностях Клементовиц, в том в пункте из периода конца палеолита (мадленская культура) и местах из периода неолита (малитская культура, культура воронковидных кубков), культура шаровидных амфор. Датированные временем эпох бронзы и железа пункты немногочисленные и известны только по исследованиям поверхности. Оттуда тоже на территории гмины Курув необычно трудно точно восстановить культурное состояние этих периодов.

3.1. Палеолит и мезозолит

палеолит

Начало палеолита связано с появлением первых людей. Оттуда и в разных частях Африки, Азии и Европы датируется по-разному. Палеолит можно синхронизировать с ледниковой эпохой, называемой тоже плейстоценом.

Сам период палеолита делится на несколько этапов – нижний (ранний), средний, поздний (верхний) и на некоторых территориях добавочно конечный. Границы между этими периодами устанавливают очередные оледенения. Само деление обращается тоже к отдельным этапам эволюции человека (антропогенезиса).

Старейшие места на польских землях обнаружено в Тшебнице и Руске в Нижней Силезии и они датируются временем 500-400 тысяч лет тому, что отвечает так называемому нижнему палеолиту. В среднем палеолите польские земли обитал разумный неандертальский человек *homo sapiens*, а следы его присутствия многочисленнее по сравнению с первой из упомянутых человеческих форм. Верхний палеолит на нашей территории начинается около 40 тысяч лет тому, а вместе с ним начинается продолжающееся до сегодня господствование *sapiens sapiens* (разумный современный человек).

Существовавшие до сих пор археологические исследования показали, что старейшим следом пребывания человека в нынешних административных границах являются находки из Клементовиц. Обнаружено там стоянки

переселяющихся групп ловчих конца ледниковой эпохи, связываемых с так называемой **мадленской культурой**.

Мадленская культура развивалась в западной и центрально-восточной Европе в период с около 18000 по 11000 лет тому назад. Её колыбелью признаётся территории южно-западной Франции и Кантабрии (Испания). Создателям мадленской культуры приписывают возникновение наскальной живописи в пещерах этого района (например Ласко и Альтамира).

В течение нескольких тысячелетий население мадленской культуры овладело территорией Европы, добираясь до самой её центрально-восточной части, в том тоже в Клементовице. Стоит подчеркнуть, что это дальше всего на северо-восток высунут поселенческий анклав этой культуры не только в Польше, но и во всей Европе.

Стоянка в Клементовицах основана лет 13000 тому назад. Её остатки были обнаружены в 1981 году. К сожалению, уже в следующем году археологические исследования прекращено и возобновлено только в 2007 году, под руководством магистра Тадеуша Висьневского из Института археологии университета имени Марии Склодовской – Кюри в Люблине.

Как до сих пор (вместе с исследованиями в 80-десятые годы двадцатого века) в результате ведённых работ приобретено свыше 11000 памятников старины, главным образом изготовленных из разного рода кремней. Среди них предназначенные для совершения разных действий орудия. Для их изготовления применено специальную и сложную технику обработки. Требовала она огромного увлечения и затраты труда, а также непоколебимого терпения.

В Клементовицах особенно плодотворным оказался 2010 год, в котором во время раскопок обнаружено костные останки плейстоценской фауны – очень хорошо сохранены кости и конские зубы. Как до сих пор удалось идентифицировать три особи, две из которых определено взрослыми, а одну молодой.

мезолит

Начало мезолита, то есть среднего каменного века, пришло на конец ледниковой эпохи и начало голоцена, то есть на время около 10 тысяч лет тому назад. Выделяется он главным образом в центральной, северной и

северо-восточной Европе, то есть в так называемой лесной зоне. Вытекало это из факта, что основным источником приобретения пищи было собирательство, охотничество и рыболовство.

К сожалению по пределам гмины Курув неизвестны следы пребывания мезозоических групп. Довольно слабо представлены они тоже на соседствующих территориях. Наиболее известный мезозоический пункт этой территории обнаружено в Пулавах - Влостовицах. Микробиотические наконечники для лука известны тоже из Стоцкого Леса и Окаля.

3.2. Неолит и энеолит

неолит

Неолит это период больших перемен в истории человечества, которые своё начало имели на Ближнем Востоке уже 10 тысяч лет тому назад. Основной добычей человечества в период неолита была перемена типа хозяйства, состоящая в переходе от охоты и собирательства к земледелию. Этим же жизнь человека не была уже так сильно зависима от природы. Вместо того, чтобы осваивать её богатства научился он производить необходимую для жизни пищу. Поэтому говорится тоже о переходе от усваивающего к производственному хозяйству, хотя, конечно, никогда не прекращено охот, собирательства или рыболовства.

В неолите стали разводить прежде всего отбираемые из дико растущих трав хлеба, такие как пшеница, ячмень и просо, а немножко позже рожь. Кроме того разводились лён, мак и конопля, а также бобовые такие как горох или чечевица.

Параллельно с земледелием распространилось тоже скотоводство основано на одомашнении дико живущих зверей. Разводили прежде всего коз, овец, скот и свиней.

Земледелие требовало введения в жизнь новых видов орудий, нужных для корчевания лесов с целью получения территорий для обработки земли, разрыхления почвы, а наконец собирания сельскохозяйственных плодов и их обработки. С этой же целью изобретено такие орудия как кремнёвые топоры, каменные топоры, кремнёвые зубила, долотла, каменные и роговые

мотыги, кремнёвые щепки, которые после помещения в деревянные или роговые рукоятки использовались в качестве серпов, а также каменные ручные мельницы и тёрки. Новым достижением было умение шлифовать каменные и кремнёвые орудия, а также сверлить в каменных топорах. Разведение льна и конопли связывалось зато с развитием ткачества.

Очередным значительным достижением неолита было освоение умения производить керамику.

Сосуды лепили от руки и часто украшали их гравированными линиями, штемпелями, оттсками верёвки либо крашеными орнаментами.

Начало неолита на польских землях датируется временем 5400 л. до н.э., когда то из Морав и Чех на юг Польши прибыло население так называемой **культуры гравированной ленточной керамики (КГЛК)**, принося с собой все достижения неолита. К сожалению на территории гмины Курув следов не обнаружено.

Лет 4600 до н. э. на территории Малопольски дошла очередная волна населения из Карпатской Котловины. Образовала она **лендзельско-польгарский комплекс**, будущий своеобразной культурной мозаикой, созданной из всего ряда близких друг к другу меньших культур и археологических групп, постепенно распространяющихся по значительным областям польских земель. На территории Малопольски и Верхней Силезии, а также Люблинщины развивалась **малицкая культура**. Следы пребывания её населения видны тоже на территории нынешней гмины Курув. Обнаружено их в пункте VII в Клементовицах, где исследовано часть так датированной стоянки.

Около половины IV тысячелетия до н. э. на Наленчувском Плоскогорье появилось население **любельско - волынской культуры крашенной керамики (ЛВККК)**. Её название непосредственно связывается с фактом крашения сосудов белыми орнаментами. Следы этой культуры известны из Клементовиц и Шумова. К сожалению это только поверхностные находки.

Поздний неолит, то есть энеолит

Несомненно, наиболее известной нам культурой периода неолита, развивающуюся прежде всего его поздний отрезок, то есть энеолит, является так называемая **культура воронковидных кубков (КВК)**. Формировалась она лет 4100/3900 до н. э.. Была это тоже первая неолитическая культура,

которая заселяла не только полосу возвышенностей южной Польши, но также весь регион Польской Низменности.

Население культуры воронковидных кубков обитало тоже территорию всего Наленчувского Плоскогорья. Её долговременное и „интенсивное” присутствие на этой территории правдоподобно привело к своеобразному роду экологического бедствия.

Большое сгущение поселений вынуждало приобретение всё большего количества возделываемых полей, разрешающих прокормить такое множество людей. Применяя технику сжигания отлесаю всё большие пространства территории, способствуя этим же всё большей эрозии почвы. Увеличивал её ещё выпас скота, коз и овец. В результате эти действия привели к уничтожению среды и преобразованию пейзажа, главным образом в связи с развитием густой сети оврагов.

Следы присутствия населения культуры воронковидных кубков видимы прежде всего в южной части сегодняшней гмины Курув. Сосредоточиваются они на территории Клементовиц и Колонии Клементовиц, откуда происходит по меньшей мере 53 пункта этой культуры, в том 8 могильников. На некоторых из них ведено археологические исследования в научных целях, остальные известны только по поверхностным исследованиям. Отдельные памятники культуры воронковидных кубков, в этом чаще всего отломки сосудов и кремнёвые орудия обнаружено тоже в других местностях гмины, в том расположенных тоже в северной её части. Происходят они из поверхностных исследований на территории Барлогов, Бухаловиц, Курова, Плонек и Шумова.

Хотя в Клементовицах обнаружено остатки поселений культуры воронковидных кубков (пункты II, V и VIII), большого количества информации доставляют прежде всего могильники этой культуры. В её пределах преобладал обряд труположения, при чём покойников чаще всего хоронили в вытянутом положении навзничь.

Наиболее часто встречаемой формой могил на Наленчувском Плоскогорье были овальные или прямоугольные ямы, которые после положения в них умерших накрывали несколькими слоями известковых камней (каменные круги). Иногда камнями обкладывали тоже дна могил, употребляя

для этого более плоские экземпляры. Несколько могильников культуры воронковидных кубков с могилами каменной конструкции обнаружено и частично проведено археологические исследования в Клементовицах (между прочим пункты IV (Д), V, VI, VII, XII, XIII, XIV, XV).

На могильниках культуры воронковидных кубков преобладают одиночные (одиночные) могилы. Только время от времени обнаруживаются общие могилы, примером чего может быть могила № 4 по пункту XII в Клементовицах, исследована в 1964 году. Большое количество двухместных (двойных) могил обнаружено тоже в Клементовицах по пункту XIV.

Население культуры воронковидных кубков конструировало тоже так называемые мегалиты или иначе мегалитические гробницы. Были это огромные могилы, для стройки которых использовано камень. Мегалитическая идея была широко распространена почти по всем континентам. Нашла она своё отражение тоже на территории Наленчувского Плоскогорья. Для стройки таких могил, учитывая отсутствие эрратических валунов, использовано известковые камни. Могилы имели приближённую к удлинённому прямоугольнику форму и полностью были накрыты каменными кругами. Их длина достигала 20 метров, при ширине метров 2-3. Под камнями, как правило, скрывался труп одного или более десяти похоронений. В 1964 году похожая конструкция была исследована также в Клементовицах (пункт VI). Могила имела форму удлинённого прямоугольника размером в 19,7 x 4,2 м и образовало её несколько слоев известковых камней.

Могилы культуры воронковидных кубков были относительно слабо снабжены или не помещано в них никаких предметов. К частым погребальным дарам относятся сосуды, а среди них воронковидные кубки, амфоры и очень часто маленькие сосуды – бутылки с фланцем, формой незначительно напоминающие маковки. Сверх того частым элементом снабжения были кремнёвые орудия, а иногда также каменные топоры и костяные кинжалы. Очень редко в могилах этой культуры встречаются янтарные украшения. Большую бусину из янтаря обнаружено, между прочим, в могиле культуры воронковидных кубков, обнаруженной в 1964 году - пункт XIII в Клементовицах.

Очередной большой энеолитической культурой была **культура шаровидных амфор (КША)**. На Наленчувском Плоскогорье и в Ходельской Котловине появилась она около половины III тысячелетия до н. э.. Знаем её главным образом по могильникам, что непосредственно связывается с фактом, что население этой культуры занималось проходным скотоводством. Разводили прежде всего скот и свиней. Большую роль в жизни населения интересовавшей нас культуры сыграло введение в употребление и разведение коня.

Культура шаровидных амфор для конструкции могил очень часто использовала камень. В её пределах встречается коридоровидные могилы, ящичные могилы уложенные из больших каменных плит, а также могилы в каменных рамах или накрытые каменными кругами. Два последних типа могил характерны, между прочим, для Наленчувского Плоскогорья, итак тоже для южной части гмины Курув. На первый план очередной раз выдвигаются Клементовицэ.

В культуре шаровидных амфор господствовал обряд трупоположения. Довольно часто наталкиваемся также на следы употребления огня. Это чаще всего остатки от костров в области могильных ям, проявляющееся наличием площадей тёмной, пережжённой земли, древесных углей и следов обжога на некоторых костях.

В культуре шаровидных амфор умерших, как правило, укладывали в могилу в скручённом положении, на боку. Большой процент составляют общие могилы. Что интересно, вместе с умершими укладывалось в могилы тоже зверей – скот, коз, и овец, а иногда тоже свиней.

Умершие, как правило, были богато снабжены на загробную жизнь. В могилах часто находятся в большинстве богато крашенные сосуды, амулеты (подвески) из клыков кабанов, шлифованные топоры из полосатого кремня, а также янтарные украшения.

В Клементовицах обнаружено более десяти могил КША. Отдельные свободные памятники этой культуры происходят также из Барлогов, Бухаловиц и Плонец.

Последней энеолитической культурой была **культура шнуровой керамики (КШК)**, орнаментирующая свои сосуды отпечатками верёвки.

Население этой культуры, особенно в ранней стадии её развития, вело кочующий образ жизни, отсюда тоже знаем главным образом её могилы. Характерной чертой погребального обряда описываемой культуры являются курганы, насыпанные над одной или над несколькими захоронениями.

В культуре шнуровой керамики преобладал обряд труположения, а умерших, как правило, укладывали в могилу на боку в скрученном положении, хотя относительно часто встречается погребения с трупосожжением или следы огня в могилах, в этом тоже обожжённые кости умерших. Остатки от костров часто находятся также в насыпях курганов. Чаще всего умерших снабжали сосудами, каменными топорами, кремнёвыми топорами и ножами, а также кремнёвыми остриями стрел.

К сожалению следы пребывания населения культуры шнуровой керамики на Наленчувском Плоскогорье очень немногочисленные. Это отдельные находки в виде каменных топориков, острий стрел и обломков сосудов. На территории гмины Курув памятники этой культуры обнаружено в ходе поверхностных исследований в Клементовицах, где может быть функционировали её кратковременные поселения или стоянки. Кремнёвый топорик культуры шнуровой керамики случайно был обнаружен также в местности Лонкоть, а отломок керамики и кремнёвая пластинка в ходе поверхностных исследований в Бухаловицах.

3.3 Бронзовый век и ранняя эпоха железа (гальштатский период и старший предримский период)

Наибольшим достижением человечества в эпоху бронзы было приобретение умения производить предметы из бронзы, то есть изготовленные из медно-оловяного сплава. Не обозначало это однако, что прекращено производство кремнёвых и костяных орудий, которые по-прежнему, особенно на землях восточной Польши, были очень многочисленными и обычно используемыми.

Эпоха бронзы на польских землях начинается лет 2200/2100 до н. э.. В раннюю эпоху бронзы на территории восточной Польши развивались две главные культуры – **межановицкая и стжижовская.**

К сожалению на территории Наленчувского Плоскогорья, в этом тоже на территории сегодняшней гмины Курув пункты из ранней эпохи бронзы немногочисленные и известны прежде всего по поверхностным исследованиям или случайным находкам.

Из интересующего нас региона известен только один памятник, который может быть можно связывать с межановицкой культурой. Это случайная находка острия, изготовленного из кремня, происходящая из местности Лонкоть.

Очередной большой культурной единицей эпохи бронзы на польских землях была **тшинецкая культура**. Образующее её население занималось разведением домашнего скота и земледелием. Хотя по пределам этой культуры известны изготовленные из бронзы памятники, по-прежнему это кремень был важнейшим сырьём для производства орудий, отлично заменяя бронзовые изделия.

К сожалению пункты этой культуры на территории гмины Курув, а также на территории всего Наленчувского Плоскогорья немногочисленные и в большинстве известны по поверхностным исследованиям. Обнаружено их в таких местностях как Барлоги, Клементовицэ, Клода, Посёлек, Шумув и Вулька Новодворска. Из археологических исследований происходят только отдельные отломки сосудов этой культуры, обнаруженные во время работ в мадленском пункте в Клементовицах. Это однако находки из слоя и не обнаружено там никакого объекта этой культуры. Скопление обломков керамики тшинецкой культуры обнаружено тоже в ходе раскопок на могильнике II (Б) в этой местности.

Рядовому человеку с бронзовым веком ассоциируется **лужицкая культура**.

Возникла она в срединный период эпохи бронзы и выступала ещё в ранней эпохе железа (период гальштатски и начало предримского периода). Лужицкая культура принадлежит к так называемому кругу культур полей погребальных урн, охватывающего своим объёмом почти всю Европу. Все образующие его культуры соединяло применение обряда с трупосожжением, становившегося доминирующим способом погребения умерших. Название поля погребальных урн взялось оттуда, что пережжённые человеческие

кости помещали в сосуде названным урной, который затем ставляли в могильную яму.

Следы поселения лужицкой культуры известны, между прочим, из Клементовиц, Курова и Вульки Новодворской.

В гальштатский период на Поморье, на основе местной группы лужицкой культуры возникла так называемая **поморская культура**. Относительно быстро распространилась она на другие регионы польских земель, в том же на территории Люблинщины.

Население поморской культуры по – прежнему культивировало обряд трупосожжения, а останки своих покойников всыпывали в большие сосуды - урны с пепелом.

С территории Люблинщины известен зато погребальный обряд, состоящий в том, что человеческие останки всыпывались в сосуд, который накрывался миской. Затем после вставления его в выкопанную в земле яму накрывали его большим сосудом, так называемым горшком - клошем установленным вверх дном. Под этим клошем помещались иногда тоже другие маленькие сосуды, в которые вкладывали пищу, на случай если бы умерший нуждался в ней в загробной жизни.

С территории гмины Курув как до сих пор известны только следы поселений поморской культуры, обнаруженные во время поверхностных исследований в Курове и Шумове.

3.4. Младший предримский период, римский период и период переселения народов.

Предримский период называемый иначе латенским, то время доминирования кельтов, которые в письменных источниках появились в VI веке до н. э., а с V века до н. э. постепенно завоёвывали просторные районы Европы. В начале IV века до н. э. появились тоже на территории польских земель, в том сперва в Нижней Силезии, а немножко позже в Верхней Силезии, в окрестностях Кракова и в бассейне верхнего Сана.

На рубеже III и II вв. до н. э. на польских землях возникла так называемая **пшеворская культура**, население которой на Люблинщину прибыло

во II в. до н. э. Вместе с началом пшеворской культуры на польских землях начинается так называемый младший предримский период.

В пшеворской культуре преобладал обряд с трупосожжением с урной. Её население использовало и производило многие предметы из железа, бронзы и благородных металлов, таких как серебро или золото. Были это так орудия, оружие и предметы домашнего обихода, как и украшения или элементы наряда. Благодаря контактам с Римской Империей и функционированию янтарного тракта, на территорию занятую населением пшеворской культуры доходило большое количество импортных предметов, прежде всего стеклянных и металлических, происходящих из района римских провинций.

К сожалению с территории гмины Курув известны только немногочисленные следы пребывания населения пшеворской культуры. Обнаружено их во время поверхностных исследований в Курове и Шумове.

На польских землях пшеворская культура сохранилась до первой половины V в. до н. э., то есть функционировала непрерывно с младшего предримского периода через римский период до самой ранней стадии периода переселения народов. Её издателями были прежде всего германцы. Край пшеворского поселения на территории Люблинщины произошёл к концу II в. до н. э., когда то её территории постепенно поселяло население **вельбарской культуры**, отождествляемой с готами, странствующими от Гданского Поморья в направлении степей на Чёрном море. К сожалению с территории гмины Курув нет следов оставленных населением вельбарской культуры.

3.5. Раннее средневековье

Период средневековья неразрывно связывается с поселением на польских землях **словян**. Их колыбелью считается территории в бассейне верхнего и частично центрального Днепра. Может быть уже во второй половине V в. до н. э., а без всякого сомнения в начале VI в. до н. э. дошли они на территории польских земель постепенно распространяясь почти по всей территории сегодняшней Польши. Ранние словяне применяли прежде всего обряд с трупосожжением, который преобладал до самого момента приня-

тия отдельными их группами христианства, что было связано, между прочим, с переходом к обряду трупоположения.

Основным типом здания раннего средневековья была квадратная или прямоугольная землянка с печкой в угловой части. Строено тогда поселения открытые или населяно укреплённые поселения, основываемые по местам трудно доступным по природе.

Материальная культура ранних славян была довольно убогой, а связанные с ней находки чаще всего ограничиваются к отломкам от руки лепившейся керамики. Быстрейшее развитие этой культуры отмечается с VIII-IX вв. н. э. и в период раннепястовский в X-XI веках.

На территории гмины Курув следы осадничества раннего средневековья обнаружено в Бжозовой Гати, Бухаловицах, Клементовицах, Клоде, Плонках, Шумове и Вульке Новодворской.

4. ЖИТЕЛИ ГМИНЫ КУРУВ И АРХЕОЛОГИЯ

Невозможно не обратить внимания на взнос жителей гмины Курув в познание её первобытной истории. Ряд важных открытий совершено благодаря полученным от них информациям. На листах археологии записались, между прочим, Станислав Тарковски, Юзеф Тарковски, Станислав Гавда, Владислава Соморек, Радослав Горцыцы, Ст. Цельма, В. Яблонски, Ян Ендрасик, Антони Стасяк, Марян Рычко, М. Гайда, Генрик Пардыка, Славомира Саморек, Генрик Грушецки и Болеслав Падыка с семьёй.

